

עוֹזֵי אֵל פּוֹקֵס

עיונים בספר "אור זרוע" לר' יצחק בן משה מוינה

עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך"

מוגשת לפרופסור י' זוסמן

האוניברסיטה העברית בירושלים

החוג לתלמוד

תמוז תשנ"ג, יולי 1993

פתח דבר

הספר "אור זרוע" לר' יצחק בר' משה מוינה, הוא מספרי ההלכה החשובים שנתחברו במחצית המאה הי"ג. המחבר ותורתו עומדים על פרשת דרכים. המחבר שלמד ושימש את גדולי החכמים באשכנז ובצרפת, אסף אל ספרו מסורות אשכנזיות וצרפתיות רבות, ובספרו הן משולבות יחד. ובעוד שאצל חכמי המאה הי"ב אפשר להבחין - במידה מסוימת - בין חכמי צרפת לבין חכמי אשכנז, הרי שבדורו של המחבר ובספרו מקושרות ומחוברות שתי המסורות והיו לאחת. מבחינת האיסוף ומבחינת הקישור שבין המסורות, תורת המחבר היא כעין גשר בין ההלכה האשכנזית והצרפתית שקדמו לה לבין ספרות ההלכה האשכנזית המאוחרת יותר. יתירה מזו, זהו ספר ההלכה האחרון מספרי ההלכה האשכנזיים הגדולים, מסוגם של הראב"ן והראב"ה. מחברים רבים נזקקו לספר וציטטו אותו, עתים מכלי ראשון, עתים מכלי שני ושלישי.

ספרות המחקר עסקה לא מעט בשאלות ההיסטוריות הקשורות לספר ולמחברו. עם זאת, השאלה המרכזית בהבנת הספר ומקומו בתולדות ההלכה כמעט ולא טופלה. בספר כעין ה"אור זרוע", שהוא - כלשונו של א"א אורבך - "המאסף לכל מחנה הפוסקים במחציתה של המאה השלוש עשרה באשכנז", יש להבהיר באר היטב מה היחס בין המקורות של המחבר לבין תורתו, מה הם חידושיו של המחבר והיכן הוא נסמך על מקורותיו.

מתחילה תוכננה העבודה לעסוק במקורותיו של ה"אור זרוע"; לנסות ולהגדיר אלו ספרים היו בשימוש של חכם גדול זה. במשך הזמן גיליתי שלא אוכל להתגבר במסגרת זו על כמות הציטוטים הגדולה שבספר (להערכת למעלה מעשרת אלפים). משום כך, התמקדתי בעיון במקור אחד המצוטט פעמים רבות בספר, והוא התלמוד הירושלמי. דרך הציטוט, היחס לירושלמי, הדיון בנוסח הירושלמי ובמאמרים המצוטטים

מן הירושלמי ואינם מצויים בו לפנינו, נדונו בהרחבה בהמשך. חלק מדיונים אלה עשויים לשמש בניין אב להבנת שימוש של המחבר גם במקורות אחרים! כמו כן נוספו עוד כמה פרקי מבוא כלליים לספר. ללא הדיון בפרקים אלו היה כל דיון בספר עומד על בסיס רעוע. הפרקים עוסקים בתולדות המחקר של המחבר וספרו, תולדותיו של המחבר, כתבי היד של החיבור ודרך השימוש של המחבר במקורותיו. הפרק העוסק בתולדותיו של המחבר מנסה להדגיש בעיקר את ההשלכה שיש לתולדותיו של המחבר על תורתו. הפרק העוסק בכתבי היד של הספר מגדיר את הבסיס הטקסטואלי שעליו אנו עומדים. הפרק העוסק בבעיית דרך השימוש במקורות חשוב בעיקר לצורך השימוש בספר כמקור לציטוטים מחיבורים אחרים. הוצגה הבעיה בשימוש שכזה, והוצעו שני פתרונות אפשריים להתמודד עמה.

ראוי הוא האור זרוע לדיון מקיף יותר. כמה משאלות היסוד של החיבור לא עלו כלל בעבודה זו. מה היה היקף הספר, מבנהו, סדר החלקים שבו, שלבי עריכתו והשימוש בו במשך הדורות. גם שאלת היחס בין מקורותיו של המחבר לבין תורתו שלו ראויים לעיון מתוך יריעה רחבה יותר. בתחום זה יש צורך להגדיר בבירור מה הם המקורות שעמדו לפני המחבר, ובאיזה מקורות הוא משתמש במסכתות השונות. קורות חייו של המחבר, משפחתו ותלמידיו, זוקקים אף הם עוד ליבון.

הנה מקום אתי להודות למורי ולמדריכי בעבודה זו, פרופ' י' זוסמן, על ההדרכה וגם על האימוץ והזירוז.

ברוך הנותן ליעף כח
ולאין אונים עצמה ירבה
(חתימת חלק ב)

שלהי תמוז, תשנ"ג.

תוכן העניינים

4	מבוא - תולדות המחקר
11	פרק א - תולדות חייו המחקר
29	נספחים: המחבר ור' יהודה החסיד
30	המחבר ור"י שירליאון
31	המחבר והראבי"ה
32	המחבר ור' שמחה
33	זיקת המחבר לתורתם של חסידיו אשכנז
41	פרק ב - כתבי היד של ספר "אור זרוע"
43	כ"י אמשטרדם
47	כ"י בריטיש מוזיאום
55	כ"י בית המדרש לרבנים
57	כ"י אוקספורד
58	כ"י פרנקפורט
61	כ"י סינסינטי
68	סיכום
69	פרק ג - הערות לדרך שימושו של המחבר במקורותיו
77	סיכום
78	פרק ד - השימוש של המחבר בתלמוד הירושלמי
81	פתיחה
83	מספר ציטוטי הירושלמי וחלוקתם
90	למסכתות השונות
97	שימוש רבותיו של המחבר בירושלמי
103	וביטויה בתורת המחבר
113	מטרות השימוש של המחבר בירושלמי
114	השימוש בירושלמי לפסיקת הלכה
126	היחס לנוסח הירושלמי
154	סיכום
161	פרק ה - ציטוטים מן הירושלמי שאינם מצויים לפנינו
167	מבוא - תולדות המחקר
176	ציטוטי הירושלמי שאינם מצויים לפנינו - שמצטט המחבר
	ציטוטי הירושלמי שאינם מצויים לפנינו - מצוטטים מכלי שני
	סיכום
	נספחים
	קיצורים וביבליוגרפיה

מבוא

ספרו הגדול של ר' יצחק בר' משה, אור זרוע, לא שפר עליו מזלו. בדומה לספריהם של כמה מחכמי אשכנז החשובים - ספרו של הראב"ה, יחסי תנאים ואמוראים, וערוגת הבשם - לא זכה הספר להמנות על ספרייתם של רוב האחרונים. ספרים אלה נתגלו מחדש ונדפסו רק במהלך מאה וחמישים השנים האחרונות. שני החלקים הראשונים של האור זרוע נדפסו בתרכ"ב ושני החלקים האחרונים נדפסו בין השנים תרמ"ז-תר"ן. עד אז הידיעות על הספר ועל המחבר היו מקוטעות ושגויות.

מסתבר שגודלו של ספר אור זרוע הקשה על הפצתו ופרסומו.¹ בידי חלק מחכמי אשכנז המאוחרים היה מצוי רק ספר הקיצור של בנו, ר' חיים, 'סימני אור זרוע'. ידועים דברי המהרי"ל בענין: "...עד כאן לשון סימני אור זרוע, והנה קיצר ולא פירש הראיה, אור זרוע גדול אין בידי".^{1*} לתקופה המאוחרת יותר אופייניים דברי המהר"ם לובלין: "גם לא מצאתי בפוסקים שכתבו כן בשם ר"י א"ז כי ספר א"ז הגדול אינו נמצא בזמנינו זה".²

העובדה שהספר לא היה נפוץ השפיעה גם על חוסר הידע והטעויות בידיעות על הכרונולוגיה ועל הזיהויים של הראשונים. כל ידיעותיו של גדליה נ' יחיא על בעל אור זרוע הם מכלי שני, ובהכרח יש בהם שגיאות. לדבריו "רבינו שמואל בר חפני הכהן... וגדולי חבריהם הנזכרים בפוסקים כלם היו בימי ריא"ז".³ הוא גם לא ידע להבחין בין רבותיו השונים של בעל אור זרוע, ולדבריו ר' יהודה החסיד

1. כך הציע כבר צונץ המזכיר, ח (תרכה), עמ' 3.

1* שו"ת מהרי"ל, סי' נד.

2. שו"ת מהר"ם לובלין, סי' קכט. רשימת החכמים המצטטים את האור זרוע מצויה במאמרו השני של וועלעש (להלן הע' 14), עמ' 83-86.

3. שלשלת הקבלה, ירושלים תשכב, עמ' קכט - קלא. ספר זה הוא מקור הידיעות על המחבר ועל הספר המצויות בספרו של דון יוליוס ברטלוני, Bibliotheca Magna Rabbinica, Romae 1683.

ור"י שירליאון חד הם.⁴ גם ידיעותיו של ר' דוד קונפורטי, בעל 'קורא הדורות', הן כלליות ביותר, ולא מדויקות.⁵ ידיעותיו של החיד"א (שם הגדולים, ערך רבינו יצחק מויינא) מדויקות יותר, אך הן חלקיות ביותר. אף חכמים מודרניים כר' חיים מיכל,⁶ צונץ⁷ ופירסט⁸ אינם יודעים הרבה על המחבר ועל ספרו.

רק עם הדפסתו של הספר בסוף המאה שעברה חל שינוי. הספר ומחברו חוזרים וחוזרים לספרייתם של לומדים ופוסקים. כדי לקבל התרשמות מן המהפכה בכמות הידע שנוספה עם הדפסת הספר מספיק לראות את הגהות הגרי"פ פערלא ל'שם הגדולים' של החיד"א.⁹ הרבה ערכים מתוקנים על פי הידע שנתוסף. ולשונו ברורה בענין זה, למשל: "...כעת שזכינו שנדפס ספר אור זרוע, נתברר לנו למעלה מכל ספק שאינו כן...". גם בתחום ההלכה חזר והשפיע הספר. כך למשל כתב בעל ערוך השולחן, בסוף המאה שעברה, לגבי מקורו של "מנהג העולם" לגבי אכילת חדש: "האמנם עתה שזכינו לאור זרוע לצדיק עתה לישרי לב שמחה ואין בזה שום ספק דהעולם סוברים כרבינו ברוך וריב"א ורבינו אבגדור הכהן ורבינו יצחק בעל הא"ז...".¹⁰

4. בעקבותיו טעה גם ד' גאנז, צמח דוד, מהדורת מ' ברויאר, ירושלים תשמג, עמ' 126. ועי"ש עמ' 125 והע' 17.

5. ראה קורא הדורות, מהדורת ד' קאססעל, ברלין תרו, טו ע"א, יז ע"א.

6. אור החיים, ירושלים תשכה², עמ' 508-510. עם זאת יש בדבריו חומר מרובה מכלי שני.

7. L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, עי' המקורות המוזכרים על פי המפתח בערכו.

8. J.Furst, Bibliotheca Judaica, (zweiter teil), Hildesheim 1960² p. 143.

9. בתוך: מ"מ כשר, שרי האלף, ירושלים תשד"מ³ עמ' תשמג - תשנד. יש לציין שהוא גם כתב הערות לאור זרוע - פורסמו ב'נועם' כרך כ.

10. יו"ד, סי' רצג, סעיף יט. [חברי, הרב בני לאו, העירני על הענין. הוא גם העמידני על הזיקה שבין דברי הט"ז בענין לדברי האו"ז. וצריך בירור].

המחקר קיבל גם הוא תנופה מחודשת עם הדפסת הספר. שלש שנים לאחר הדפסת הספר התפרסמה סקירה קצרה של צונץ על הספר.^{10*} בקיצור נמרץ, כדרכו של צונץ, הוא סוקר את הספר ואת הידיעות על מחברו. שש שנים אחר כך (1871) התפרסם המאמר הראשון שדן בר' יצחק בן משה.¹¹ במאמר זה דן גרוס בעיקר בחייו של מחבר הספר. הוא עוסק במקומות בהם שהה, ברבותיו ובתלמידיו.

דחיפה מחודשת לעיון בספר ולהשלמת הידע המצוי אצל גרוס, ניתנה לאחר הדפסת שני החלקים האחרונים של הספר בסוף המאה שעברה. בשני מאמרים ארוכים, שנתפרסמו בזה אחר זה בתחילת המאה, דן י' ועלעש בהיבטים שונים של הספר. במאמרו הראשון¹² הוא סוקר את מקומו של הספר בתולדות ההלכה, עוסק באריכות בחיי המחבר, במבנה הספר ובתוכנו. את החלק העוסק בחיי המחבר הוא פותח בסקירת תולדות המחקר עד לזמנו, וממשיך בהצגה ובניתוח של המקורות מן הספר גופו. הוא מציין את המקומות השונים בהם שהה המחבר ואת רבותיו השונים מהם למד. על סמך ציוני רבותיו השונים בברכת החיים והמתים, ועל סמך הרמיזות ממקום אחד למשנהו בספר, הוא מגיע למסקנות בדבר סדר הכתיבה של הספר.¹³ חשיבות מרובה ביותר יש לרשימות המצורפות למאמר זה הכוללים פרטים רבים על המצוי בספר. מוזכרים בהם מקורות של התנאים, גאונים וראשונים, רשימת החכמים עמם עמד בקשרי שו"ת, ציון מנהגים ומעשים עליהם מעיד המחבר, ורשימת הלעזים.

*10. בתוך: מ' שטיינשניידר (עורך), המזכיר, ח (תרכה), עמ' 1-3.

11. H. Gross, "R. Isaak b. Mose Or Sarua aus Wien", MGWJ 20 (1871), pp. 248-264.

12. J. Wellesz, "Isaak b. Mose Or Sarua", MGWJ 48, (1904) המאמר נדפס בכרך זה בהמשכים. אחר כך נדפס בתדפיס מיוחד.

13. נקודה זו נדחתה על ידי א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 439.

14. J. Wellesz, Uber R. Isaak b. Mose's "Or Sarua", JJLG IV (1906), pp. 75-124.

במאמרו השני¹⁴ עוסק וועלעש במקומו של המחבר כפוסק הלכה. הוא דן בקצרה בדרך הפסיקה של המחבר, והוא רושם באורך את החכמים שהשתמשו בספר. גם במאמר זה הוא עוסק בתולדות התהוות הספר, ולגבי חיי המחבר הוא מוסיף את הדיון במשפחת המחבר. גם כאן מצורפות רשימות בעלות חשיבות: ההדים של הדעות והמנהגים המוזכרים בספר, המקומות השונים הנזכרים בספר, ויחס המחבר לרש"י. למרות שאפשר להוסיף על דברי וועלעש ולתקן את דבריו בכמה עניינים, דומה ששני מאמריו ממצים חלק גדול מן הדיון בחיבור.

בעקבות מאמרו הראשון של וועלעש נתפרסמו שני מאמרים קטנים. ווגלשטיין כתב מאמר תגובה.¹⁵ עיקרו של המאמר הוא הדיון לגבי זמן חיבורו של הספר. הוא אינו מקבל את השנה המוזכרת בספר - 1246 - כשנת סיום החיבור, כדברי וועלעש, אלא כשנת תחילת החיבור. באותו כרך כתב מרקון על המילים הסלאביות בספר.¹⁶

כמה שנים אחר כך ניגש טיקוצינסקי לדיון מחודש בספר ובמחברו.¹⁷ הוא דן בשלשה נושאים: בזמנו של המחבר, התקופות השונות של חיבור הספר, ובשאלת ארץ מולדתו של המחבר והגדרת "ארץ כנען". לגבי התקופות השונות של חיבור הספר, כתב דברים דומים לאלה שכתב וועלעש. עיקר חידושו הוא לגבי זמנו של המחבר. הוא מקדים את חייו ואת פעילותו הלימודית והספרותית לסוף המאה השתים עשרה. לדבריו נסתיים פרק הלימוד בחייו של המחבר בשנת פטירתו של ר' יהודה החסיד.¹⁸

H. Voglstein, "Zu Wellesz' Isaak b. Mose Or Sarua", MGWJ .15
49 (1905), pp. 701-706

I. Markon, "Die slavischen Glossen bei Isaak ben Mose Or .16
Sarua", MGWJ, 49 (1905), pp. 707-721

H. Tykocinski, "Lebenzeit und Heimat des Isaak Or .17
Sarua", MGWJ, 55 (1911), pp. 478-500

.18 א' אפטוביצר, מבוא הראבי"ה, עמ' 29-31, דוחה את עיקרי הדברים לגבי הענין האחרון. יש להוסיף, שדברי טיקוצינסקי (עמ' 481) המוצא פעמיים את הכינוי

מכיוון אחר תרם א' אפטוביצר תרומה משמעותית למחקר הספר. פרסום ספרו של הראבי"ה, רבו של המחבר, תרם לחשיפת מקורות רבים בספר. בהערותיו, עסק אפטוביצר בדיונים רחבים על היחס שבין האור זרוע לבין הראבי"ה, ומקומות רבים בספר זכו לטיפולו היסודי. גם במבואו לספר הראבי"ה, עסק באריכות בבעל ה"אור זרוע".¹⁹

א"א אורבך, הקדיש לבעל האור זרוע ולספרו דיון רחב בספרו הגדול על בעלי התוספות.²⁰ הוא השתמש הרבה בספר ש"שימש לנו על יד התוספות מקור עיקרי לדברינו על בעלי התוספות בצרפת, באשכנז, בארצות הסלאביות ואף באיטליה". כיון שכך, גם אצלו, נידונו ונתלבנו מקומות רבים בספר.

לאחרונה דן מורי, פרופ' י' תא-שמע,²¹ בכמה תשובות חדשות של האור זרוע, ובכמה פרטים לגבי חייו ותורתו.

*

כאמור לעיל (עמ' 2) דנים הפרקים הבאים בתולדות המחבר, בכתבי היד שלו, ובדרך השימוש של המחבר במקורותיו. דיון מפולש נערך לגבי שימושו של המחבר בתלמוד הירושלמי.

כמה שאלות יסוד לגבי מחקרו של החיבור לא נדונו במסגרת זו. אסתפק בהערות קצרות לגביה.

(המשך) "מורי" ביחס לר' יואל הלוי הם מוטעים. מהל' אבילות, תכח, פח ע"א ("וכן הורה מורי רבי אליעזר בן מורי ר' יואל הלוי..."), אין ללמוד דבר. מסתבר שיש כאן קיצור: מורי - מורי' - מורי' (טיקוצינסקי רמז לכך בהע' 3). המקור השני, מסוף הלכות צדקה נובע מהשמטה, שיש לתקנה על פי כיב"מ. עי' להלן עמ' 18 הע' 40; 57 הע' 4. [לגבי דברי אפטוביצר, ריש עמ' 31, הדברים המצוטטים על ידי טיקוצינסקי, ע"מ 481 הע' 4 הם דברי חכמי וורמייזא, המצויים בראבי"ה, חלק ג עמ' קטז, עיי"ש.]

19. א' אפטוביצר, מבוא הראבי"ה, ירושלים תרצה, עמ' 25-31.
20. א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמו⁵, עמ' 436-447.
21. י"מ תא שמע, "קצת ענייני רבי יצחק אור זרוע מכ"י", ספר זכרון למרן הגר"י פרנקל זצ"ל, ירושלים תשנב, עמ' רעב-רפ.

העובדה שהספר אינו מונח לפנינו באף אחד מכתבי היד שלו בשלמותו מעלה כמה שאלות: מה היה היקפו המקורי של הספר והאם ישנם חלקים נוספים שלא הגיעו לידינו. בכתבי יד של ספר הקיצור של בנו "סימני אור זרוע" ישנם רמזים לחטיבות נוספות של הלכות שלא הגיעו לידינו, ומקובל להתייחס לחלקים אלה כאל חלקים חסרים בספר.²² בכתבי היד השונים - הן של החיבור גופו והן של קיצורו - אנו מוצאים סדרים שונים של ההלכות.²³ האם ניתן לקבוע מה היה סדר ההלכות המקורי של הספר?

יש להסתפק גם לגבי דרך הבניין של הספר. האם יש בספר שיטה אחידה או שמא יש כאן קובץ, כמעט אקראי, של מקורות ושל דעות? מה הם אבני הבניין של הספר, ומה תפקידם של ה"ליקוטים" וה"קובץ" הידועים?²⁴ של המחבר בבניין הספר? האם מגמת המחבר היתה לבנות ספר לפי סדר המסכתות או לפי סדר נושאים?²⁵

בעיה שנידונה בהרחבה על ידי וועלעש וטיקוצינסקי היא השאלה מה הוא סדר הכתיבה של הספר, והאם ניתן לשער איזה הלכות נתחברו ראשונה ואיזה נתחברו לבסוף.²⁶

22. י"ש לנגה, פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), ירושלים תשלג, עמ' ט; תא שמע (לעיל הע' 21), עמ' רעד.

23. א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 439-444.

24. שם, עמ' 441; תא שמע (לעיל הע' 21), עמ' רעד.

25. הרושם העולה כי רוב ההלכות מסודרות לפי סדר המסכת. עם זאת, יש מקומות בהם המחבר מצרף חטיבת הלכות שלמה אגב הסדר של מסכת מסוימת. דרך משל, חתימת הלכות קריאת שמע: "וסליקו לה הלכות ק"ש, וכללתי בהן (כיב"מ: בתוכם) הלכות הלל, והלכות תפילת הדרך, והלכות נטילה". יש לציין שהלכות מסוימות אינן מסודרות כלל לפי סדר המסכת. הלכות פסחים, לדוגמא, מסודרות לפי סדרן של חג הפסח ולא לפי סדרה של מסכת פסחים. הלכות צדקה ותפילין מלוקטות ממקומות שונים, ועוד. יש הלכות המסודרות לפי סדר המסכת, אך בפתחתן הקדים המחבר הקדמה בענייני אגדה או בענייני כלליים השייכים להלכות אלה. כך הדבר בהלכות נידה, שחיתת חולין, ועוד.

26. הטיעונים המרכזיים עליהם מבוססים דבריהם, ההם ההבדלים בין החלקים השונים לגבי אזכור החכמים בברכת החיים או המתים, והרמיזות מחלק אחד למשנהו. [וע"ע ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, חלה, עמ' 8-107]. אורבך, בעלי התוספות, דחה את דבריהם. לדבריו

כפי שצוין לעיל, שאלת המקורות של המחבר היא מן השאלות המרכזיות בדיון לגבי ספר ה"אור זרוע". מה היו מקורותיו? או, בלשון אחר, 'מה כללה ספרייתו, האם הספרים בהם השתמש היו בפניו באופן קבוע או שהוא מצטט ספרים שהגיעו לידיהו בדרך ההזדמן? האם השתמש באותם ספרים בקביעות או שיש שוני בין המסכתות השונות?²⁷ ובאופן כללי, מה המשקל של המקורות שעמדו לפני המחבר ביחס לתורתו שלו?

כשם שחשיפת מקורותיו של המחבר תסייע להבין את מקומו של המחבר ביחס לחכמים שקדמו לו, כך יש לברר את מידת השימוש של הספר על ידי החכמים שאחריו. שני בירורים אלה יעמידו אותנו על מקומו של המחבר ושל חיבורו בתולדות ההלכה בימי הביניים.

נפנה משאלות כלליות אלה, ונפתח את הדיון בתולדות חייו של המחבר. מסתבר, שהבנת מאורעות חייו וסדר לימודו יקדמו את הבנתנו גם בגופי תורתו.

(המשך) חיבור הספר לא היה מעשה חד פעמי ו"הן בחייו והן לאחר מותו נוספו סימנים" לספר, וההוכחות מברכת החיים או המתים אינן הוכחות שהרי "אין הקפדה לגבי שמות הנזכרים לעתים תכופות ביותר וגם המעתיקים נהגו לשנות דברים כאלה כראות עיניהם". את הרמיזות מחלק למשנהו לא בדקתי. לגבי ברכת החיים והמתים, הדבר טעון בדיקה. לדעתי, העובדה שיש הלכות שבהן חלק מן החכמים מוזכרים בברכת החיים פעמים רבות אינה מקרית. הדוגמא הבולטת מצויה בהלכות של מסכת ברכות. ר"י שירליאון מוזכר פעמים רבות בברכת החיים ('של"י'), והדבר אומר דרשני. ה"שחיקה" של ברכת החיים והפיכתה על ידי מעתיקים לברכת המתים היא טבעית. אך הכיוון ההפוך אינו מסתבר. קשה להעלות על הדעת שמעתיק כלשהו ישנה "זכרונו לברכה" לברכת "שיחיה". כיון שכך, כמות גדולה של ציונים בברכת החיים עשויים להעיד על קדימותו של חטיבת הלכות מסוימת. אמנם, מכאן ועד לדיוקים ודיוקי הדיוקים של וועלעש וטיקוצינסקי עדיין רב המרחק.

27. ראה להלן עמ' 72-72.

תולדות חיי המחבר

תולדותיהם' של רבותינו היא תורתן. לכן, למרות שפע הידיעות המצוי בספר בתחומים שונים, יש רק מעט ידיעות ברורות על תולדות מחברו. מכך, שהמחקר בענייניו מרובה בהשערות. השערות אלה נוצרו במקום שהעובדות מועטות ומעורפלות, והן נועדו להשלים את הפערים הקיימים בין העובדות הידועות לנו.

בעמודים הבאים איני מנסה למלא את חללים אלה ולהסיק מן הידוע על הסתום. נהפוך הוא, אסתפק בציון העובדות הברורות, ואשתדל להדגיש את חלקיותן של הידיעות על המחבר. דרך זה עשויה להבהיר ולהבחין בין הידוע למשוער.¹

*

"המחבר", כפי שר' יצחק בן משה קורא לעצמו, שהה בימי חייו במקומות רבים. מהונגריה שבמזרח ועד לצרפת שבמערב. על מקומות אלה יש לנו חומר מרובה למדי. לעומת זאת, אזכור הזמנים בחייו מועט מאוד, ועובדות מרכזיות חסרות לנו. בין השאר אין יסוד מוצק המאפשר לסדר את המקומות בהם שהה לפי לוח זמנים מסויים. במקום אחד בלבד מציין המחבר את השנה: "2... כמו בזו השנה

1. הערות כלליות לדרך העבודה:

- * בכדי לשמור על הבסיס העובדתי, ציינתי הרבה מובאות, ואף הארכתי בציטוטים. כאן המקום להעיר, שאיני מתיימר לצטט את כל המובאות מן הספר.
- * הפרדתי הפרדה מוחלטת בין השאלות השונות הקשורות לתולדות המחבר: זמנו, מולדתו, המקומות בהם שהה והחכמים מהם למד ועמם נפגש. דרך זו מלאכותית היא, וברור לי שיש בה פגיעה מסוימת בתיאור חייו של המחבר, חיים בהם היו הדברים שלובים זה בזה. גם הרציפות של הרצאת הדברים נפגמת. אף על פי כן, העדפתי לנקוט בדרך זו מן הסיבה האמורה לעיל. הידיעות שבידנו חלקיות ומקוטעות, והנסיון לשלבן זו בזו אף הוא בגדר השערה. מזמן שהעובדות תעמודנה בפני עצמן יתברר שכל מה שמעבר להן איננו אלא השערה.
- * עניינים שיש לגביהם מקורות רבים, רוכזו בנספחים לפרק זה.
- * רוב המקורות המובאים להלן לקוחים מתוך דברי המחבר עצמו. למקורות אלה הגעתי מן העיון בספר גופו. למעט המקורות המצוטטים להלן שלא מדברי המחבר הגעתי דרך כלל מכלי שני ושלישי.
- * במקומות מועטים בלבד ציינתי לדברי החוקרים שעסקו בסוגיה זו.

2. ע"ז, קז, טז ע"ד.

דקיימינון בשנת שש לאלף ששי". כלומר, בשנת 1246 לספירה הכללית. לזמן סמוך לזה מתייחסת תשובת המחבר "על דבר הריבה שנאנסה והיא ארוסה" בזמן הגזירות בפרנקפורט.³ מקובל⁴ לתארך פרעות אלה לשנת 1241. את דברי המחבר בענין נשיאת אות קלון מסתבר לייחס לגזירת האפיפיור משנת 1215, ודבריו בעניין מתייחסים לזמן לא רב אחר כך: "וכשהייתי אני המחבר בצרפת היינו מוליכים אופנים על הבגדים כי כן גזרו על כל היהודים בעת ההיא".⁵ תאריך יחסי מצויין בדבריו הבאים:⁶ "מעשה בא לידי אני המחבר זה כשלשים שנה שהייתי ב"ד בין ראובן לשמעון... ששלחתי לך ביד שלוחי מבהם לריגנשבורק... ושאלתי למורי רבינו שמחה זצ"ל...".

בדרך עקיפה אפשר להגיע לתאריכים ad qeum בחייו, לפי השנים בהם נפטרו רבותיו. ר' יהודה החסיד נפטר על פי עדות תלמידו,⁷ בעל הרוקח, בשנת 1217. ר' יהודה שירליאון נפטר על פי עדותו המאוחרת של המהרש"ל (שו"ת, כט) בשנת 1224. לגבי הראבי"ה אין

3. שו"ת, תשמז, קז ע"א-ע"ג. וע"ע להלן 39-40.

4. אורבך, בעלי התוספות, עמ' 433.

5. שם, עמ' 343, 438; וועלעש (MGWJ 48, עמ' 143) מייחס את הגעתו של המחבר לצרפת לשנה זו. ווגלשטיין, בביקורתו על המאמר של וועלעש (MGWJ 49, עמ' 702) אינו מקבל קביעה זו. הוא מאחר את הזמן בו נכתבו דברי המחבר, שכן הוא מפרשם כמתייחסים לגזירה קיימת מכבר. דברי המחבר "כי כן גזרו על כל היהודים בעת ההיא" מורים, לכאורה, על זמן שאינו מאוחר בהרבה מתאריך הגזירה. לשאלה זו יש משמעות מרובה מכיון שהיא קובעת את השנים בהן נדד מן המזרח מערבה. מכל מקום, לא הגיע לצרפת הרבה אחרי תקופה זו. עיין להלן.

6. גיטין, תשז, ק ע"ב. וע"ע להלן עמ' 32. הערה דומה לזו מצויה גם בהלכות אבילות, אך היא אינה מועילה לענייננו. עי' סי' תיז [יב], פה ע"א: "וזכורני מקדם שהייתי דוחה ראייה זאת אפי' לפי סברתם...".

7. בעלי התוספות, עמ' 410.

8. שם, עמ' 334.

ידיעות מדויקות, אך אורבך⁹ קובע את פטירתו לא הרבה אחרי 1220.
קשה לצמצם את זמן פטירתו של ר' שמחה, אך מסתבר שהאריך ימים אחר
כך. 10.

לגבי התארוך של פעילותו ההלכתית של המחבר יש לציין את העובדה
שבידנו לא נשתמרו חילופי שאלות ותשובות שלו עם ר"י שירליאון, עם
הראבי"ה נשתמרו מעט, והרבה נשתמרו מקשריו לר' שמחה.¹¹
דומה שאלה העובדות היחידות בספר מהן ניתן להסיק בוודאות
פרטים לגבי תאריכים בחייו של המחבר.¹²

*

למרות שאין אנו יודעים את סדר לימודיו ואת מסלול נדודיו, אנו
יודעים לא מעט פרטים על המקומות בהם שהה המחבר בימי חייו. את
חלק האלפא ביתא שבהקדמת הספר חותם המחבר במילים: "והיחוד
והקדושה יאתה לאל עליון אשר הקים מאשפות אביון, יצחק בר' משה
אשר גדל בעוני ובטלטולים, חייב ליתן שבח לאל אשר נתנני ביושבי
אהלים".¹³

ככל הנראה, מוצאו של המחבר הוא בארצות הסלביות, "ארץ כנען".
כמה עדויות לענין זה. הוא מדבר על "מלכותנו בארץ כנען",¹⁴

9. שם, 382.

10. שם, 419.

11. לגבי חילופי השו"ת עם חכמים אלה עיין להלן עמ' 31, 32.
גם מן הלשון הידידותית בה נוקט ר' שמחה כלפי המחבר ניתן, אולי,
להסיק שלא היה מבוגר ממנו בהרבה, אך אין הדבר מוכח.

12. ומכאן שהשערות על התאריכים בחייו, שחלקן נסקרו לעיל במבוא,
אין להן על מה שיסמוכו.

13. ועיין בחלק האלפא ביתא סי' י, ג ע"ג, שם עוסק המחבר בגלות
למקום תורה: "...דזכות הגלות שהוא גולה עומד לו לעזר שיצליח
בתור'...".

14. ע"ש, לב, ח ע"ב: "ומעשים בכל יום במלכותנו בארץ כנען בע"ש
בחופות, מזמרים... ולא חשו רבותינו לדבר זה"; ע"ש, לג, ח ע"ג:
"ובמלכותינו בארץ כנען נזהרים שלא ליגע בנר תלויה בשבת";
מוצ"ש, סס"י צה כה ע"ב: "...שנשאל על מה שאנו נוהגין במלכותינו
בארץ כנען"; אבילות, תכט, פח ע"ג: "מיהו אנו בארץ כנען...".

ועל "מלכותנו ארץ ששוניא"¹⁵ הלעזים בהם הוא מתרגם מילים קשות הן סלביות "לשון כנען".¹⁶ אמנם, שני אלה יכולים להתפרש כמתייחסים לתקופה בה חובר הספר, ואין הם מוכיחים בהכרח על מוצאו. אך כשהוא מדבר באופן כללי על רבותיו הוא מתייחס ל"רבותי שבהם".¹⁷ וגם כשהוא מתעמת עם הראבי"ה, בתקופה מוקדמת למדי של חייו, הוא מעמת את המנהג האשכנזי של הראבי"ה עם המנהג שלו: "וזכורני כשהייתי מציק מים על יד מורי רבינו אב"י העזר"י זצ"ל כשלמדנו זאת שאלתי לו ואמרתי בחלב הדבוק לכרס שנחלקו בו ר' אפרים [ור"י] זצ"ל ואנו במלכותינו בארץ כנען כדברי רבינו אפרים ואתם נוהגים בו היתר כדברי רבינו יואל...".¹⁸ הדברים מורים על חכם המגיע עם ידיעה ברורה של מנהג מקומו ונימוקיו. כאמור, נראה שמקום זה הוא "ארץ כנען", ואולי בוהמיה.

על מאורע בשנות נעוריו הוא מספר: "זכורני כשאני המחבר נער קטן, והיו מצייירין במיישין (כיב"מ: מישין) בבית הכנסת עופות ואילנות ודנתי שאסור לעשות כן ממה ששנינו...".¹⁹ זה המקום

15. גיטין, תשיב, ק ע"ד: "ועל דא סמכי בני מלכותינו ארץ (שוניא) [שפנייא] ובפרגא שכותבין כתובה בערב שבת וחותרמין במוצאי שבת"; סוכה ולולב, שכ, סט ע"ד: "ובמלכותנו בשושני"א עושים חתני תורה סעודה גמורה...". לדברי אורבך (שם, עמ' 437): "היסוד הסלאבי היה חזק בחלק זה של גרמניה... וקהילות ישראל שבשתי המדינות היו מעין מרכז אחד". אך ייתכן שהדברים נכתבו בזמן שישב המחבר בסקסוניה. כיום ידוע ששהה במגדיבורג. עי' להלן.

16. רשימת הלעזים בספר מצויה אצל וועלעש, MGWJ, 48, עמ' 710-711. מאמר מיוחד הוקדש ללעזים הסלאביים: I. Markon, "Die Slavischen Glossen bei Isaak ben Mose Or Sarua" MGWJ 49, p. 707-721 (1905). במילים "בלשון כנען" שבשני החלקים הראשונים של הספר עסק כבר א"א הרכבי בספרו: היהודים ושפת הסלאווים, ווילנא תרכז, עמ' 53-62.

17. צדקה, ה, ז ע"ד ("מעשה באחד... והיו רבותי שבביהם נוחס עדן אומרים... ואין נראה בעיני אני המחבר... אלא הא ודאי נראה בעיני..."). והשוה מרדכי, ב"ב תצג); אבילות תלב, פט ע"ב - ע"ג.

18. טריפות, תיג, נט ע"ג.

19. ע"ז, רג, כח ע"ב. איננו יודעים מה הוא "נער קטן" בהקשר זה. ווגלשטיין, שם, עמ' 702, מציין שאין משמעו ילד, אלא נער בוגר שעוסק בענייני הלכה. ("ודנתי שאסור...").

היחיד שהמחבר מקשר אותו לזמן מסוים. לאחר מכן אין לנו יודעים את סדרם של המקומות בהם שהה. איננו יודעים בבירור כמה זמן שהה בכל מקום. המקומות עליהם הוא מעיד הם (מסודרים - שרירותית - ממזרח למערב): 20

הונוגריה - המחבר מעיד על שהותו בחלקים המערביים של הונגריה: "אני המחבר איקלעתי לארץ הגר לבודן ולאוסטריגום ויש שם חמי טבריא נובעין מן הקרקע ושאלנו אם הנשים יכולות לטבול בהן...". (הל' נדה, שסו, נא ע"א). הוא מעיד על סחורות המגיעות מהונגריה²¹ ופוסק הלכה לגבי חכם שגלה לאוסטריגום.²² לאיזור הצפוני יותר מתייחסת תשובת המחבר בענין "מעשה ביהודי אחד הדר בירקא ששידך בת יהודי אחד הדר בניטרא...".²³

וינה - בוינה שהה ככל הנראה תקופה ארוכה, אולי בסוף ימיו. בכל אופן הוא מכונה בפי תלמידיו על שם וינה. בספר עצמו ישנן רק שתי עדויות על העיר: "הלכך האיזנא נמי כגון בעירנו בווינא שמוכרין את הבשר קברטו וחצי קברטו ורביע קבארטו"²⁴; "כי כך הענין בווינא אין חצירות לפני הבתים כ"א לאחורי הבתים וכל תשמישי החצר הם בחצר שאחורי הבתים".²⁵ העדות השניה חשובה במיוחד מכיון שהיא מעידה על שהותו בוינה עוד בימי חייו של ר' שמחה. הוא גם מוסר פירוש של חכם בשם ר' שלמה מוינא.²⁶

20. ההתייחסות להלן היא רק למקומות עליהן יש עדות שהמחבר שהה בהם. איני מציין כאן את וורמיזא, שייתכן שלמד בה לפני בעל הרוקח, ואיני מציין את בון שייתכן שבה למד אצל הראב"ה.

21. מליחה, סס"י תעד, סט ע"ד: הלכך מלח של אונגריאה הוה משמע דבעי..."; בכורות, תפא, עא ע"א: "הלכך דגים מלוחים שמביאים בעגלות מאונגריאה לאוסטרינא כ"ז שאין רואין...". (לגבי אוסטרינא - וועלעש, JJJG, עמ' 95 מגיה: אוסטריכא - אושטרייך).

22. תפילה, קיב, כ ע"ג. אוסטריגום - כך בכיב"מ. בדפוס נשתבש: אדם טריגום, ותוקן לנכון על ידי וועלעש, שם.

23. שו"ת, תשסד, קיג ע"ג-ע"ד. 24. טריפות, תו, נה ע"ד.

25. שו"ת תשס"ב, קיג ע"ב. 26. ב"ב, רכ, לב ע"ג.

ר ג נ ס ב ו ר ג - מצאתי עדות ישירה אחת: "וכבר הי' מעשה כשהייתי דר בריגונשבורק וחלה עכו"ם... ואני התרתי... ויש שנחלק עלי ואסר... ושלחתי למורי ה"ר שמחה וזה אשר השיב לי...". 27 מסתבר שכאן למד אצל ר' יהודה החסיד ואצל ר' אברהם בן משה, כנראה בתקופה מוקדמת יותר.

ו י ר צ ב ו ר ג - כאן שהה עוד בימי חייו של הראבי"ה. וכך הוא מעיד: "וכן ראיתי אני המחבר כשהייתי בוירצבורק שהיה ר' מולין אבל ונעשה בעל ברית בימי אבלו לר' יוסף אחיו, והיה שם מורי רבינו אלעזר הלוי זצ"ל...". 28; ובמקום אחר: "וראיתי בוירצבורג כשבא אחד לביהכנ"ס לאחר שקראו את שמע...". 29 מסתבר שכאן למד אצל ר' יונתן בר' יצחק. בוירצבורג למד המהר"ם מרוטנבורג תורה מפי המחבר: "זכורני כשהייתי תינוק והייתי בוורצבורק בהציקותי מים על ידי הרר"י מווין באה אלינו נכרית אחת אמרה לה"ר יוסף אחיו של ה"ר יונתן שנפטרה אחותו ושאלו לראבי"ה כדת מה לעשות והשיב...". 30

מ י י ד ב ו ר ק (מגדיבורג) - הוא משיב תשובה "ועל דבר הדין שהזמין למיידבורק לפני ה"ר [כי"ס: יצחק] אין בדבריו כלום כי יש בעירך ה"ר יעקב כהן שהוא מומחה לרבים". 31 בזמן שהשיב תשובה זו לא שהה שם. אבל בתשובה, הגנוזה עדיין בכתב יד, 32 הוא מספר שפסק "...בדין על הישוב אני ור' יחזקיה במיידבורק...".

27. שבת, נג, יב ע"א-ע"ב. העדות על ה"מעשה בריגונשבורק שהיו מנקין את המקוה", אינה מדבריו. גם ההמשך "כי המקוה שבריגונשבורק הי' מעיין...", נראה שהוא מדברי ר' שמחה.

28. מילה, קז, כז ע"א.

29. קריאת התורה, שפד, עט ע"ב.

30. למקורות של מעשה זה ולניתוחם, עי' אורבך, שם, עמ' 523-525. מקורות נוספים (חלקם מאוחרים) המספרים על שהייתו של המחבר בוירצבורג מצויים אצל ועלעש, JJLG, עמ' 99.

31. שו"ת, תשעו, קטו ע"ג. נראה שהתשובה בהל' תפילה, קיד, כא ע"א, ביחס למינוי בנו ר' חזקיה ב"ר יעקב לחזן מתייחסת למגדיבורג.

ר י י נ ו ס - המחבר מתייחס גם באופן כללי לאיזור הריינוס, מספר על מנהגי הריינוס ועל "רבותי שבריינוס". למשל "ובארץ הריינוס נוהגות הנשים לצאת במפתחות של כסף לר"ה בשבת ותולות אותם על צואריהם בחוט... וגם נשי רבותי שבריינוס ראיתי נוהגות כן ואין מוחה, אלא שמורים להיתר. ובעיני אני המחבר נראה לאיסור...".³³

ש פ י י ר א - שני המקורות בהם מספר המחבר על שהותו בשפיירא הם בעת שגר בביתו של ר' שמחה (עי' להלן עמ' 32).

צ ר פ ת - כאן למד בפני חכמי צרפת. רוב העדויות על שהותו בצרפת הם בעת ששימש את ר' יהודה שירליאון בפריס. למשל: "וכן ראיתי מורי ר' יהודה בר יצחק זצ"ל כשהייתי בביתו בפרי"ש, שהי' לוקח קש לפניו וקוטמו לחצות בו שיניו"³⁴ (עדויות נוספות, עי' להלן עמ' 30). הוא מעיד על מנהגי צרפת,³⁵ ועל "רבותי שבצרפת" ועל "רבותי שבפריש"³⁶. הוא מעיד שבצרפת יש צורך ללבוש את אות הקלון, "האופנים", בשבת.³⁷ בצרפת גם למד אצל ר' שמשון מקוצי ואצל ר' יעקב ב"ר מאיר מפרובינש, ושם פגש את ר' יצחק הכהן מפרובנא.³⁸ לאורך זמן שמר על קשרי שו"ת עם חכמי צרפת, ר' יחיאל ב"ר יוס טוב ור' שמואל ב"ר שלמה.³⁹

*

32. שו"ת, כי"ס סי' ז.

33. שבת, פד [ג], כ ע"א. מקורות נוספים צוינו אצל ועלעש, שם, עמ' 109.
34. שבת, ס, יד ע"ג.

35. שבת, מב, י ע"א: "ובצרפת נוהגים [לקרות] הרב שבעיר שביעי"; שבת, פד [יב], כ ע"ד: "ובצרפת ראיתי גבורים הולכים בשבת יחיפים ואפי' בביהכ"נ וקוראים בתורה יחיפים..."; שבת, פד [ד], כ ע"א; מוצ"ש, פט, כד ע"ב; סוכה, שח, סח ע"א.

36. ראה המקורות שאצל ועלעש, שם, 106-107.

37. עי' לעיל, עמ' 12.

38. פסחים, רלג, נה ע"ג: "...עד שניטפל לי ה"ר יצחק כהן מפרובנא בהיותי בפרי"ש ושאלתי לו על זה וענני... והקשתי לו...". וכנראה שצ"ל: מפרובינש, ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 438 הע' 23.

39. שם, עמ' 9-428.

רבותיו המובהקים, על ידס יצק מים, הם רבותיו המוזכרים עשרות ומאות פעמים בחיבורו: בצרפת - ר' יהודה שירליאון, ובאשכנז - הראבי"ה ור' שמחה בן שמואל. בשמם הוא מוסר מסורות על פה, מספר על מעשיהם, מעתיק קטעים שלמים ומשתמש רבות בחיבוריהם. עם הראבי"ה ובעיקר עם ר' שמחה עמד בקשרי שאלות ותשובות. הוא מתייחס אל רבותיו בהערצה, הן בכותבו עליהם והן ביחסו לפסקיהם בהלכה. הוא גם מקפיד לכנותם בתואר "מורי".⁴⁰ אמנם, מדי פעם, אינו נמנע מלחלוק עליהם.⁴¹ [המקורות על רבותיו אלה סודרו להלן בנספחים, עמ' 30 ואילך].

כמו כן למד אצל ר' יהודה החסיד. בשמו הוא מוסר בעיקר מסורות על פה, אך גם מעשים, פירושים וציטוטים מתורתו הכתובה.⁴²

40. לגבי כל רבותיו הוא מקפיד בזה. אמנם, לעיתים נשמט התואר. למשל, לגבי הראבי"ה: חלה, רכו, לד ע"ד; שם, לה ע"א; פרי הארץ עמ' יב. לגבי ר"י החסיד: ע"ז, ר, כז ע"ד ("ואני המחבר שמעתי מפי הקדוש רבי יהודה חסיד זצ"ל שאמר בלשון הזה..."), אך התואר "מורי" - אינו. [דברי אפטוביצר, מבוא הראבי"ה, עמ' 29: "בעל או"ז מזכיר את ראבי"ה... ואף פעם אחת לא יזכירו בלי התואר 'מורי', וכן הדין בנוגע לר' שמחה וכן בנוגע לר' יהודה בר' יצחק שירליאון..."] - מוגזמים מעט]. מסתבר שבדרך כלל יש לזקוף את החסרון בטעות סופר. בכמה מקומות בהם יש לנו עד נוסח נוסף, אפשר לתקן את המעות. למשל, בהל' תפלה, קטו, כא ע"ב: "וקבלתי בשם [כיב"מ נוסף: מורי] הרב ר' אלעזר מוורמש..."; חלה, רטו, לג ע"א: "ואומר [כיב"מ: ומו'] רבינו יהודה בר' יצחק שירליאון"; גם בשתי הפעמים בהם נשמט התואר "מורי" לגבי מורו זה, אפשר להשלימו על פי המצוי בכיב"מ - נט"י עב, טז ע"ב; טהרת ק"ש, קלא, כג ע"ג; שביעית וחדש, שכת, מא ע"ג: "ואומר [כיב"מ נוסף: מורי] רבינו אבי העזרי...". אך גם טעויות הפוכות יש, טעויות בהן נוסף התואר "מורי" במקום שאינו צריך להיות: צדקה, ל, ט ע"ג ("ומיכן דקדק מורי ר' יואל הלוי", בכיב"מ לנכון: "...מו' רבי אליעזר בן רבי יואל..."), וכך מוכח שם מן ההמשך); נדה, שסו, נ ע"ד ("וכן הורה מורי אבי העזרי, וכן הורה מורי רבינו יצחק בן אברהם..."), התואר שהושגר גם לגבי הריצב"א, חסר בכיב"מ); טריפות, תה, נה ע"ג ("ומורי רבינו יהודה בר' יצחק זצ"ל כתב בתוספותיו שפי' לפני מורי ר' יצחק"); סוף גיטין, תשלז, קג ע"ב ("ולשון מורי ה"ר משה בר מיימן זצ"ל").

41. לדוגמא בעלמא, בהל' סעודה, קסח, כח ע"ב, ובהל' סעודה, קעט, כח ע"ג - פוסק כרי"ף נגד ר"י שירליאון. בהל' גיטין, סי' תשז, ק ע"ב - דוחה את דברי ר' שמחה.

42. עיין להלן בנספחים, עמ' 29.

פעמיים הוא מזכיר את ר' אליעזר, בעל הרוקח, כמי שממנו קיבל.
וגם בשאר המקומות בהם הוא מצטט מכתביו הוא מכנה אותו
"מורי". 43.

גם את ר' יהונתן מוירצבורק הוא מציין בכל מקום כמורו. ופעם
אחת הוא מוסר ממנו מסורת על פה. 44

כרבותיו הוא מזכיר גם את ר' יעקב בן מאיר מפרובינש, 45 ר'
שמשון מכוסי, 46 ר' אברהם בר' עזריאל, 47 ר' אברהם בר'
משה, 48 ר' יעקב בן ה"ר יצחק הלבן. 49 ר' יהודה בר' משה
הכהן, מצוין בתואר "מורי" אך אין להכריע בוודאות שאכן היה מורו

43. תפילה, קטו, כא ע"ב: "וקבלתי בשם [כיב"מ נוסף: מורי] הרב ר'
אלעזר מוורמש"; שבת, סג [ג], טו ע"ג: "ואני המחבר קבלתי ממורי
הרב ר' אלעזר מוורמ"ש זצ"ל...".
את כתביו הוא מזכיר בהל' שבת, מב, י ע"א; שבת, סס"י נ, יא ע"ד;
מוצ"ש, פט, כד ע"א; ע"ז, רצט, מ ע"א.

44. תפלה, קו, כ ע"א; כמה פעמים בב"ק: סימנים קפט, קצו, קצז,
קצח, קצט, ר; ב"מ, קצז, כח ע"ג; ב"מ, שנט, מט ע"ד; סנהדרין, נא,
ז ע"ב. מסורת על פה בשמו - סנהדרין, סח, ו ע"ב.

45. פסחים, רלג, נה ע"ג; ב"מ, ג, א ע"ג.

46. שבת פד [ג], כ ע"א; אבילות, תכח, פח ע"ג; ב"מ קלד, יט
ע"ג. [לגבי המקור מהל' אבילות, יש לציין שא' גרוסמן (חכמי אשכנז
הראשונים, ירושלים תשמא, עמ' 112) סבור שהכוונה לר"ש משנץ, אך
אינו מסתבר. ור' א' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 343]. יש לציין
שכל שלשת המקורות מלמדים על לימוד ישיר, ולא על שימוש בכתביו.

47. מוצ"ש, צא-צב, כד ע"ג; שו"ת מהר"ח או"ז סי' מב [למקור זה
אין וועלעש, MGWJ 48, עמ' 138 מציין. לעומת זאת, ציונו לשו"ת
מהר"ח או"ז סי' קפה - אינו ענין לכאן. הציטוט שם הוא מערוגת
הבשם.]

48. בהל' ק"ש, יא, יא ע"ג הוא מוזכר יחד עם ר' יהודה החסיד;
שו"ת, תשדמ, קד ע"ג: "...וז"ל אשר כתב [= הראבי"ה] בתשובתו
שהשיב לה"ר אלעזר מוורונא זצ"ל ולמורי ה"ר אברהם מריגנשבורק".

49. אבילות, תלב, פט ע"ב - "והצריך מורי בן ה"ר יעקב בן ה"ר
יצחק הלבן". [בשבה"ל, סי' נב, מהד' בובר עמ' 364 הנוסח: "מורי
ה"ר יעקב בן...". ור' אורבך, בעלי התוספות, עמ' 223 הע' 67
(ויש לתקן את ציונו)]. בהל' תפילה קיב, כ ע"ג משיב המחבר לר'
יעקב בר' יצחק, שאינו מצוין כמורו. בכי"ס סי' ג מצויה תשובה חבר
נעוריו "מורי הרב רבי יצחק ב"ר יעקב". מסתבר שזהו בנו החכם
הנידון, נכדו של ר' יצחק הלבן, ור' י"מ תא שמע, קצת ענייני רבי
יצחק אור זרוע מכ"י, עמ' רעג.

של המחבר. 50 היה מי שראה את ר' אליעזר מביהם, 51 ור' יצחק

בר' מרדכי 52 כרבותיו של המחבר, אך ללא ראיות מספיקות.

בחלק השו"ת הוא פונה אל כמה וכמה חכמים בתואר "מורי" וייתכן

שזהו תואר כבוד גרידא. 53

50. בפתיחה לשו"ת, תשמז, קז ע"א, הוא פונה לכמה חכמים, ובהם ר' יהודה, בתואר "מורי" שייתכן שאינו יותר מאשר תואר כבוד. השו"ת את סוף שו"ת תשד"מ, קד ע"ד: "לקחנו חכמי העיר הזאת... והסכמנו לדברי מורי הרב ר' יצחק... יהודה בן רבי' משה הכהן". אורבך, בעלי התוספות עמ' 526, מזהה אותו כר' יהודה מפרידברג (או מגנצא), מורו של המהר"ם. וועלעש, (48 MGWJ, עמ' 140) מזהה אותו עם ר' יהודה בן משה מרגנסבורג. למקום זה הוא מקשר את הנוסח המשובש בהל' ע"ש, כט, ז ע"ד: "ומורי הר"ר () בן משה". מקום זה דורש בירור. מן ההקשר שם נראה שמדובר בחכם מחוגו של בעל ס' התרומה. וצ"ע.

51. וועלעש, שם עמ' 8-137, רואה בר' אליעזר בר' יצחק מפראג (או מביהם) את מורו של האו"ז. באף אחד מן המקורות שהוא מציין אין חכם זה מצוין כ"מורי", ואין לדבר זכר. מקום אחד שיש אולי להסתפק בו אינו אלא טעות הדפוס. בסנהדרין, צה, טו ע"ב: "וכן דן הרב ר' אליעזר דבה"ם זצ"ל...". אפשר להבין שהמחבר מעיד על עדות אותה ראה. אך בכיב"מ (ממנו הדפיסו הלכות אלה): "וכן דן הרב ר' משה בר יעקב לפני הרב ר' אליעזר דבה"ם זצ"ל...".

52. מתוך הקפדה של המחבר לקרוא לרבותיו בקביעות "מורי" (לעיל הע' 40, דחה אפטוביצר (מבוא הראבי"ה, עמ' 29-30, ועיי"ש עמ' 379), את דעת וועלעש וטיקוציסקי שראו בר' יצחק בר' מרדכי את מורו של האור זרוע על סמך ארבע פעמים בהם מוזכר התואר מורי לפני שמו: "...ואיך יעלה על הדעת שפתע פתאום שינה את טעמו ודרכו בנוגע לאחד מרבותיו שיזכירוהו כמאה פעמים... בלי התואר 'מורי' ורק ארבע פעמים יכבדהו בתואר זה"?! הפתרון של אפטוביצר לענין הוא שהיה קיים חכם אחר, שאכן היה מורו של המחבר, והוא ריב"ם מפראג. אורבך (בעלי התוספות, עמ' 196 הע' 8; עמ' 437 הע' 9) מקבל את דברי אפטוביצר בכך שאין המדובר בר' יצחק בר' מרדכי, תלמידו של ר"ת. אך לדבריו "קשה להסכים לשיטתו של אפטוביצר שיצר חכם שני בשם ר' יצחק בר' מרדכי מפראג...". הוא תולה את הענין בכך שהמחבר העתיק את לשונו של אחד מתלמידי הריב"ם, ונשמט שם התלמיד. אורבך מתייחס לשלשת המקומות אותם מזכיר אפטוביצר. לגבי שניים מהם הוא מציין את זיקתם לדברי הראבי"ה. לגבי השלישי המזכיר "מעשה בפראג" קובע אורבך "אין המלים 'ודן מורי ר' יצחק בר' מרדכי זצ"ל' לשונו של המחבר", דבריו מסתברים לאור ההזכרה המשותפת של הריב"ם ושל ר' אפרים, עיי"ש. לגבי המקום הרביעי (הל' ע"ש, טו, ה ע"ב) - בו אין אורבך דן - ייתכן שהדברים מועתקים ממקור קודם, אך אין יסוד מספיק לאשש זאת. ועדיין צ"ע. יש להעיר שאורבך, ערוגת הבשם, ד (מבוא), עמ' 119. מציין כ"מורו" של האו"ז את ר' יעקב בר' נתן, על פי הכתוב בחלק ב, סי' שכט. אך שם הלשון היא לשון השאלה של ר' חיים בר' משה (מנוישטט). [שו"ת זו מוזכר גם בשו"ת מהר"ח או"ז, סס"י קצט].

53. למשל לר' אביגדור הכהן, שו"ת, תשלח, קג ע"ג. בשו"ת, תשמח הוא פונה אל ר' שמואל בן ברוך בתואר "מורי", וכן בתשובה חדשה, כי"ס סי' לח (נדפסה על ידי תא שמע, 'קצת ענייני רבי יצחק אור זרוע מכ"י', עמ' רעח).

כאמור, למד המחבר אצל כמה חכמים, בבתי מדרש שונים ובמקומות רבים. מסתבר, שרבותיו השונים מהם למד תורה, הטביעו עליו את חותמם המיוחד, ומעניין לנסות להתחקות אחר עקבות המקורות המגוונים של תורתו.

תחום זה, פרוץ הוא בחקר הספרות הרבנית. מעט נכתב על שיטות הלימוד השונות של רבותינו הראשונים, ועל האופי המיוחד של תורתם.⁵⁴ גם לגבי ה'אור זרוע' נכתב מעט מאוד בתחום זה. העובדה שהרבה מתורתו מוצאה בדברי רבותיו יש בה להקל ולהקשות על המלאכה. יש צדדים בהם קל יותר לעמוד על שיטתו בשל ההשפעה הרבה של רבותיו עליו, ומאידך יש צדדים בהם קל יותר לנסות לשרטט את דווקא את דיוקנו של חכם שתורתו טבועה בחותמו המקורי.

הדברים שכתב אורבך⁵⁵ בסיכום הפרק על האור זרוע מאפיינים את הבעיה: "ר' יצחק אור זרוע הוא בכל הנוגע לבירור ההלכה תלמידם הנאמן של בעלי התוספות הצרפתיים ושל הפוסקים האשכנזים, וכשנבוא לדון על שיטתם ועל דרכם נתבסס גם על דבריו". דברים אלה מקורם בשיטתו המאחדת של אורבך, הרואה בבעלי התוספות לדורותיהם חלק מבית מדרש כללי אחד, ושכלולם משותפת שיטת לימוד אחת "השיטה הדיאלקטית-ביקורתית".⁵⁶ למרות דבריו, יש להעזר במגמתו הכללית של אורבך, ולנסות להדגיש את ה"זרמים וחילוקי הדעות" שבין החכמים השונים. לענייננו, יש לנסות לאפיין את תורתו של המחבר ובעיקר יש לנסות ולמצוא את השפעת המקורות השונים שלו על תורתו.

לפתחו של מחקר כזה רובצת הסכנה של התמקדות בדברים המפורשים, באנקדוטות, ובהכרזות של המחבר, למרות שלא בהכרח הן משקפות את

54. ראה למשל את ביקורתו של י' כ"ץ על בעלי התוספות, בתוך: הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 342 ואילך.

55. שם, עמ' 447.

56. שם, עמ' 676.

דרכו. לכן מחקר שכזה אינו יכול להסתפק ברפרוף על פני הספר, ובחיפוש דוגמאות בודדות. עליו להתעמק בכל סוגיה וסוגיה ובכל פסק ופסק, תוך בירור דרכו לעומת דרכים אחרות, ובעיקר מתוך השוואה לדברי החכמים שקדמו לו.⁵⁷ כאן אין מקומו של מחקר מקיף שכזה. אציין רק מעט נקודות.

*

הספר הוא ספר הלכה ולא "תוספות". במסכתות בהן הוא דן אין הוא דן בכל סוגיה, ומגמתו מכוונת לענייני הלכה. לעיתים הוא מציין זאת במפורש: "האורג... לקמן בפ' האורג מפרש הלכות האורג, ולא שייך לכתוב מהם בפסק הלכה".⁵⁸ או "הכא לא פריך הלכתא למשיחא, ולא אאריך כאן",⁵⁹ ובהדגשה ברורה: "ולא נאריך בהם דהלכתא למשיחא הוא דהאידינא לא מקדשי ע"פ ראייה".⁶⁰

אמנם, אין הוא נמנע מלגלוש לעניינים אחרים, הן בענייני פרשנות, הן בענייני מוסר וענייני אמונות ודעות. בעניינים אלה הוא דן גם מתוך ענייני ההלכה בהם הוא עוסק, וגם כדיונים עצמאיים. [עייין להלן נספח, עמ' 33 ואילך].

למרות שהספר הוא ספר הלכה ולא תוספות, תורתו בנויה בכל צעד ושעל על דברי התוספות. השימוש בדבריהם הוא גם במסקנותיהם ההלכתיות וגם בגופי תורתם, על השקלא וטריא שלהם. לצורך ההקבלה

57. אציין דוגמא אחת של טעות ממין זה. וועלעש [MGWJ 48, עמ' 139 והע' 1 שם] מציין את ההשפעה האשכנזית על המחבר. כביטוי להשפעה זו הוא מראה פסק הלכה על פי התלמוד הירושלמי, למרות שבמקרה זה "מניחין תלמוד דידן" ופוסקים כנגד הבבלי. דוגמא זו, מתוך שהוצאה מן ההקשר הכללי, מוטעת משתי בחינות. מקורה הוא צרפתי, ואין היא משקפת את תפיסתו הכללית של המחבר. עייין בהרחבה, להלן, עמ' 99.

58. שבת, סו, טו ע"ד.

59. פסחים, רכח, נד ע"ד.

60. ר"ח, תנג, צא ע"א. וכעי"ז טריפות תכז, סא ע"ב: "ובגמ' מפרש היכי בדקינן לה ולפי שאין אנו בקיאים לבדוק לא חשתי לפרש...".

ניתן לומר, שכשם שהלכות הרי"ף מיוסדים על הגמרא מתוך מגמה הלכתית, כך חלקים מסוימים של האור זרוע הם דברי התוספות מתוך מגמה לפסוק הלכה.⁶¹

מתוך השילוב שבין ספר ההלכה לבין גישתם של בעלי התוספות ניתן להעמיד על קו מאפיין בתורת המחבר. פעמים רבות מדגיש המחבר את הפער בין דעותיו, בין מסקנותיו מן הסוגיה לבין ההלכה למעשה. אין בידי לקבוע אם המונח "הלכה למעשה" משמש אצל המחבר יותר מאשר אצל חכמים הקודמים לו, אך אצלו היא אכן פינה.⁶² דברים קיצוניים כתב ביחס לפסק של רבינו תם: "ואף רבינו תם איני סבור שהתיר בשעת מעשה אלא לפלפול בעלמא שמא נתכוין... והדבר ידוע גודל לבו של ר"ת שהי' בידו להתיר השרץ ושמא לא דבר בדבר זה אלא לפלפול בעלמא ואיני סומך על הוראה זו".⁶³ במקום אחר הוא כותב לאחר הניתוח של סוגית הירושלמי "הלכך אתבריר לן דעיסה שנילושה במי פרות בלא מים פטורה מן החלה...מיהו לענין הלכה למעשה נראה בעיני להחמיר...".⁶⁴ פער שכזה בין העיון בסוגיה ובין ההלכה למעשה, מצוי אצל המחבר לא פעם, והשימוש במונח "הלכה למעשה"

61. עיין H. Soloveitchick, "Three Themes in the Sefer, *Hasidim*", *AJS Review*, 1, (1976) pp. 347-350. מתוך כך נראים כמוגזמים מעט דברי פרופ' י' תא-שמע ('קוים לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג-וי"ד', עלי ספר ד, תשלז, עמ' 32) כנסיון "לסכם את ההישג ההלכי של בעלי התוספות ולשלבם כחלק אורגני בספר פסיקה נטול פלפול ונעדר מו"מ נרחב בהלכה". ועיין מה שכבר כתב אורבך בבעלי התוספות, עמ' 385, הע' 21. במקום אחר ('מצות תלמוד תורה כבעיה חברתית-דתית ב"ספר חסידים"', בר אילן, יד-טו, (תשלז), עמ' 6-105, יש לדברי תא-שמע גוון קצת שונה. כאן הוא מעמיד על כך שלמרות שחכמי אשכנז במאה השלוש עשרה היו גם בעלי תוספות מכל מקום עיקר מפעלם היה בתחום ההלכה. לדבריו יש לזקוף מגמה זו כהישג של ספר חסידים וחוגו.

62. לא חיפשתי, ולכן לא מצאתי את השימוש במונח זה אצל חכמים אחרים.

63. ע"ש, לג, ח ע"ג.

64. חלה, רכה, לד ע"ב.

מדגיש זאת. גישה זו נובעת מתוך ההבדל שבין סוגי הלימוד השונים המשולבים בתורתו: המגמה ההלכתית - 'לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא', יחד עם העיון והלמדנות של בעלי התוספות, שלא מעט יש בה משום "להגדיל תורה ולהאדיר".⁶⁵

מודעותו של המחבר ליכולת "להתיר שרץ" השפיעה לא רק על פסק ההלכה שלו אלא גם על דרך הלימוד שלו: "אע"ג דיש בידי לפרש...אעפ"כ הכא לא ניחא לי לפרש כך דלא משמע לישנא הכי כלל...".⁶⁶ "אפ"ה נוכל לומר...מיהו כ"ז נראה דוחק אלא...".⁶⁷ "מיהו אין נראה בעיני זה החילוק אלא כדפרישית לאיסור...". (ביחס לרבינו תם),⁶⁸ "ושמא יש לחלק...ועוד יש מחלקים...וי"ל...ותו קשה...וי"ל... מיהו סברא זאת אינה מתיישבת בלב ואיני סבור שיש לסמוך עליה".⁶⁹ במקום אחד הוא מעדיף ליצור מחלוקת בין הבבלי לירושלמי כיון ש"ולא מסתברא לי לחלק...".⁷⁰

65. ברור לי שהדברים הכלליים בפסקא זה צריכם ביסוס הרבה. גם הבחנה הכללית בין שיטות הלימוד ה"הלכתיות" [שמא: האשכנזיות?] לבין שיטות הלימוד של התוספות [שמא: הצרפתיות?] צריכה הוכחה, וגם הדברים שביחס למחבר יש להעמיד על כך, שכל דבריו של אורבך לגבי הגבלת השימוש בתוספות לענין פסק, לקוחים ממקורות מאוחרים. עי' בעלי התוספות, עמ' 734 ואילך. לפי דברינו, הבחנה כזו מצויה כבר בדברי האור זרוע.

מבחינה מיקומו של האור זרוע בספרות ההלכה של המאות השתיים עשרה והשלש עשרה, חשובים דבריו של ח' סולוביציק (לעיל הע' 61). הוא מבחין בין הראבי"ה והרוקח לבין תלמידם בעל האור זרוע. לדבריו יכולה תורת הראבי"ה והרוקח להחשב כתורתה של אשכנז למרות שחלק מלימודם היה אצל חכמי צרפת. ההשפעה הצרפתית על האור זרוע היא כל כך גדולה עד שאין לראות את ספרו כמשקף את תורת אשכנז הקדומה.

66. בית הכנסת, שפו, פ ע"א.

67. שבת, פד [כה], כא ע"ד.

68. שבת פד [ט], כ ע"ג.

69. שבת נט, יד ע"ב-ע"ג.

70. אבילות, תכד, פו ע"ד.

מבלי לנסות ולהכליל, יש לציין שבשני מקומות בהלכות שבת שונה דרך פתרון הסתירות של המחבר מזו של התוספות. בסימן נ' (יא ע"ב-ע"ג) הוא מעמיד על הסתירה שבין נוסח "מי שברך" הכולל נדר "שיתן לכבוד התורה" לבין הסוגיה במסכת ביצה האוסרת להקדיש ביו"ט משום מקח וממכר. התורף של שני התירוצים שבתוספות הריב"א הוא הנסיון

על אף שדברי התוספות שגורים על פיו, לא זנח המחבר את תורתה של אשכנז. המסורות והמנהגים האשכנזיים הם בעלי חשיבות רבה בעיניו ולעיתים הם מכריעים מול דברי התוספות. עי' למשל בתשובתו הידועה לר' פסח בה הוא מדגיש את חשיבותם וקדימותם של מנהגי מגינצא, וורמיישא ושפירא (להלן, עמ' 93) גם תורתם של חסידי אשכנז שגורה על לשונו. [עי' נספח, להלן עמ' 33].

מתוך שהכיר המחבר מסורות הלכתיות שונות, הוא נאמת ומעמת אותן כמה וכמה פעמים. העימות הוא הן בין רבותיו השונים והן בין המסורות של המקומות השונים בהם שהה. לעיל, עמ' 14 ראינו את הדיון שבינו לבין הראבי"ה המבחין בין מסורת "ארץ כנען" לזו האשכנזית. דומה לזו הבחנתו: "מנהגנו בארץ כנען וכן מנהג בני רינוס לאחר שיאמרו הצבור... אבל בצרפת ראיתי שאינם מקפידים",⁷¹ או הבחנתו בין דעות רבותיו: "מעשה... ופטרו מורי רבינו אבי העזרי... ומורי רבינו שמחה חייב... ולי אני המחבר אע"פ שאיני כדאי להכניס ראשי בין הרים גדולים נראה בעיני כדברי מורי רבי' אבי העזרי זצ"ל...".⁷²

(ה מ ש ד) להבחין בין סוגי ההקדש השונים, באיזה יש לגזור משום מקח וממכר ובאיזה לא. המחבר, לעומת זאת, מגדיר את הנדר ב"מי שברך" באופן שאין כלל מקום לסתירה ולקושיה. לדבריו, אין כאן נדר כלל כיון שרק הש"צ "הוא שמברכו" ואילו המתברך שותק, ובכך אין נדר, ואין איסור. בסי' נט (יג ע"ד) הוא מעמיד על סתירה בענין איסור ברירה בשבת. מחד, ישנו העיקרון האוסר לברור "אוכל מתוך פסולת", ומאידך ישנה סוגיה (שבת קלח) המציינת "מה דרכו של בורר [=האסורה בשבת, ע"פ] נוטל את האוכל ומניח את הפסולת...". התוספות ("ויש מפרשים") יוצרים אוקימתא - שאין לה זכר בסוגיות - בין פסולת מרובה על האוכל לבין אוכל מרובה על הפסולת. הקושיה והתירוץ נוצרים מכך שלדבריהם ההתייחסות בשתי הסוגיות היא לאיסור הכללי של "בורר". דרכו של המחבר שונה. הוא מגדיר את "מה דרכו של בורר..." כמתייחס רק לסוגיה המסוימת שם, לגבי תליית משמרת וסינון הנוזלים ממנה. דרך ברירה זו אינה קשורה כלל לדרך הברירה הרגילה, וממילא הוא מסכם "והשתא לא תקשי ולא מידי להכא".

71. שבת, נ, יא ע"ג. וע"ע הל' מוצאי שבת, פט, כד ע"א: "מיהו כל רבותינו שברינוס נוהגים לדרוש...". (בניגוד לפסקו של רבינו תם).

72. צדקה, יא, ח ע"א-ע"ב. ור' הל' אבילות, תלב, פט ע"ג.

ביחס לקודמיו מתגלית ענוה מופלגת עם עמידה על דעותיו. למשל בהל' שבת הוא מציע פירוש מקורי משלו, אך לאור דברי רש"י והרמב"ם הוא כותב "הריני מבטל דעתי לפני דעתם".⁷³ בשו"ת לר' ישעיה ור' אלעזר מוורנא הוא פותח "ואבוא בתפילה ותחינה לפני רבותינו אולי... וירחמו את תלמידם ועבדם ויתנו לב להשיבני על שאלותי...".⁷⁴ אך כהערה בסיום תשובתם הוא כותב "ואע"פ שרבותי כך השיבו לי נראה בעיני הלכה למעשה כאשר כתבתי יצחק בר משה נב"ה".⁷⁴

מבחינה מסוימת יש לקשר לענוה זו, את ההעדפה של המסורת והקבלה על פני הסברא. בחלק האלפא ביתא הוא כותב:⁷⁵ "... כל תורה שאין לה קבלה אינה תורה לסמוך עלי' למעשה אלא הקבלה היא העיקר למעשה". ומתוך כך הוא ממשיך "ויש לאדם לומר הקבלה אפי' קבלה מקטן ממנו...". תכונה זו, אמירת דבר בשם אומרו, מאוד מאפיינת את דרכו של המחבר. והיא קשורה לעניין כללי יותר והיא נטייתו לדייקנות, לעיתים ביקורתיות, ולבדיקה חוזרת ונשנית של מקורותיו.⁷⁶

73. שבת, נה יג ע"א.

74. שו"ת תשנ"ה, תשנו [ג]. אפשר להוסיף לכעין אלה עוד הרבה. אין צריך לומר שענוה בפתיחות של שאלות בפרט, ולשונוה ענוה בכלל מצויים הרבה אצל רבותינו הראשונים. אין כוונתי לייחד בזה את המחבר.

75. א"ב, לד, ה ע"א-ע"ב.

76. קשה להכריע מה מניעה של דייקנות, ומדוע שונה חכם אחד ממשנהו בכך. מכל מקום, ייתכן שיש לקשר את הדייקנות והביקורתיות של המחבר עם העובדה שהכיר ועימת מסורות שונות, חכמים וספרים שונים. מסתבר שמתוך שעמד על כך שמסורת מסוימת אינה בלעדית, הגיע החכם לצורך לבדוק אותה, להשוות אותה, ולדקדק בה היטב. [ועי' רמיזתו של מורי פרופ' י' זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", עמ' 43 הע' 130: "ונראה, שדווקא המגוון הגדול של המסורות השונות חידד את עירנותם של חכמים לשינויים שבין המסורות והביא לנסיונות לפשר ולהכריע ביניהם". כאן המגמה היא הפוכה. המגוון הוביל אמנם לעירנות בין המסורות, אך זו הביאה להרמוניזציה.

מכיוון שונה לגמרי - ההבחנה הפילוסופית בין אוביקטיבי וסוביקטיבי - העיר ח' פרלמן, ממלכת הרטוריקה - רטוריקה והעלאת טיעונים, ירושלים תשמד, עמ' 32-33: "הפלוראליסם מדרבן את חוש הביקורת".]

כאמור, בדרך כלל מקפיד המחבר לציין את מקורותיו. 77 בכמה מקומות הוא מעתיק קטע שלם מדברי קודמיו ומציין: "עד כאן מכתיבת יד רבינו אבי העזרי זצ"ל", 78 "העתקתי מאבי העזרי", 79 "העתקתי לשון מורי הארי"ה", 80 "לשון רבינו תם... עכ"ל רבינו תם זצ"ל, ואני המחבר העתקתי מכתב יד מורי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל הנקרא שיר ליאון מפריש שזהו לשון רבינו תם זצ"ל", 81 "מיסוד רבינו שמשון בר אברהם זצ"ל העתקתי", 82 ועוד.

דייקנות מסוג שונה היא בהעתקה מדויקת של מסורותיו. ידועים בענין זה דבריו של ר"ש ליברמן: 83 "כן לדוגמא מדייק הוא האו"ז להעתיק אות באות ממש, ועל דבריו - אם רק לא נשתבשו גם בספרו יש לסמוך כמו על כת"י ממש. דוגמא לדיוק בעל האו"ז יכולים לשמש לנו דבריו בח"א סי' סא, טו ע"ב על הגירסא ברש"י חולין קז...". הוא מרמז בזה לדקדוק הנודע של המחבר בנוסח רש"י:

"וכך אני מדקדק מתוך פרש"י כי ראיתי בפירושים שכתב בכתיבת ידו הקדושה שלכתחילה כתב כך... ומחק שאובין וכתב למעלה על שאובין ביני חיטי בצנור ועשה על תיבת ליתא ציון כזה" 84 וכתב על הגליון שאין כאן שיעור 85 ועוד היתה תיבה אחת כתובה אצל שיעור ומחקה ולא יכולתי לראות וסבור אני שהי' כתוב מקוה כלו' בעבור כך אינו יכול לטבול... ותו יש לפרש...".

77. אבל עי' מה שכתבתי להלן עמ' 69.

78. ב"מ, מח, ח ע"א.

79. אבילות, תמג, צ ע"ג.

80. ק"ש, יז, יב ע"א (בכיב"מ: עכ"ל מורי האריה).

81. ב"מ, רב, כט ע"ג.

82. סנהדרין עט, יב ע"ד.

83. ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצה, מבוא, עמ' כד. בעקבות דברים אלה כתב צ' פיינטוך, בעבודת הדוקטור שלו על מסכת חלה, מבוא עמ' ח: "באו"ז נמצא כשמונים אחוז ממשנה מס' חלה והמשנה מובאת בו כלשונה. לפי זה נראה שר"מ [כך!] בעל או"ז נהג במשנה כפי שנהג בהבאותיו מן הירושלמי, ר' הר"ש ליברמן...".

על הדייקנות והביקורתיות כלפי נוסחי המקורות שעמדו לפניו, עי' להלן, עמ' 103 (לגבי התלמוד הירושלמי). וכך הוא לגבי התוספתא⁸⁶ והבבלי⁸⁷, רבינו חננאל⁸⁸, רש"י⁸⁹ ועוד. הבחנה הנוגעת לקפדנות של המחבר ביחס למקורותיו מצויה במקומות הבאים. בהל' סעודה⁹⁰ מצטט המחבר את ר"ח ואחר כך הוא כותב: "עד כאן פי' ר"ח וכן פי' בערך ד"ה (כיב"מ: הכל) כלשון פי' ר"ח ממש רק שהוסיף ופי' פאלודג בלשון ישמעאל הוא מאכל...". וכעין זה לגבי ר' ברוך⁹¹ "ר' שמואל... והכל כלשון הזה כתב הרב ר' ברוך זצ"ל מארץ יון בפירושו הכל כלשון רבינו שמואל זצ"ל".⁹²

84. כיב"מ: "ציור כזה 0".

85. כיב"מ נוסף כאן: שיעור >מקוה מ' סאה והכ' נמי מיסתברא שהרי היכא שמחובר הצנור עם היאר על ידי הדלי מטבילין בצנור ש"מ דטעמ' משום שיער דאי משו' שאובין מה מועיל חבור, הילכך נראה דפסק ה"ג עיקר הוא וסומכין עליו <ותו'...".

86. בהל' סעודה, קעב, כח ע"ג מצטט המחבר תוספתא מן הרי"ף ואחר כותב: "ואני חפשי בשתי תוספתות של ברכות ולא מצאתי אך בתוספתא דכלאים...".

87. למשל בהל' ברכת המוציא, קמז, כה ע"ג: "ולענין ברכה שלאחריו בספר שלפני גרסי' אי לית ביה [כך בכיב"מ]... וכן מוכח בפי' ר"ח, מיהו בספר שלפני פ' אלו מנחות ליתה [כך כיב"מ].

88. סעודה, קנה, כו ע"ג: "ואני שמעתי שפי' ר"ח... אמנם בפי' ר"ח שלפני ליתא להאי פירוש וזה לשונו...".

89. טריפות, תלז, סב ע"ג, לאחר שמצטט פירש"י מתוך דברי הר"י שירליאון מציין: "ואני המחבר בפירושים שלפני לא מצאתי האי פיסקא...".

90. סי' קנד, כו ע"ג.

91. ב"ב, קלז, נא ע"ג. תמיהה לגבי דרכם של ר' שמואל ור' ברוך מצויה שם, נא, ט ע"ב: "האסכלא פי' כבש של ספינה שעולין בה ולשון יון הוא כך פי' ר' שמואל זצ"ל. ורבינו חננאל זצ"ל ורב האי זצ"ל ורבי' ברוך בר שמואל זצ"ל מארץ יון כתבו שהוא... וכן קורין בל' אדום. ואתמהא דרבינו שמואל זצ"ל קרי ליה בלשון יון ורבינו ברוך בר שמואל זצ"ל דיוונאה הוא קרי ליה בל' אדום...".

92. אציין עוד דוגמא אחת. בשו"ת, תשסב, קיד ע"ג מצטט המחבר "דאמרי' בירושלמי דזרעים שאסור לו למלמד ליקץ בלילה יותר מעונתו מפני שלמחר עצל ללמוד". בצייטוט זה מראה המקום הוא יחידאי, ושונה מדרכו של המחבר לציין מראה מקום מדויק, ואין זה כלל צייטוט אלא פרפרזה. שני אלה אינם אופייניים למחבר. אמנם, צייטוט זה מופיע גם בהלכות ב"מ רמו, לה ע"ב, ושם הוא מצוטט מדברי הראבי"ה בספר אביאסף. מסתבר, שהראבי"ה הוא מקורו של הציטוט כאן.

נספחים

נספח א - המחבר ור' יהודה החסיד

מעשים

*ק"ש, יא, יא ע"ג: "וראיתי את מורי הרב רבי' יהודה החסיד זצ"ל ואת מורי הרב רבי' אברהם זצ"ל בן הרב ר' משה זצ"ל שהיו קורין שנים מקרא ואחד תרגום בשעת קריאת שליח צבור את ספר תורה".
*יוה"כ, רפא, סה ע"ב "...שראיתי מורי ה"ר יהודה החסיד... שהיו עושים שני יוה"כ".

*מסורות על פה שנאמרו למחבר (אמר לי, שמעתי): תפלה, קיד, כא ע"א: ("והחסיד הגדול מורי הרב רבינו יהודה החסיד זצ"ל אמר לי שצריך שליח צבור להיות אהוב לצבור, שאם לא כן כשקורין תוכחה סכנה היא למי שאינו אוהבו..."); כיסוי הדם, שצט, נה ע"ב; מוצ"ש, פט, כד ע"א ("מיהו אני שמעתי מפי מורי ר' יהודה חסיד... ומורי ה"ר יהודה חסיד זצ"ל אמר לי... כך שמעתי מפיו ולא פי' לי הטעם כי לא שאלתיו, ונראה בעיני דהיינו טעמא..."); ע"ז, ר, כז ע"ד ("ואני המחבר שמעתי מפי הקדוש רבי' יהודה חסיד זצ"ל שאמר בלשון הזה...". אינו מצוין כאן כ"מורי").

*מסורות בשם ר"י החסיד: אבילות, תלב, פט ע"ב; עירובין קמ, לח ע"ב; עירובין, קמז, לט ע"ד.

*בהלכות תפילין מצטט המחבר כמה פעמים "כתב מורי ה"ר יהודה חסיד זצוק"ל" - בסימנים תקנה, תקסא, תקסב, תקסג, תקסח, תקע.

נספח ב - המחבר ור"י שירליאון

מעשים

*שו"ת, תשעט, קטז ע"ג (=ע"ז, קעט, כה ע"ב): "ואני ראיתי בפריש בחג הפסח לאחר שיצאנו מבית הכנסת שהתיר מורי רבי' יהודה זצ"ל הנקרא שירליאון נטל"פ בפסח, וה"ר יחיאל הנקרא שיריוש [כי"ס: יחיאל בר יום? טוב?] היה באותו מעמד".

*ערב שבת, ח, ג ע"ד: "ראיתי בצרפת בבית מורי ר' יהודא בר' יצחק שפעמים מקררים צלנ"ט שלהם דהיינו טמון ובשבת טרם עת האוכל מדליקין העבדים אש סמוך לקדרות כדי שיתחממו בטוב... וגם ר"ת זצ"ל ושאר גדולי הדור כולם מתירים. מיהו נכון וראוי שלא לנהוג כן משום אוושא מילתא ואיכא זילותא דשבתא וכל מדינה ומדינה דלא שכיחי בה רבנן ראוי לאסר עליהם דבר זה".

*שבת, סב, טו ע"ב: "...וכן ראיתי אני המחבר בבית מורי ר' יהודה בר' יצחק בפרי"ש".

*פסחים, רנ, נז ע"א: "וכן ראיתי את מורי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל שהורה...".

*ע"ז, רסב, לה ע"א: "וכשהייתי אני יצחק בר משה יוצק מים על ידי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל ראיתי כשהי' יושב ביום טוב בפסח לאחר בית הכנסת לפני פתח ביתו וכת תלמידים ובעלי בתים עומדים לפניו ובא השואל ושאל הלכה למעשה...".

*מסורות על פה מר"י שירליאון (שמעתי, קבלתי, אמר לי): כיסוי הדם, שפז, נד ע"ג; עגונה, תרצה, צח סע"ג; שבת, סא, יד ע"ד; פסחים, רלג, נה ע"ג [עי' להלן עמ' 87]; ב"ק, שצו, ל ע"ב.

*על השימוש בכתביו של הר"י שירליאון מעידים מאות הציטוטים מדבריו. מעניינים הדברים בהל' ע"ז, קכז, יח ע"ד: "ומורי רבינו יהודה בר יצחק ז"ל כתב כאן, נראה לר'... כדפרי' בשבת בפ' במה אשה ובכתו' פ' אע"פ. ואין בידי אותם תוספת' לעיין בהם".

*ר"י שירליאון מצויין בברכת החיים - בהלכות של מסכת ברכות: יא, יב, יד, סס"י כו, סס"י לט, מט, עט, צז, ק, קא, קלג, קמח, קמט.

נספח ג - המחבר והראבי"ה

מעשים

*תפילה, קח, כ רע"ב: וכן ראיתי מורי אבי העזרי ששתה מים בשחר קודם התפלה"; שחיטה, שעה, נב ע"ד; טריפות, תח, נו ע"ג; טריפות, תל, סא ע"ג - "ראיתי שהביאו לפני מורי האבי העזרי...". וכע"ז בהל' טריפות, תכב, סא ע"א (עיי"ש מו"מ ארוך ביניהם); יו"ט, שנח, עה סע"ד; יוה"כ, רפא, סה ע"ב ("אם לא שראיתי מורי ה"ר יהודה חסיד ומורי רבי' אבי העזרי שהיו עושים שני יוה"כ". אך בתשובות ופסקים, מהד' קופפר, עמ' יט הע' 48 - ללא אזכור הראבי"ה, עיי"ש).

*טריפות, תיג, נט ע"ג: "וזכורני כשהייתי מציק מים על יד מורי רבינו אב"י העזר"י זצ"ל כשלמדנו זאת שאלתי לו ואמרתי בחלב הדבוק לכרס שנחלקו בו ר' אפרים [ור"י] זצ"ל ואנו במלכותינו בארץ כנען כדברי רבינו אפרים ואתם נוהגים בו היתר כדברי רבינו יואל... ואיני זוכר שהורה לי בדבר זה כלום על כן טוב להחמיר".

*לשונות של קבלה על פה מן הראבי"ה (וקבלתי, אמר לי, למדני, סיפר לי, ושאלתי... והשיבני) - תפילה, קיב, כ ע"ד; נדה שלט, מה ע"ג; נדה, שנח, מח ע"ב; טריפות, תיא, נז ע"ב (לכאן שייך גם טריפות, תכב, סא ע"א - הנזכר לעיל); טריפות, תלו, סב ע"ב; שו"ת, תשמ, קג ע"ג ("למדני הגאון מורי אבי העזרי"); ע"ש לד, ח ע"ג ("וסיפר לי מורי אבי העזרי שכבר היו רגילים הכהנים במגנצא"); ע"ז, ער, לו ע"א; ע"ז, רעט, לז ע"ב.

*טריפות, תכט, סא ע"ג: "ונראה כמו שקבלתי אני המחבר ממורי רבינו אבי העזרי שקיבל מרבינו יואל אביו שקיבל מרבינו יצחק ב"ר מרדכי זצ"ל שקיבל מרבינו יצחק ב"ר אשר זצ"ל...".

קשרי שו"ת

*חלה, כיב"מ, פרי הארץ, עמ' יב: "פי' רבינו אבי העזרי... עכ"ל שהשיב לי בתשובה המתחלת יצחק לבי בקרבי, וצריך לדקדק בתריו". *שו"ת תשנ"ז (המחבר קורא לראבי"ה: רבינו כתר תורה וכתר ישראל". הראבי"ה מכנהו: "החבר הר' יצחק בר משה").

יחס לראבי"ה

*ע"ש, לו [ג], ח ע"ד: "וכן הלכה למעשה וכן שמעתי שכך הורה מורי אבי העזרי והי' גבור בתורה ובעל הוראות וראוי לסמוך עליו". (וכע"ז: מוצ"ש, צד, כה ע"א; אבילות, תכא, פא ע"א).

*ראבי"ה מוזכר בברכת החיים - שחיטה, שעד, נב ע"ד; שחיטה, שעח,

נג ע"ג ("וכתב מורי אבי העזרי שיחי'...").

מעשים

*בית הכנסת, שפח, פ ע"ב: "וזכורני כשהייתי באשפירא בבית מורי רבי' שמחה שאכלנו בבה"מ ואמר לנו שראה את רבי' יהודה משפירא שאכל בבית המדרש".

*ע"ז, רעא, לו ע"ב: "וזכורני כשאני בשפירא בבית ר' שמחה זצ"ל בא לפניו ביום ששי אחד ר' שמואל בר אברהם הלוי ושאל לו...".

*מוסר על לימוד על פה ממנו (קבלתי, שמעתי, למדני, ופירש לי) - תפלה, קיב, כ ע"ג; שו"ת תשנח, קיב ע"ב; נדה, סס"י שמא, מו ע"ב [(?)] - "וכמדומה אני שכך הורה מורי רבינו שמחה ועבד עובדא..."; בכורות, תפב, עא ע"ב (ואני כבר שאלתי למורי רבינו שמחה זצ"ל על חטה שנמלגה בתרנגולת בפסח... והשיבני... - מן ההקשר נראה שמדובר בדיון ולימוד ולא בשו"ת שבכתב, אך אין הכרע); שו"ת, תשנח, קיב ע"ב; מוצ"ש, פט, כג ע"ג ("ואני שאלתי למורי ה"ר שמחה... והשיב לי". גם כאן מסתבר שמדובר בדיון ולא בשו"ת); ע"ז, קסח, כד ע"ב (האם שו"ת או דיון על פה?); ע"ז, ער, לו ע"א ("ואני המחבר דנתי להתיר לפני מו' רבי' שמחה זצ"ל... וקיבל את דברי והודה לי... ועוד דנתי לפני מור' רבי' שמחה זצ"ל...").

קשרי שו"ת

*גיטין סי' תשז, ק ע"ב ("ושאלתי למורי רבינו שמחה זצ"ל והשיבני... עכ"ל, ואין נראה בעיני [!]..."); שו"ת, סימנים תשנט (רמוז בהל' הודאת בעל דין [בסוף ב"ק], מ ע"ב), תשס (התשובה השניה "ועל חלה...") - מצוטטת גם בהל' ע"ז, רעט, לו סע"ב-ע"ג), תשסא, תשסב, תשסג, תשסד. יש לציין שבתוך דברי המחבר שבסימן תשסד - ישנו מאמר מוסגר, ובו הוא מציין לתשובה של ר' שמחה אליו, לגבי פירוש בירושלמי; שבת, נג, יב ע"א-ע"ב; ע"ז, קפז, כו ע"ג.

*יש להעיר על כך שקשרי השו"ת של המחבר ור' שמחה נפרשים לאורך זמן. התשובה בהל' שבת נג, היא בזמן שהמחבר יושב בריגנשבורק, שו"ת תש"ס בזמן שהמחבר בוינה. מן הדיון בשו"ת תשס"ד נראה שהמחבר מצוי במזרח. הדיון הוא לגבי שני אנשים מניטרא וירקא. בהל' גיטין הדיון הוא לגבי אנשים מביהם וריגנשבורק, ואין להסיק היכן שהה המחבר.

*ר' שמחה מצויין בברכת החיים - ק"ש, יא, יא ע"ג; שו"ת תשנז, קיב ע"א (בשאלה לראבי"ה), חסר בכי"ס: שיחיה. שו"ת תשנ"ח, קיב ע"ב: שיחיה.

נספח ה - זיקת המחבר לתורתם של חסידי אשכנז

המחבר שהיה תלמידם של ר' יהודה החסיד ושל ר' אלעזר מוורמייזא, בעל הרוקח, ודאי הושפע גם מתורתם. נציין להלן כמה תחומים בהם יש קשר ישיר לתורת חסידי אשכנז. דברים אלה הם נוספים למקומות בהם מוזכר במפורש שמם של רבותיו הנ"ל.

יש להדגיש שכל ענייני הדעות שבספר - הם בענייני מוסר.¹ חלקם אינם מיוחדים לחסידי אשכנז, ולגבי חלק מהם ההשוואה לתורת חסידי אשכנז אינה מדויקת או מלאה. למרות זאת, ההשוואה יכולה להאיר את דברי המחבר בעניינים אלה. העובדה שהספר אינו ספר מוסר אלא ספר הלכה, מלמדת אותנו שבמקומות בהם מוזכרים ענייני מוסר וחסידות הם בדרך כלל מכיון שהמחבר "גולש" מן הענין ההלכתי לעניינים שהיו חשובים בעיניו. בכמה מקומות אף עולה הרושם, שהמחבר מנצל את הענין או את המקור בו הוא עוסק על מנת לשלב בספר ענייני מוסר. דוגמאות לשיטה זו מצויות, בין השאר, בדרך בה הוא מסיק מן הירושלמי הליכות חסידות ומוסר. עיין להלן עמ' 95-96.

*

דרך הדרשנות בפתיחת הספר, בחלק האלפא ביתא, מזכירה את הדרך בה פירשו חסידי אשכנז את התפילות. אותיות האלף-בית נדרשות בנוטריקון, למפרע, בגימטריה, ובחילופי אותיות (או: תמורה - אותיות סמוכות, א"ת ב"ש, א"ל ב"ם, אי"ק בכ"ר). דרשה אחת מן

*הדוגמאות שלהלן ממצות את רוב החומר המצוי בספר מעניינים אלה. עוד חומר מצוי בעיקר בחלק האלפא ביתא שבהקדמת הספר. כאן השתדלתי להדגיש בעיקר את אותם העניינים המשולבים בגוף הספר. כמו כן, איני מציין לספרות המחקר שעסקה בענייני חסידות אשכנז. כל ההפניות לספר חסידים, הן למהדורת ויסטינצקי, פרנקפורט על נהר מיין תרפד².

1. רק שני עניינים הקשורים בתיאולוגיה מצאתי אצלו - בהל' ק"ש סימנים ז, ח - לגבי תפילין של הקב"ה ותפילתו. שניהם מדברי רבינו חננאל. בהמשך סימן ח' דן המחבר בשאלה האם המלאך הוא אכתריאל, עיי"ש. גם עניינים אלה קשורים לתורת הכבוד של חסידי אשכנז, עיין בעלי התוספות, עמ' 7-376 והע' 94.

האלפא ביתא אף משולבת בגוף הספר, אגב הדיון ההלכתי (ב"מ, סד, י
ע"ד). 2.

גם הפרשנות הדרשנית "פירושי מקלות" שעשה יעקב אבינו (שו"ת,
תשסט, קיד ע"א-ע"ב) מזכירה באופיה את פירושיהם של חסידי אשכנז.
יעקב הוא "איש תם חסידות למדנו". הפירוש מגלה רגישות שלא לרמות
אפילו גוי, ושלא להחשד ב"כיעור" ובדומה לו. מעניין שבתשובה זו
(בלבד!) הוא חותם את שמו "כך נראה בעיני אני יצחק בר משה בן
ה"ר יצחק בן החבר ר' שלום...". הקפדה זו על ציון הייחוס מתקשרת
אף היא לדרכם של החסידים.

בשני מקומות מובאים דברים המזכירים, בתוכנם ובסגנונם, את
המעשים המצויים בספר חסידים. המקום הראשון הוא בהל' שבת, מב, ט
ע"ד:

"ואני שמעתי מפי ר"י החסיד זצ"ל, שהי' רב גדול ומובהק
לרבים אחד והיה גוער בביהכ"נ שהיו מאריכים בברכות, שהי'
בדעתו למהר ללימוד ונענש על ככה באותו עולם. וגם שמעתי
בשם ר' יהודה חסיד זצ"ל שאמר כגון בימות החורף שהיה קור
גדול מוטב שילכו לבית - אותם שאינם מלובשים היטב, ואל
יקצרו בשבחו של הקב"ה בעבורם.

ואני הכרתי יהודי אחד מוורמ"ש והיו קורין אותו ר' בונים
והי' זקן וקובר מתים ושמעתי אל נכון ואל אמת, שפ"א
השכים לבית הכנסת וראה אדם אחד יושב לפני בית
הכנסת... ונתפחד כסבור שהוא שד... כתבתי אני המחבר אילו
המעשים כדי שיראה ירא שמים וישים אל לבו ויאמר שבחותיו
של הקב"ה בקול נעים ובכוונה ויזכה לגן עדן. מיהו בשבת
ובימים טובים צריכים... מפני שאסור להתענות בשבת עד דשעה
ששית...".

2. גם בשם הספר יש רמז לשיטת דרישת האותיות: "קראתי בשם זה
החיבור אני המחבר יצחק בר' משה נב"ה מפני חבה יתירה שמצאתי בזה
המקרא 'אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה סופי תיבות ר' עקיבה,
ונכתב בפירוש ולא ברמז, ורי"ש במילוי היינו רבי...".
[כהשערה רחוקה, ייתכן שיש לראות בשם החיבור רמז לשם המחבר.
'אור' בגימטריה (207) הוא אחד פחות מ'יצחק' בגימטריה (208).
וכידוע "מה שאומר העולם שאין להקפיד אם חסר אחד במנין בגימטריה"
(הקדמת לקט יושר, מהד' י' פריימאן, עמ' 3).]

דברים אלה יכולים היו להכתב בספר חסידים. הם כתובים בלשונו וברוחו. ואכן, בשל כך נכנסו כגליון לתוכו. עי' ס"ח, עמ' 8-126. לעניין זה יש להסב את תשומת הלב גם להמשך של הסיפור בו משולבת ההערה ההלכתית המגבילה את אורך התפילה בשבת, על מנת שלא להתענות.

המקום השני הוא בהל' בעל קרי, קכד, כב ע"ג:

"מעשה שאירע לאותו חסיד שנזדמן לו שידה בדמות אדם ופתה אותו ונזדווג לו ויום הכיפורים היה, אחר כך נצטער אותו חסיד עד מאוד מההוא מעשה עד שנזדמן לו אליהו ז"ל ואמר לו מה אתה מציר הגיד לו כל הענין שאירע לו אמר לו פטור אתה שידה היתה ונתקררה דעתו...".
ציטוטים אלה יחידאים הם בסגנונם.³ אך עקרונות שונים, המודגשים אצל חסידי אשכנז מוזכרים בספר.

בכמה מקומות הוא מזכיר את הצורך בכפרה על חטאים. למשל: גיד הנשה, תנח, סה ע"ד.

בהל' תפילה, קיב, כ ע"ג עוסק המחבר בשאלה האם רוצח ששב בתשובה ראוי להיות שליח ציבור. הוא מצריך את השב ב"כפרה", והוא מציין שהגלות שגלה הרוצח היא כפרתו (השואה והנגד להלכות תשובה של הרוקח, סי' כג). להלכה הוא מתיר לרוצח לשמש כשליח ציבור מאחר שחזר בתשובה. [האם היתה דעת החסידים נוחה מפסק זה?] לעומת זאת, הוא חולק על דעת המזקיקים תענית למי שחילל שבת לשם פיקוח נפש - ע"ש, לא, ב ע"כ. בספר חסידים (סימן תתתקעז) כתוב, שמי שהציל יהודים ונכרים מדליקה בשבת "אין להתענות על כך", אך הוא מזקיק תענית למי ש"חלל השבת בעבור שהיה סבור יהודי הוא והיה נכרי...". הסתייגות מחילול שבת עבור פיקוח נפש מצויה גם בס"ח, סי' תקטו: "...יתפלל שלא תלד אשתו בשבת שלא יחללו

3. ציטוט אחד לקוח מספר חסידים - הל' תפילין, תקעו, עה ע"ג - אך הוא ענין הלכתי. הוא גם איננו מצוי במהדורות ס"ח שבידנו. ועי' מבואו של י' פריימאן לספר חסידים, עמ' יח.

שבת...ואחד היה מתפלל...שלא תפול דליקה בשבת ושלא תלדנה הנשים בשבת". (וע"ע סימן תפז, תקצה, תריב) נראה שדעות, שהצריכו תענית על חילול שבת, יולו לצורך פיקוח נפש, היו מוכרות למחבר.

גם יחסו של המחבר לתפילה מזכיר את הדגש הרב לו זכו ענייני תפילה אצל החסידים. בראש ובראשונה עומד הציטוט שנזכר לעיל בענין זה. ויש עניינים נוספים הקשורים לכך.

המחבר מספר שנהנה מפירושו של ר' שלמה מוינה ל"עיון תפילה" (ב"ב, רכ, לב ע"ג). עיקרו של הפירוש הוא שהאדם מכוין רק בבקשה שהיא לצרכו ולא בברכה, שהיא שבחו של הקב"ה. כעין זה בס"ח (סי' יא, עמ' 8): "ואל תשים לבך רק לבקשות כי עיקר הכוונה לברכות ולשבח... שאם תכוין רק בבקשות אז יהיה למעלה שוטנים... ואיך נעשה רצונו שברצון נפשו מכוין ולא בשבח", וע"ע סי' תתשעז.

הדגשה של הכוונה בתפילה מצויה בהל' תפלה, קק, יט ע"ג: "הלכך ודאי קורא זה דבר עבירה שאינו יכול להנצל ממנה שמאוד בטורח יש לכוון בתפלה דאמר בירו' פ' היה קורא... למדנו משם שיש בטורח לבוא לידי כיוון תפילה, הלכך צריך אדם לדחוק עצמו כדי שיוכל לכוין ואם אינו דוחק עצמו כדי שיוכל לכוין עבירה היא בידו ומוטב לו שלא התפלל...". מקום זה מעניין, מכיון שרוב הדברים המצויים בסימן זה מצויים גם בתוספות ר"י שירליאון, עמ' שנ. אבל ההדגשה שאי כוונה בתפילה היא עבירה אינה מצויה שם, והיא מדברי המחבר. המחבר גולש לענין זה כדי להדגיש ענין החשוב בעיניו. הדגשה של הכוונה בתפילה מצויה הרבה בספר חסידים. וכעין זה בפירושי התפילה לרוקח (מהד' ר"מ הרש"ל): "ועיקר נסיון האדם בכל יום כוונת תפילה".

בקשר לסדרי התפילה, יש להעמיד על ההשוואה של שליח ציבור לכהן המקריב קרבנות (תפילה, קיב, כ ע"ג). השוואה בענין דומה מצויה בספר חסידים (סי' תקב): "אם יש בעיר שנים... שיודעים לתקוע בשופר יתנו להגון לתקוע... ויראי שמים לא היו מוסרים קרבנותיהם אלא לכהנים צדיקים".

בהל' תפילה, קטו, כא ע"ב, עוסק המחבר בתפקידים בבית הכנסת והוא פוסק: "אין שייך ירושה במצוות" אלא כל המרבה בצדקה זוכה. עקרון זה מצוי בתשובת זקני ריגנשבורג, ס"ח תתשצג, שם הם פוסקים שעדיף לתת את המצוה למרבה בצדקה, ואין לאדם טענה כנגד זאת, עיי"ש. בס"ח סי' תתשצא מוזכר העקרון שאין ירושה למצוות "אלא הזקן והצדיק בעיר הוא יקשור הספר תורה..."⁴). אגב, במקום זה מזכיר המחבר גם "וקבלתי בשם [כיב"מ: מורי] הרב ר' אלעזר מוורמ"ש זצ"ל...".

בדומה לספר חסידים, מדגיש המחבר שיש לתת צדקה רק ל"טובים": "צריך לתת לבו לטרוח אחרי' [אחרי הצדקה] לפי שאינה מצוי' תמיד לזכות בה למהוגנין" (צדקה, א, ז ע"א). המחבר מדגיש את הכוונה בנתינת צדקה ושאר מעשים טובים. בהל' ק"ש, סס"י ו, יא ע"א, אגב הסוגיה של "אחד המרבה ואחד הממעט" בברכות ה ע"ב, מרחיב המחבר ומסיים: "ונראה בעיני ה"ה בנותני צדקה ובכל מעשים טובים רק שאדם יעסוק ללמוד ולעשות ככל אשר יוכל לעשות אין למעלה הימנו לפני קונו". גם הזהירות לגבי הלבנת פנים בעת נתינת צדקה משותפת למחבר ולספר חסידים. בחלק הא"ב, סס"י לא, ה ע"א: "הא למדת דגדול עונשו של נותן צדקה לאדם חשוב בפרהסיא אלא יתן לו בצנעה..." בס"ח, סי' תתקח - תתקי, נידונים מקרים של גבאים הנחשדים מכיון שאינם מוכן לגלות למי מ"בני טובים" נתנו כסף, על מנת שלא להלבין את פניהם. העקרון הוא: "ומוטב לגבאי שילבינו פניו ואל יתבייש העני". רעיון זה של קבלת חירופים מבלי להגיב עליהם הוא רעיון מרכזי בס"ח (למשל, סי' תקלה): "וכנגד הבושת יהיה שכרו גדול..."⁴), וכך כותב המחבר לעניין צדקה (צדקה, ג, ז ע"ב): "אם עניים יחרפו אותו אין לו לחוש על זה כי יותר טוב לו ממה שהיו מברכי' אותו כי יותר זכותו גדול בכך"⁴.

(הערה 4 בעמוד הבא)

נציין עוד ענייני מוסר שונים:

*הרגישות של המחבר לאיסור צידו חיות לשוא - אלפא ביתא, מז, ו
ע"ב: "ומכאן אני המחבר אומר שכל מי שהוא צד חיות עם העכו"ם ע"י
כלבים בזמן הזה לא יראה בשמחת בהמות ולויתן...". (וכעין זה בהל'
שבת, פג [יז], יט ע"ב. שם מדגיש המחבר עניין זה אגב הדיון
ההלכתי). והשוה ס"ח, קלח-ט (ועי' מהד' מרגליות תרסז). ענייני
צער בעלי חיים מצויים עוד כמה פעמים בס"ח.
*בהל' סנהדרין, כו, ד ע"א, ראשי הקהל צריכים להזהר כשומדים את
המס שכל יחיד חייב לשלם.

*אבילות, תכח, פח ע"ב-ע"ג - האיסור להתאבל על אדם שעבר עבירה
שיש בה חיוב מיתה ומת קודם שעשה תשובה.

*א"ב, לט, ה ע"ג - ההדגשה על דרכם של "צדיקים שבצדיקים שלא
להסתכל אפילו בנשותיהן" (אך העניין מוכח שם סוגיות התלמוד).

*ק"ש, טו, יא ע"ד: "ומי שיודע השם הנכבד צריך שלא יהנה משל
אחרים".

*מעניינת הגדרתו ל"חסיד" בהל' בעל קרי, קכה, כב ע"ד: "... אבל
הגמלים כולם כשרים מפני שהולכים בדרך רחוקה ופעמים באים לידי
סכנה וחרדים ויראים ופורשים מן הרמאות ועולה... והספנים מיעוטן
צדיקים ורובן חסידים כי הם תדירים במים ובאים לידי סכנה יותר
מהגמלים ומתוך כך נעשו חסידים...".

4. ייתכן שיש לצרף לענייני החסידות גם שני פסקי הלכה של המחבר.
למרות שכל שיקוליו הם הלכתיים, ייתכן שמגמתו מונעת גם מתוך
תפיסתו הכללית.

א. בהל' צדקה ז, ז ע"ד. השאלה הנידונה היא האם כספי ירושה
שנועדו לנישואי יתומה יכולים לשמש לאחר פטירתה למצוות אחרות או
שהם של היורשים. הוא פוסק שאין ליורשים בהם כלום "ומיהו הא
מספקא לי אני המחבר אי מצי לעכב אותם לעצמו או שמא חייב להשיא
בהם יתומה אחרת, ומסתבר לי דהואיל ולשם מצוה הפרישום ולכבוד
שמים אינו רשאי לעכב לעצמו וגם אינו רשאי לעשות בהם מצוה
פחותה...".

ב. בהל' יבום וקידושין, תרח, פב ע"ג, פוסק המחבר "ולדידי... צריך
להתרחק ממשפחות שאינם ידועות". פסק זה קרוב בהשקפתו לזו של
חסיד אשכנז, והוא מנוגד לפסקו של ר"י הזקן. עיי"ש, ועי' אורבך,
בעלי התוספות, עמ' 442.

*א"ב, מד, ה ע"ד - הבחנה בין צדיק גמור לבין צדיק סתם:
"... שהמקיים את התורה ונוהג איסור באיסור והיתר בהיתר אע"פ שהי'
לו מן הדין לפרוש עצמו מן הדבר אפ"ה נקרא צדיק".

[*ע"ז, רעט, לז ע"ב - "ואני המחבר פליאה היא בעיני, הואיל
ורבותינו הורו בה להיתירא ועבדי בה עובדא, היאך היה הקב"ה מביא
תקלה על ידם, ונראה בעיני...".]

*אבילות, תכב, פו ע"ג. הוא מציין את האיסור להתעסק בקבורתו של
אדם רשע, אך הוא מסייג: "... אומר לי לבי אני יצחק המחבר שאסור
להתעסק בקבורת אדם שידוע שהוא רשע ולא עשה תשובה, אבל אדם
בינוני שידוע שאינו רשע מצוה להתעסק בו ואסור להלינו...". דומה
שיש כאן הסתייגות מדעות מחמירות יותר בענין, וצ"ע.

*

מתוך זיקת המחבר לאשכנז ולתורת חסידיה, יש להבין את נטייתו
הידועה לצד החומרא. 5 עי' למשל הל' שבת, נג, יב ע"א: "אבל איני
סומך על זו הסברא דמי מזקיקני לפרש קולא זאת בלא שום הוכחה". או
בהל' ע"ש, סס"י ח, ג ע"ד בו מחמיר המחבר בניגוד לדעת מורו הר"י
שירליאון ורבינו תם. ובהל' עירובין קמח, מ ע"א: "ויש להסב
שמועה זו בענין אחר ולקולא, אמנם כך נ"ב הלכה למעשה כדפרישית".
וע"ע נדה, שמ, מה ע"ד; עגונה, תרצו, צח ע"ד (?); שבת, פה [כב],
כא ע"ג. ועוד.

בתשובתו לחכמי הריינוס "על דבר הריבה שנאנסה והיא ארוסה",
אף מורגשת לשון ההתנצלות של המחבר ביחס לפסק ההלכה שלו. בתשובה
זו הוא מחמיר בניגוד לשאר החכמים, ואוסר את האשה על ארוסה.

5. עניין זה הודגש מאוד במאמרו של ח' סולובייצ'יק (לעיל עמ' 23
הע' 61), עמ' 315 ואילך. יש להדגיש, כי איני מנסה לטעון כי בכל
מקום המחבר מחמיר, אך בכל זאת הרושם הוא שלדידו האיסור והחמרה
עדיפים טפי.

כדוגמאות להקלה אציין את פסקו המיקל כמנהג ארץ כנען, המנוגדת
לדעת בעל התרומה - ע"ש, לב, ח ע"ב. גם פסקו המיקל של המחבר
בענין חדש ידוע (ור' י' תא שמע, "תשובה למהר"ח או"ז, מכ"י בדין
'חדש", סיני סו (תשל), עמ' שלט-שמו.

בין השאר הוא כותב: "לא שאני חפץ ושמח שתיאסר עליו כי באמונת שמים שיותר נוח לי שתהא מותרת משתהיה אסורה, וגם רבותי אעפ"כ יעשו הטוב בעיניהם, אלא שכותב אני לפני רבותי הנראה בעיני שכך דעתי נוטה לאיסור".⁶

לעובדה שהמחבר אוסף אל חיבורו מקורות שונים ומסורות מגוונות, מדייק ומדקדק בהם, יש השלכה גם להבנת ספרו, וגם לשימוש בספר כספר מקורות. ניתן להעזר בו הן לציוטים מספרות חז"ל ומספרות הגאונים והראשונים והן כמקור היסטורי. על הבעייתיות שבכך דן הפרק לגבי השימוש במקורותיו (להלן עמ' 69 ואילך). אך בכדי להעמיד את השימוש בספר על יסוד מוצק נקדים ונדון בכתבי היד של הספר.

6. שו"ת תשמז. התשובה נזכרת גם בשו"ת ר"ח או"ז, סי' צא, התשובות של החכמים שחלקו עליו שם, קג, רכא; וע"ע א' קופפר, תשובות ופסקים, סי' קע. [תורף התשובה - בתרומת הדשן, סי' רמא].

כתבי היד של ספר "אור זרוע"

מעט כתבי יד נשתמרו לנו מן ה"אור זרוע", ואף אחד מהם אינו מכיל את הספר כולו. להלן מתוארים כתבי היד של הספר. עיקר הדיון הוא בתרומתם של כתבי היד לנוסח הספר. במסגרת זו, איני עוסק בשריזים קטנים של הספר,¹ או בליקוטים ממנו. נוסף על כתבי היד המתוארים להלן, הם כתבי היד שהגיעו לידינו, יש ידיעות על כתבי יד של הספר שהיו בעבר, ואיננו יודעים מה עלה בגורלם.²

* תודתי נתונה לשמחה עמנואל, אשר סייע לי בכמה פרטים בפרק זה. בדרך כלל ציינתי אותם במקומם.

1. בקיצור נמרץ אתאר שני שריזים. האחד קטן והשני גדול יותר. כתב יד מינכן 151/16 כולל ציטוטים בעיקר מן המהר"ם מרוטנברג. בין השאר גם קטע של כמה שורות מאו"ז (=הלכות בבא מציעא, סי' כח, ד ע"ב).

שריז גדול יותר - הגדול מבין אלה שראיתי - מצוי בבית המדרש לרבנים בניו יורק (Rab. 697). (מכון לתצלומי כ"י - 41436). תיאורו בקטלוג ברומר 697. כתב היד כולל קיצור תלמוד (מסכת ברכות פרקים א-ב) עם חלק מפירוש"י, תוספות, אור זרוע, פסקים מתוך ספרים אלה וציונים לבית יוסף. האור זרוע שבכתב יד זה מגיע עד לסוף סימן פד.

כתב היד מתחיל באמצע סי' ו ("...שלא עלה בידו אלא..."). בכתב היד סימן זה מצוי לפני סימן ד (במהדורת הדפוס) ואחריו הסימנים ד, ה, ז (...). סדרו של ה"אור זרוע" כפי שהוא לפנינו יש בו הגיון: סימן ג עוסק בקריאת שמע על המיטה, וסימן ד עוסק ב"תפילתו שתהא סמוכה למטתו". לעומת זאת, הסדר שבכתב היד מותאם לסדר התלמוד.

שינוי סדר כזה בא לידי ביטוי בכך שסימן קה (בדפוס) מצוי בכ"י זה בין סימן ז וסימן ח. גם כאן מתאים הסדר בכה"י לסדר התלמוד, ואעפ"כ מקומו של סי' קה בחיבור מובן - עניינו תפילה ובין הלכות תפילה הוא מצוי. [אגב, בסימן ח' יש שוני בפתיחה: "מנין שהב"ה אוהב את התפילה..."]

גם סימן קו (בדפוס) אינו במקומו, אלא בין הסימנים פג ו-פד. וגם כאן הוזז לשם התאמתו לסדר התלמוד. כל דוגמאות אלה מורות על סידור מחדש של החיבור, מתוך המגמה להתאים את החיבור לסדר התלמוד. מגמה זו מתאימה לאופיו השימושי של כתב היד.

[תשובת הגאונים המצויה בכיב"מ, (עיין להלן, עמ' 52) מצויה בכתב יד זה בנוסח זה: "מיכן הביא ראיה רבינו יצחק בן יהודה... רב הניח תפילין בין ק"ש לתפילה. וראיה לדבריו פי' לקמן. ובתשובות הגאונים כת' ושאלתם מי שנזדמנה... והרשות בידו עכ"ל התשובה. ומ"ש ציצית מיהו ר' יהודה בר יצחק אומר דאינה ראייה..."].

(הערה 2 בעמוד הבא)

2. בכתב יד בהמ"ל בניו יורק Mic. 2863, הכולל רשימות ביבליוגרפיות שונות (כנראה מן המאה שעברה) כתוב בעמ' 26א: "אור זרוע על קלף יפה נכתב בשנת קנא לא' השישי". (שמחה עמנואל הפנה את תשומת לבי לענין).

* א' פריימאן (A. Freiman, Union Catalog of Hebrew Manuscripts and Their Location, Vol. II, N.Y. 1964, p. 22 #532), מציין קטע בן שלשים ושלושה דפים, של או"ז למסכת חולין מספרית JTS. לא מצאתי כ"י שכזה. [אמנם, יש שם כ"י של תוספות לחולין, Rab. 739, המכיל 32 דפים ועוד עמוד שער (מאוחר), שמא לזה התכוון?].

* במקומו, כל העיר (טו באב תשנ"א, 26.7.91) התפרסמה כתבה של יאיר שלג, "הבהלה ליוזאיקה", העוסקת בכתבי יד שהיו מצויים מעבר למסך הברזל. שם, בעמ' 38 מספר סוחר עתיקות על "כתב יד, שעין לא ראתה המדינת ישראל הרבה שנים: הספר 'אור זרוע', כתוב על קלף, ונראה כאילו יצא עכשיו מבית-חרושת. מצאו אותו באיזה קהילה יהודית, שחוסלה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, והאוצרות שלה נשארו בידי ועד הכפר הגויי". (פרופ' י' זוסמן הפנה את תשומת לבי לענין).

באמצעות העיתונאי, יצרתי קשר עם סוחר העתיקות, על מנת לברר פרטים לגבי כתב היד. בסופו של בירור, נמסר לי כי המדובר בכתב יד של סימני אור זרוע. הבעתי את התעניינותי גם בבדיקת ספר זה, אך לא זכיתי לתשובת האספן מאז ועד היום.

* ש"י עגנון, סופר ספר וסיפור, עמ' רעז כותב על כתב יד של האור זרוע: "ונמצא עדיין בכתב יד בבית גנזי הקיסר בווינה, ומחמת גדלו אין שום ארון יכול להכילו, והוא תלוי בשלשלאות של ברזל באמצעותו של האולם". איני יודע לאיזה כתב יד כיוון. בקטלוגים של שוורץ, של ספריות אוסטריה ווינה, מצאתי רק אזכורים של סימני אור זרוע, או חלק קטן הכולל רק את ה"אלפא ביתא" שבראש החיבור. [כ"י וינה 258, הכולל את האלפא ביתא, מצוי כיום בספריה של אוניברסיטת בר-אילן, מס' 275].

כתב יד אמשטרדם (כי"א)

כ"י רוזנטליאנה 3. תואר לאחרונה בקטלוג של ספריית הרוזנטליאנה
(L.Fuks, R.G Fufs-Mansfeld, Hebrew and Judaic Manuscripts in
Amsterdam Public Collections, I, Leiden 1973, pp. 48-49).

כתב יד אמשטרדם נמסר למדפיסים בז'יטאמיר מידי ר' עקיבא
לעהרן מאמשטרדם.¹ כתב היד היה בידי מעזבונו של אחיו
ר' (אברהם) צבי הירש, ולפנים היה בידי ר' שאול ברלין.²
ב"מכתב תעודה" שבראש הספר כותב לעהרן:

"הספר היקר הזה היה בימים ראשונים מחמד הרב בעל בשמים ראש
מו"ה שאול בן הרב מו"ה צבי הירש ז"ל אב"ד בעיר ברלין, כאשר
כתוב עלי לוח הספר בכת' אשכנז, וכאשר יוצא מתוך ההגהות אשר
בין עמודי הכ"י הדומות ושוות לאלה הכתובות בעצם ידו על
גליון ספר טורי אבן להרב מוה' ארי' ליב בעל שאגת אריה אשר
באוצר הספרים הנ"ל אשר חנני ה' (ועי' בס' בשמים ראש דף לה
ע"ד שם תמצאו העתק מתוכו), ואחרי ימי' שלח לעיר אחרת בלתי
נודעת לי באניה ההולכת דרך ים, והאניה נשברה וכל אשר בה
והכ"י בתוכו טבע בים וגליו עליו עברו, אשר על כן חברבורי
מים יכסו פנים ודפים אחדים קרועים בקרבם, וה' הטוב אשר
עינו אל יריאיו ומעשה ידיהם, הגין בעד הספר ההוא ולא נתנו
לשלל לפני תהומות ויצילהו מרדת שחת, פנה לו שביל במים רבים
ויביאהו עד גבול ארץ פריזיא המערבי אשר על חוף הים, וימן
לו דיג אשר ראהו, ומן הים משהו, ויביאהו עד יהודי א' תושב
עיר לעממער, והוא בשמעו לשמע און אחי הגדול הנז' ז"ל,
הובילו אל היכלו וימכרוהו לו בכסף מלא".³

1. על ר' עקיבא לעהרן, עי' M. Eliav, "R. Akiva Lehren: The Man, and His Work", in: J. Michman (ed.), Dutch Jewish History Jerusalem 1989, pp. 207-217. שושלת היחס של משפחת לעהרן, מצויה בהקדמה של רשימת הספרים למכירה מאוסף פאן-בימא, אמשטרדם תרסה.

2. כתב היד הגיע לידינו בשנת תקל"ז, כדבריו בכסא דהרסנא, הגהות על בשמים ראש, סי' צג: "וזה לי ששה עש' שנים שהגיע לידי ספ' א"ז גדול...". (בשמים ראש וכסא דהרסנא, נדפס בתקנ"ג). וע"ע מש"כ מ' סמט, "ר' שאול ברלין וכתביו", קרית ספר, מג' (תשכח), עמ' 435.

3. דברי סמט (הנ"ל בהע' 2) ביחס לאגדה על טלטול כה"י, אינם ברורים לי כל צרכם: "המעשיה... בדבר הקורות את כה"י של ה'אור זרוע'... היא בודאי אגדה. כה"י לא טולטל כלל עם ר"ש בהפליגו

על פי כתב יד זה, הודפסו חלקים א - ב של הספר בז'יטומיר, בתרכ"ב. מהדורת הדפוס של הספר היא טובה לערך. היא אינה סובלת משיבושים קשים, מהשמטות גדולות וכיוצא בזה. עם זאת, היא אינה משקפת את נוסח כתב היד בדיוק מוחלט. לדברי המדפיסים: "ושמנו...תיקוני טעיות והשמטות...ואיזה הגהות נחוצות". חלק מתיקונים והגהות אלה נעשו בגליון, וחלקן נעשו בנוסח הפנים של הספר.

בכדי להדגים את טיב המהדורה, אציין עשר דוגמאות להבדלים בין כתב היד לבין נוסח הדפוס. מובן שרשימה זו מבליטה את השונה, למרות שהרוב הגדול דומה או זהה:

א. בדיקה מדגמית של העתקת כתב היד בתחילת הלכות כיסוי הדם, דף נד ע"א (ומעט גם בע"ב).

תחילת סימן שפז	כתב היד	הדפוס
שם שו' 11	חיה ומכסי	חיות ומכסי בחדא
12	דאע"פ	דאע"ג
26	בירושלמי פ"ב דברכות	בירושלמי
28	סיחת	שיחת
30	ברוך	בריך
35	לתורי	לתורא
37	(ידו - נמחק בכתה"י) ראשו	ראשו
	איירי	דאיירי

שם נד ע"ב, ההשלמות בסוגריים בתחילת העמוד, בגלל קרעים בכתה"י. שם שו' 18 להשלמות בסוגריים אין סיבה בכתה"י, והן מיותרות.

(המשך) בספינה ללונדון, אלא נשאר בברלין ביד אביו, אשר הורישו לנכדו ר' אריה ליב. הנכד ביקש להדפיסו עם הגהות אביו, ואף שלחו לבדיקה לרבה של קרקא, כיון שריננו על האותנטיות שלו (בהקדמת "כוכב נוגה" שם). רק לאחר מכן נתגלגל כה"י לידי אותו אדם שמכרו - בתוספת האגדה - לרצ"ה לעהרין בדמים יקרים".

אם קורות כתב היד הם מציאות או אגדה, אין אני יודע. מכל מקום, העובדה שכה"י היה עדיין בידי הנכד בברעסלוי בתקע"ו (הקדמת כוכב נוגה לספר אור עיניים) אינה בהכרח סותרת את דברי לעהרן הנ"ל. לדבריו התרחש המעשה הנ"ל סמוך להגעת כה"י אל אחיו. יתירה מזו, לעהרן אינו טוען כלל שכה"י טולטל "עם ר"ש בהפליגו בספינה ללונדון", כדברי סמט. ועוד, מסתבר שכה"י שהיה - כאמור - בידי ר' אריה ליב, נכדו של ר' שאול ברלין, נשלח או נמכר במשך הזמן, מכיון שר' אריה ליב הטלטל ממקום למקום, עד לפטירתו בפפד"מ בתקע"ו. (עי' צ' הורוביץ, כתבי הגאונים, עמ' 136-137 הע' ג). לשלב זה בקורות כתב היד מתייחס סמט במילים "רק לאחר מכן נתגלגל...". כיצד נתגלגל - אין לנו יודעים.

ב. בהל' תענית, סס"י תו, פב ע"ד (הציטוט מכי"א): "שמחלקים ומתירי' לשתות דדעתו לשתות כי אדם...". המילה המסומנת חסירה במהדורת הדפוס.

ג. בהל' ק"ש, סי' כח, יב ע"ד: "ירושלמי...ר' ירמי' אמר ובלבד שלא יעבד כהדין חדרונא אלא כל עצמותיו, ופירש בערך חור והצב למינהו תרגו' ירושלמי חדרונא...". נוסח זה, המצוי גם בנוסח הערוך (ערך חדרונא, ערוה"ש, כרך ג, עמ' 350), אין לו כלל ביסוס בכתב היד. בשתי הפעמים נוסחו הוא: חדוותא. (ובכיב"מ: חרותא).

ד. בהל' ע"ש, סי' טו, ה סע"א (4 שו' לפני הסוף) בכה"י: "ואני שפיר", ובדפוס תוקן: ואתי שפיר.

ה. הל' ע"ש, סי' יז, ה ע"ב, בציטוט הירושלמי בתענית (הציטוט מן הדפוס): "כהדא (כה"י: כהדה) רב ביבי...בעי למילף מיני' הדא (כה"י: הדין) עובדא כו' (חסר בכה"י!) א"ל...".

ו. בחלק השו"ת, סס"י תשעט, קטז ע"ג, במהדורת הדפוס: "שכך פסק רבי' שמשון...". אבל בכתב היד בקיצור: "רבי' שמו'", ופתרונו בכי"ס: "רבי' שמואל".

ז. בסוף הל' ק"ש, סי' פד, יז ע"ב, מצטט המחבר מאמר ירושלמי מתוך פירוש רבינו חננאל ובתחילתה הכותרת (לפי כי"א, וכעי"ז בכיב"מ): "כתיב בפר"ח דלמ' ר' מישא", אבל במהדורת הדפוס שינו המדפיסים: "כתוב בירושלמי דפרקין...". ושינוי מדעת הוא! [והשוה ראבי"ה ח"א עמ' 33, וביותר בח"ב, עמ' 339-340. שם מצוטט הירושלמי מדברי ר"ח].

ח. בחלק ב, לפני סימן שצח, מצויה בכה"י הכותרת: "הילכות מסכת תענית". בדפוס שינו: "הלכות הזכרת גשם, טל ומטר". במהדורת הדפוס מצויה הכותרת "הלכות תענית" בהמשך, לפני סימן תא. שם, אין בכתב היד כותרת כלשהי.

ט. ע"ש, לא, ח ע"א (הציטוט מן הדפוס): ופירש"י...את המאכולת בשב' [דברי ב"ש וב"ה] מתירין". בכי"א: "את המאוכלת (כך!) בשבת וב"ה מתירין".

ג. הל' חלה, סס"י ריח, לג ע"ד: "יצחק (בר) [בשם ר'] שמואל בר מרתא [אחא]". אין להגהה זו הצדקה. [בכיב"מ הנוסח הוא ללא ההגהה].

מדוגמאות אלה עולה, כי המשתמש בספר יכול לקבל רושם כללי מדויק למדי ממהדורת הדפוס. אך המעוניין לדקדק באותיות הספר ובמילותיו, במראי-מקום בספר ובכותרותיו, יש לו לחזור ולבדוק את כתב היד גופו.⁴

[שתי הערות לסיום הדיון בכי"א:

* העיון שלי בכי"א היה בצילומו, המצוי במכון לתצלומי כתבי יד בירושלים. לאור הממצאים שעלו ביחס לכיפ"ר (להלן עמ' 58-60) מן הראוי לבדוק את גוף כתב היד גופו. ייתכן שישנן הערות ותיקונים בין השורות ובגליונות.

(דוגמא לתיקון בגליון כי"א שנכנסה לנוסח שבמהדורת הדפוס: שו"ת, סי' תשעט, קטז ע"ב, 9 שורות לפני סוף התשובה: "חכמה לעניין לשמור את גיטה ואת עצמה >מתגרשת לכתחילה לשמור גיט' ולא את עצמה <לא מיגרשא אפי'...". המילים המוסגרות, נדפסו על פי גליון. וכן שם, 5 שורות לפני סוף התשובה: "לא איפשר לה להתגרש <אפי' >שעל ידי אביה". ההוספה בגליון נכנסה לפני, וההמשך תוקן בדפוס: "להתגרש אפי' על ידי אביה", עיי"ש).

* הערה לדפוס הספר - בדפוס ז'יטומיר, נתחלף למדפיסים הסדר של מספור הדפים בחלק ב. סדר הדפים הוא: לב, לד, לג, לה (64, 67, 68, 65, 66, 69). הטעות היא רק במספור של הדפים, אך סדר העניינים והרצף נשמר. בדפוס צילום מאוחרים יותר צילמו את הדפים לפי סדר "מתוקן". מספור הדפים אמנם נכון, אך רצף ההלכות משובש!]

4. כבר צונץ, בביקורתו על מהדורת זיטומיר (המזכיר, שנה ח, עמ' 3), מציין את טיבה של המהדורה, אך מסתייג מכמה הגהות - מיותרות של המדפיסים.

כתב יד המוזיאון הבריטי (- כיב"מ)

כ"י לונדון, מוזיאון הבריטי 2859-2860, or. קטלוג מרגליות
1-530, ח"ב עמ' 137. (סימנו במכון לתצלומי כ"י 6408-9,
ותיארוכו שם: מאה 14).

תיאור כתב היד מצוי בקטלוג מרגליות הנ"ל. פרטים בסיסיים
(מספרי עמודים, סדר ההלכות) מצויים כבר אצל רנ"ן רבינוביץ
ברשימות הספרים למכירה שלו, חוברת מספר 7, מספר 13. וכן במאמרו
של א' פריימאן, "ס' אור זרוע למסכת שבועות Das", ספר היובל
לישראל לוי (ברסלוי תרע"א), החלק הגרמני, עמ' 400-402.
בשער כתב היד רשום:

"אברהם סיגרי יצו. ספר אור זרוע לר"י ז"ל, שלי אברהם
בכמהר"ר נתנאל סגרי זלה"ה. הכללים המיוסדים בדברי רבינו
המחבר זצ"ל, הוא המפלפל הגדול ר' יצחק בר משה נב"ה המה
אלה: אלפא ביתא, הלכות צדקה קופה ותמחוי, בבא קמא והלכות
נזיקין, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, ע"א וי"ן נסך,
איסור והתר, דיני חלה, נידה ומקוה, שבועות ונדריים,
כלאים, ערלה, חדש ועושה סחורה בדברים האסורים, ברכות
ותפלה ק"ש ש"צ ברכת המזון ונטילה".

החיד"א¹ מספר שראה בבית האחים סיגרי באיטליה: "א"ז גדול
כ"י", והוא כתב היד הנדון. לכתב יד זה הוא מכוון, ככל הנראה,
בשם הגדולים [מערכת גדולים, ערך ר' יצחק מויינא]: "ואני הצעיר
חזה הוית ספר אור זרוע כ"י על נשים ונזיקין כסוגית התוס'
באריכות וגדול האיכות והכמות". בבית משפחת סיגרי ראה את הספר גם
ר' אליהו בן משה ישראל². באמצע שנות השמונים של המאה שעברה
הגיע כתב היד לידי רנ"ן רבינוביץ, שהציעו למכירה בקטלוג הנ"ל.
על הפרסום והמכירה מספר המהדיר בנימין פוזנא בהקדמתו: "כי
זה שנתיים שנתפרסם הדבר שהוא [- כתב היד, ע"פ] מונח עוד בארץ

1. מעגל טוב השלם, מהד' א' פריימאן, ירושלים תרצד, עמ' 41.
[העירני על כך שמחה עמנואל].

2. לפי א' פריימאן, (הנזכר לעיל בפנים), עמ' 400 הע' 4.

איטליא, ואחר זמן קנה אותו בית עקד הספרים הנקרא בריטיש מוזיאום בעיר לאנדאן".

על פי כתב יד זה נדפסו חלקים ג' ד' של הספר בירושלים בשנים תרמז - תרן, 3 על ידי בנימין פוזנא מפרנקפורט. הגהות ומראי מקום צוינו על ידי הרב יעקב מרדכי הירשענזאהן מירושלים, 4 ומפרק ה' של מס' ב"ב ע"י בנו ר' חיים הירשענזאהן. בשנת תרע"א, הדפיס א' פריימאן, "ס' אור זרוע למסכת שבועות", בס' היובל לכבוד ישראל לוי, החלק העברי, עמ' 10-23. א"א אורבך⁵ משער שחלק זה נשמט מדפוס ירושלים כיון שהמעתיקים טעו, וקראו "שביעית" במקום "שבועות". כיון ש"שביעית" שנדפסה מכבר בחלק א, לא העתיקוה והדפיסוה מחדש.

3. חלק ג: ב"ק וב"מ - תרמ"ז, ב"ב - תרמ"ח. חלק ד: סנהדרין וע"ז - תר"נ.
ביקורת אוהדת על חלק ג של הספר כתב א' זולצבך ב-Der Isrelit, שנה 28 (1887), עמ' 1198 ואילך. [ועי' מ' ברויאר, עדה ודיוקנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 171 והע' 234. מפי ש' עמנואל].

4. בהסכמתו לספר הוא מציין: "... וגם פקד עלי להגיה אותו בהגהות קצרות המוכרחות בשולי כל דף (ובגוף הספר לא שלחתי ידי והנחתי כמו שהוא בכת"י רק בשולי הדף, והבוחר יבחר). וגם מראה מקומות ציינתי כולם, אשר בלא זה היה באיזהו מקומן כספר החתום". ועי' בדברי ר' חיים הירשענזאהן, המדפיס ומשלים ההגהות, בסוף חלק ד. וע"ע שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, מס' 573, 689.

חשוב לציין, שהרב הירשענזאהן לא ראה את גוף כתב היד, אלא רק את ההעתק של ה"מעתיק נכבד", "גאון מובהק" (עי' בהסכמותיהם של ר' יצחק אלחנן מקובנא ושל ר' עזריאל הילדסהיימר. כתב יד של ההעתקה למסכת בבא קמא נשתמר בבית הספרים הלאומי בירושלים). מכיון שרק העתקה עמדה לנגד עיניו, יש מקומות שבהם תיקן את נוסח זה, הוא הנוסח הנדפס, וכיון בהגהתו לנוסח המקורי של כתב היד. [למשל: ב"ק י ע"ג שו' 16, בכתב היד: אימ' לי איזי. דפוס: אימר. בהע' א' שם: בגמ' אימא; שם, בסימן קנ שו' 3, כה"י: כמאן דלא כר' נתן. בדפוס: דלא כרבנן, ובהע' י תוקן כבכתה"י; בפסקי ב"מ סי' קצט (כח ע"ד) נשמטה בדפוס שורה שלימה המצויה בכתה"י, והיא הושלמה על ידי המגיה בהערה טז; להערה בסנהדרין י ע"ג-ע"ד: "המוסגר בשני קוים עקומים היה כתוב ביני שיטי ואין בידי להכריע אם הוא מגוף הספר או הגהה מאיזה מעתיק" אין כל יסוד בכתב היד, וכנראה שכך כתב או סימן המעתיק.

5. בעלי התוספות, עמ' 444 הע' 61.

בדיקת כתב היד מאפשרת תיקוני טעויות הדפסה במהדורת ירושלים בתחום הכתיב, 6 השמטות מילים, 7 השמטות משפטים, 8 השמטות ושיבושי שמות; 9 תיקוני צנזורה. 10 מהשוואה לכתב היד ניתן לעמוד על תיקון שיבושים (או שיבושים מדומים) של המדפיסים. 11

6. למשל: ב"ק י ע"ג שו' 2, דפוס: לסינוקרת, כה"י: לסנוקרת; שם שו' 15. דפוס: לפנדא, כה"י: לפדנא (וכך להלן שם שו' 21); סימן קמו, דפוס: בחרסית, כה"י: בחרסיה; סימן קעו (ד"ה א"ל), דפוס: מפרזקא, כה"י: מפרזקיא.

7. למשל: ב"ק י ע"ג שו' 6-15, דפוס: ולקופינא דמרא הברזל עצמו מאי. כה"י: ...הברזל עצמו אצל הנקב מאי (וכך הנכון, על פי רש"י ב"ק כז ע"ב); סי' קמו, דפוס: יואל, כה"י: יואל הלוי; שם, דפוס: אבי העזרי, כה"י: אבי העזרי הלוי; שם, סי' קנט, דפוס: שאפילו שנקרא, כה"י: שאפי' במקום שנקרא; שם, סי' קעא (יב ע"ד, ד"ה הילכך), יש להוסיף ע"פ כה"י: וכן הלכה <עכ"ל>.

8. עי' לעיל הע' 2 לגבי ב"מ סי' קצט, ולהלן הע' 6. לכאן יש להוסיף כותרות שנוספו או נשמטו במהדורת הדפוס. לאחר הלכות צדקה מצויות בכיב"מ הלכות ערכאות ללא כותרת, ובהמשכן הלכות בבא קמא, אף הן ללא כותרת. לעומ"ז נשמטה הכותרת של מסכת בבא בתרא: "סדורה וערוכה בהצעה, אחל בבא בתרא, ואלי עורה צור שולח עזרה". גם הכותרת "הילכות יין נסך", המצויה בכה"י נשמטה בדפוס (ע"ז, סי' ריג, כט ע"ב לפני ד"ה מתני' לוקחין).

9. נטילת ידים, סס"י ע"ד, טז ע"ג, בדפוס: רש"י, בכה"י: ר' שמו' ; ב"ק סי' נה (ד ע"ב) בציטוט מן הירושלמי, בדפוס: אמר ר' חיא אבא... א"ר מן... בכה"י: אמר ר' חייא רובא... אמר ר' בון... ; שם, סי' ת (ל ע"ד), בדפוס: פסק רב יצחק גאון. בכה"י: רב צמח גאון, וכן לעיל שם סס"י שצט, ל ע"ג; סנהדרין סי' נב (ז ע"ג), בדפוס: המחבר ר' שלמה, כה"י: החבר ר' שלמה; שם סי' נט (ח ע"ד), נוסף בכה"י: "ומו' רבי' שמחה זצ"ל >ומו' רבי' אבי העזרי זצ"ל > ואביו רבי' יואל זצ"ל"; שם סי' צה (טו סע"ב) נוסף: "וכן דן >הרב ר' משה בר יעקב לפני > הרב ר' אליעזר דבהם". לכך יש להוסיף קיצורים. בכה"י: מו' או מורי, במקום: מו"ר, שבדפוס. בכה"י: אלפס, במקום: אלפסי, שבדפוס.

10. ודאי שהמקום ה"פגוע" ביותר היא מסכת עבודה זרה. בדף טו ע"ג-ע"ד, מציין המגיה בהערה ט: "הנקודות כאלו הבאים הרבה במס' זו הם היו גם בגוף הכתב יד הנשלח לי מפני הבקורת". המילה "ע"ז" נמחקה ברוב המקומות; שם הפרק השלישי במסכת שונה (על גבי הגרד) ל"כל הסמלים" (אבל בדפוס לא התחשבו בכך והדפיסו: "כל הצלמים"). בסוף הפרק: הדרן עלך כל הצלמים, 'הצלמים' מחוקה בכתב היד; בתחילת המסכת, דפוס: לפני חגיגה, אך בכתב היד זו הגהה על גבי הגרד, וכנראה היה כתוב: אידיהן; ב"ק סי' רפא בציטוט מתשובת רב נטרונאי הושמטה המילה גוי פעמיים: "...שיהודי שמגרים >לגוי > ומאניס... כיון דאמר דסתם >גוי > אנס הוא..."; כך בב"מ סי' רח (ל סע"ב), המילה "הגויים" החסירה בדפוס נמחקה בכה"י. ועוד. [בע"ז סימן קמו (כא ע"ב) מצויה הערת המעתיק, עיי"ש. ההשמטה אינה בשל הצנזורה אלא פרי כפילות בכתב היד].

נוסף לחלקים שהודפסו לראשונה על פי כתב היד, הוא מכיל חלקים שנדפסו מכבר במהדורת ז'יטומיר, על פי כ"י אמשטרדם: אלפא ביתא, צדקה, הלכות של מסכת ברכות, חלה, ערלה כלאים, נידה ומקוואות. בחלקים אלה של כתב היד, שלא נדפסו שוב במהדורת ירושלים, נעשה שימוש בשתי מהדורות חדשות של האור זרוע: במהדורות להלכות נדה ומקוואות, 12 ולהלכות חלה וכלאים. 13 מן הראוי לציין גם את מהדורתו של הרב זק"ש של תוספות ר"י שירליאון לברכות, בה נעשה שימוש שיטתי בכתב יד זה בהערותיו.

בכל אחד משני כתבי היד ישנן השמטות וטעויות שניתן לתקן על פי כתב היד האחר. 14 בכדי לעמוד על חשיבותו של כתב יד זה אציין שינויים משמעותיים בין כיב"מ לבין כ"א:

11. כמה דוגמאות מתחילת פ"ג של ב"ק: שו' 2, כה"י: בעל הבית, דפוס: בעל החבית; שו' 4, כה"י: ומיזל, דפוס: ולמיזל; שו' 11, כה"י: אפ' באורה פטור, דפוס: אפילו באורה נמי פטור; בסי' קנו: כה"י: ונישף, דפוס: ונישרף.

12. על ידי הרב מרדכי ידידיה ויינר, קובץ ראשונים להלכות נדה ומסכת מקוואות, ירושלים תשל"ג. ככל הנראה התייחס ויינר לשני כתבי היד כמשלימים אחד את השני והוא לא טרח לציין, בצורה עקבית, הבדלים בין כתבי היד. כמו"כ, מסיבה שאינה ברורה לי, לא הודפס במהדורתו הקטע החותם את הלכות נדה, בדף נא ע"א: "ואני המחבר אקלעתי לארץ הגר...". עד הסוף. וע"ע הע' 14.

13. על ידי הרב קלמן כהנא, "השלמת אור זרוע להלכות חלה וכלאים", מפרי הארץ, חוב' ג, ירושלים תשמ"ד, עמ' ט-יד. אח"כ נדפסו כל הלכות חלה שבאו ז' מחדש ב"תלמוד ירושלמי מסכת חלה", הוצאת בית מדרש גבוה להלכה בהתישבות החקלאית, ירושלים תשמ"ח. לדברי המהדירים: "נוסח הלכות חלה שבמהדורתנו הינו שלוב של מהדורת ז'יטומיר וכתב היד...".

14. אדגים את הדברים בהלכות נדה ומקוואות. העובדה הבולטת ביותר היא, שבכיב"מ הל' מקוואות כוללות סימן אחד בלבד (מה' ויינר עמ' רנג-דש), סימן שאינו מצוי בכ"א, ובמהדורת הדפוס. מאידך, כל הלכות מקוואות שבכי"א אינן מצויות בכיב"מ.

לפי כיב"מ יש להשלים השמטות במהד' הדפוס. למשל חסרון גדול בדף מד ע"ג (הושלם במהד' ויינר, עמ' ט-יח). בדף נ ע"א שו' 65, בין המילים "ואינה ראייה" לבין "ולענין נטילת" יש הוספה גדולה (מהד' ויינר דף עט). השמטות קטנות יותר: למשל, מהד' ויינר עמ' לט (והע' 293); שם מח' ליד הע' 359; שם נב אחרי הע' 380 (ובשניהם לא דק המהדיר).

לעומ"ז, בדף מד ע"ד (ויינר כב-כג) ישנו חסרון גדול בכיב"מ, ויש להשלימו על פי מהד' הדפוס (וע"ע להלן). חסרונות קטנים יותר: למשל, במהד' ויינר עמ' כג והע' 163; שם, עמ' ל והע' 214; שם, עמ' לב והע' 252, ועוד.

א. הלכות חלה סי' יד: "שאל רבי' יהודה בר קלונימוס...". (וכך כבר תיקן אפטוביצר, מבוא הראבי"ה, עמ' 342, לפי ציטוט במרדכי), ולא כפי שנדפס' "ר' קלונימוס".

ב. בהלכות חלה, לד ע"א, בסוף ד"ה מתני' עיסת כלבים, נוסף בכיב"מ: "ת"ר ב ס י פ ר י ז ו ט א ראשית עריסותיכם שלכם חייבת ושל חיה אינה חייב' מכאן אמרו עיסת כלבים וכו'". [והיא בספרי זוטא, מהד' הורביץ, עמ' 284 שו' 5-6 (וע"ע ר"ש ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 13, דיון בהמשך משנה זו)].

ג. בהלכות ערלה, בסס"י שט, הדין בפירוש כמה מאמרי ירושלמי, יש בכיב"מ המשך של הדיון בעוד שתי סוגיות מן הירושלמי.

ד. בהלכות ק"ש, בסוף סימן י', יש המשך של הדיון בשיעור כניסת שני פתחים לבית הכנסת. מצוטטים: תנחומא, ותוספתא דמגילה.

ה. שם בסימן מג (יג סע"ד) כתוב: (ובת') [ובתשובות] נמי אמר...". בכיב"מ: ובה"ג נמי אמר. (וכך גם ברוקח, סימן רפג. והוא הציטוט מתייחס להלכות גדולות, מהד' ירושלים, ח"א, עמ' 296).

ו. במסכת ברכות, סימן קכח, כג ע"א, חסר בכיב"מ סוף הסימן, מ"כתב בתשובות ראיתי...". עד סוף הסימן, (אבל היא מצויה בכיב"מ לפני סימן קלב). לעומת זאת, מצוי בכיב"מ ציטוט מן הירושלמי בפ' הרואה, ציטוט שחלקו אינו מצוי לפנינו בירושלמי, ובסופו הערה: "מיהו איני א' [כנראה צ"ל: יו' = יודע] זה הסיום אם הוא בתוך הענין שמא אחר כתבו על הגליון והסופר הכניסו לפנים". (וע"ע להלן עמ' 126 סימן ב).

הערה כעין זו מצויה גם שם בסי' קסב (כז ע"ד) - הירושלמי המצוטט שם בסוף הסימן הוא בנוסח רחב יותר מן המצוי לפנינו בדפוס, ובסופו ההערה: "אבל איני יודע אם זה הסיום מלשו' הירו' משום דמסיק פי'". (וע"ע להלן 128 סימן ד).

ז. חסרון ברור במהדורת הדפוס, שאפשר להשלימו לפי כיב"מ מצוי במסכת ברכות, בין סימן נח לסימן נט. בכיב"מ ישנו קטע נוסף הכולל "ירושלמ' פרק המוציא בשבת ומייתי לה בפר"ח פ' כל הבשר...". והנה, לירושלמי זה רומז המחבר בסוף סימן נט בדבריו "שכך משמע בירושלמי שאין טבילת ידיים פחות מארבעים סאה כדפרישנא ל ע י ל ". ללא ההשלמה מכיב"מ אין לדברים אלה מובן.

דומה לכך היא ההשמטה ההשמטה מחמת הדומות במהד' הדפוס, ערלה, סי' שכד, מ ע"ד, שיש להשלימה לפי כיב"מ: "פי' דסבר זה וזה גורם >ואמ' רב יהוד' אמ' שמו' הלכה כר' יוסי וכתב רבי' שמו' זצ"ל התם הלכה כר' יוסי דזה וזה גורם מותר< בין באיסורי...". ללא ההשלמה מכיב"מ אין מובן לסיום: ' ע כ " ל ', ואכן בדפוס הסגירוהו למחיקה.

ח. לעומת זאת, במקרים הבאים נראה שההוספות בכיב"מ הן גליונות שחדרו לפנים הספר. בברכות בסוף סימן נב (יד ע"ד): "שהרי רב הניח תפלין בין ק"ש לתפלה ומאי שנא ציצית". אבל בכיב"מ: "...בין ק"ש לתפלה >וראייה לדבריו פי' לקמן ובתשובות הגאונים כת' וששאלתם שנזדמנה לו טלית לאחר שעמד...ומתעטף והרשו' בידו' עכ"ל התשובה > ומאי שנא ציצית". התשובה הארוכה קוטעת את המשפט באמצעו. יש לציין, שהרמ"א (דרכי משה על טור או"ח, סי' נד) 15 מצטט תשובה זו "מצאתי כתוב באו"ז במס'

15. רק תחילת התשובה מצוטטת בדרכי משה, וממנו באוצה"ג לברכות, חלק התשובות, סי' פה (עמ' 39), ולוין מציין שם בהע' א: "ובאו"ז שלפנינו לא מצאתי ואף בסימן נב איננו".
אגב, מדברים אלה עולה שימושו של הרמ"א בכתב יד של האו"ז. לכך יש סימוכים גם במקורות אחרים ואכמ"ל. יש לציין שדבר זה נרמז בהסכמתו של ר' יו"ט ליפמאן אב"ד מיר, לחלק ג של האו"ז: "וכל מה שהובא בשמו של רבינו הא"ז הנ"ל בהגהת אשר"י הן מדוקדקין כפי שאמור בהכת"י אך בהכת"י מבואר יותר באריכות והם קילורין לעינים כי כמה הילכתא רברבי איכא למשמע מינה בד"מ מה שלא נמצא מובא בהג"א".

ברכות פ' תפילת השחר ונראה, שלכל הפחות במקומה כאן, היא גליון 16.

ט. גם בסימן פז שם (יז סע"ג) נראה שישנה הוספה משלב מאוחר יותר: "ובה"ג פיר' דאע"ג דרשו' היא כיון דנהג בה שוויה עליה חובה ואתי שפיר סוף פרקין הא דאצריך טעמ'...". אבל בכיב"מ: "...ואתי שפיר >וכן פר"ח זצל דכיון...ע"כ פר"ח< סוף פרקין הא דאצריך טעמ'...". אף כאן לשון ר"ח קוטעת את המשפט באמצעו.

יתכן שגם ההוספה בכיב"מ בסוף סימן עד (טז ע"ג) היא גליון: "אלמא דטבילה אחת עולה לכאן ולכאן >והכי מוכיח ס"פ המפלת דטבילה אחת עולה לכאן ולכאן...על כרחין אחת עולה לכאן ולכאן יצחק בר משה< והא דאמ'...". ייתכן גם שהשלמה בהלכות נטילת ידים (לעיל עמ' 28 הע' 85) היא גליון.

גם ההערה בהל' כלאים (רצג, לט ע"א) המצויה בכיב"מ ולא בכי"א, כוללת עניין שלם, והיא נראית כהוספה משלב מאוחר יותר. (לפני "תניא בתוספתא פ' כלאי הכרם"): "וראיתו של רבי' יצחק בר' שמו' זצ"ל שהביא מיכאן לעניין חמץ שנתבטל קודם הפסח, פירשתי בפ' בתרא דע"ז". אפשר לשער שזו רמיזה שנוספה לאחר שהמחבר חיבר את הלכות ע"ז.

הערה דומה לזו המצויה בהלכות כלאים אחרי סימן שא, לט ע"ב: "מתני' הלבדים אסורים מפני שהן שועין פירשתי ספ"ק דביצה". אבל ככל הנראה נשמט המשפט כולו מחמת הדומות.

י. ישנם כמה קטעים או משפטים, שיש בהם עניין שלם, המצויים בכי"א ואינם מצויים בכיב"מ. ייתכן שהדבר מורה על אי מקוריותם בספר או

16. ואולי למרות זאת כוונת הרמ"א למיקום הנוכחי, או קרוב אליו, שהרי הסימנים שלפני כן, מח-נא, כולם פותחים בכותרת: "פרק תפלת השחר". וצ"ע.
תשובה זו צוטטה מכתב היד כבר ע"י הרב זק"ש, תוספות רבינו יהודה למסכת ברכות, עמ' קפא הע' 197.

על כך שהם הוספה מאוחרת של המחבר עצמו. חלק מהן כוללות רמיזות לדברי המחבר במקום אחר. ואלו הם:

-חלה, רכז, לה-ע"ב: "וההיא דספרי זוטא פי' לקמן בתשובה בסוף הלכות חלה".

-תשובת הרי"ד המצויה לפנינו בהל' נדה, סי' שלח, מד ע"ד (=שו"ת, תשנו [ג], קיא ע"א-ע"ב) - אינה מצויה בכיב"מ.

-בהלכות נדה, חסר כל סימן שסב (דף מט ע"א-ע"ב), שכל כולו לשון הראבי"ה.

[חסרון של משפט שלם בכיב"מ בהלכות ערלה, שיד, מ ע"ב, ייתכן שהוא השמטה מחמת הדומות: "ירושלמי לקמן ר' יוחנן בשם...ופטור מן המעשר".]

כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק

כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, Rab. 694. תיאורו בקטלוג ברומר במספר זה. שם הוא מתוארך: איטליה שפ"ה.
כתב היד דומה מאוד לכ"י בריטיש מוזיאום, וודאי שממנו הועתק. מסתבר שכתב היד, שמוצאו מאיטליה, הועתק מכתב"מ בזמן שעוד היה שם. קביעה זו מתבססת על הנתונים הבאים: כתב יד זה מכיל את אותן ההלכות שבכתב"מ¹. הלכות מקוואות ה"מקוצרות" בכתב"מ (עי' לעיל עמ' 50 הע' 14) מצויות כך בכ"י בהמ"ל. לשני כתבי היד יש טעויות משותפות², גליונות שנכנסו לפנים של כתב"מ מצויים באותו מקום בכ"י בהמ"ל³. וההוכחות המשמעותיות יותר: גליון מאוחר, הכתוב בשולי כתב"מ נכנס לפנים של כתב"מ בהמ"ל בתוך כעין סוגריים⁴, תיקוני צנזורה שנעשו על גבי כתב"מ מועתקים לאחר תיקונם בכ"י בהמ"ל⁵, ובמקומות בהם קטוע כתב"מ בגלל חסרון של כמה מדפיו, שם קטוע גם כתב"מ בהמ"ל⁶.

1. למעט מס' ב"מ החסירה בכ"י בהמ"ל. גם סדר ההלכות שונה. לגבי הסדר בכתב"מ עי' לעיל עמ' 47. הסדר בכ"י בהמ"ל הוא: ב"ק, ב"ב, ע"א, שבועות, סנהדרין, אלפא ביתא, צדקה, מסכת ברכות, נדה ומקוואות, חלה, כלאים, ערלה, חדש, הילכות סחורה בדברים האסורים. בסוף הלכות חלה וכלאים, ערלה, חדש, סחורה בדברים האסורים, יש סיכומים "פסקי א"ז...". מהלכות אלה סיכומים אלה אינם בכתב"מ.

2. הכוונה לטעויות מסוגים שונים. לגבי השמטות מחמת הדומות (כגון אלה שבברכות סי' קע"א או בחלה סי' רי"ג, לב ע"ג שו' 57-59), אף שיש לבעל הדין לטעון שהטעויות נוצרו במקביל בשני כתבי היד, הדבר אינו מסתבר במספר גדול של השמטות. גם טעויות אחרות משותפות לשני כתבי היד.

[כמו זו שבברכות סי' כא (יב ע"ב): ובירושלם' במס' פאה", שבכתב"מ ובכ"י בהמ"ל: ופרש"י במס' פאה"; או לחסרון בדברי הרי"ף בהלכות כלאים סי' רע"ט (מהמילים "ותניא פ' בתרא דכתובות" עד "הלכה כחנניה") בשני כה"י; אולי יש לצרף לכאן גם את הלשון המשונה, המצויה בשני כה"י "בהגדת אלה הדברים (רבה, בכתב"מ ונסמן למחיקה) בירושלם' מפרש (כתב"מ: ויפרש) דב"ה...". ועי' דברים רבה, מהד' ר"ש ליברמן, מבוא עמ' XIII, הע' 1.]

3. הכוונה להוספות במסכת ברכות סי' נב ופז, עי' לעיל עמ' #...#.

4. פסקי ב"ב סס"י קכז.

בכמה מקומות לוקה כתב היד בחסר. 7 לאחר מסכת ב"ב, בדף הריק, כתוב בין השאר: שמשון באקי אברהם גידיליא.

5. למשל הצנזורה בברכות סי' צ "את העמלקים והכנענים במהרה תעקר...". וכן שם הפרק השלישי בע"ז: כל הסמלים, בכ"י בהמ"ל.

6. פ"ב של ב"ק קטוע בדיוק באותו מקום בשני כתבי היד, וכך לגבי פ"ב ופ"ג של ב"ב (במקום הקיטוע של פ"ב כתוב: "...ג' טפחים בלבד, כאן חסר י' נירי"); החסרון בכיב"מ בב"ב סס"י פה (עיי"ש הע' טז) חסר גם בכ"י בהמ"ל; החסרון בב"ב סי' קיב, יח סע"ב, מצוי בכ"י בהמ"ל, בתוספת הערה: דילוג כאן.

7. למשל, מסכת סנהדרין מתחילה, ללא כותרת, באמצע ענין (דף ד ע"ג, אמצע ד"ה נראה בעיני, מהמילים "הוא גברא דאתפיס").

כ"י אוקספורד-בודליאנה (כיא"ב)

כתב יד אוקספורד, קטלוג נויבאור, מספר 650. כתב היד כולל את חלק א' של הספר; עד סימן תשסד (במהדורת הדפוס).
כתב יד זה דומה מאוד לכתב יד אמשטרדם, ממנו נדפסו חלקים א' וב' של הספר וכנראה שהועתק ממנו.¹ קביעה זו מתבססת על העובדה שהיקפם וסדרם של כתבי היד זהים (עד למקום בו מגיע כיא"ב), יש בהם סימנים חיצוניים משותפים,² יש בהם חסרונות משותפים,³ וטעויות משותפות.⁴ גם החסרונות הגדולים של כיא"ב ביחס לכיב"מ (ובהם כמה וכמה השמטות מחמת הדומות; עי' עמ' #...#) חסרים בכיא"ב.

-
1. כך כבר שיער הרב י' סך, בהקדמה לאו"ז גיטין, מחדושי בעלי התוספות - למסכת גיטין, טורונטו תשמט, עמ' שפ.
 2. הכוונה למיקומם של המפתחות: המפתח להלכות צדקה מצוי לפני הלכות צדקה, וכך לגבי מסכת ברכות, ממש כבכ"י אמשטרדם.
 3. אלפא ביתא, סי' כו קטוע באותו מקום בשני כה"י. החסרונות הגדולים בסוף הלכות חלה ובתחילת הלכות כלאיים (עי' עמ' #...#) מצויים בשני כה"י. ח"א, שו"ת, סי' תשמ"מ התשובות קטועות באותו מקום בדיוק. וכן לגבי הקיטוע שם ססי' תשמ"א.
 4. הלכות צדקה, תחילת סי' ל' בשני כה"י: ומיכן דקדק [כיא"ב: מורי] רבינו יואל הלוי זצ"ל...". כיב"מ לנכון: מו' רבי' אליעז' בן רבי'... (השמטת "מורי" בכיא"ב, נראית לי כתיקון); כך במס' ברכות, סי' כ (יב רע"א) בשני כה"י: ומ"ש בה"ג... דאיתמר דמכאן...". כיב"מ: "... דאית מרבנן דמיכאן...". (ועי' בהערה בגליון הספר; מס' ברכות סי' כו (יב ע"ד) חסר אזכור ר"ח בשני כה"י; שם סי' קמז (כה ע"ג, 18 שורות מלמטה) המילה "ליתה" המצויה בכיב"מ חסירה בשני כה"י; הלכות מקוואות סי' שלה (מב סע"ד): "והקשה הר' כהן מלוונל היכא", השיבוש בשני כה"י. בדפוס תוקן (מבלי ציון הדבר): "... הר' שמואל הכהן מלוונל"; הלכות גיטין, סס"י תשל"ז: "ולשון מורי הר' משה בר מיימון זצ"ל...". בשני כה"י.

כתב יד פרנקפורט (- כיפ"ר)

כתב יד פרנקפורט 7 20⁰ (סימנו במכון לתצלומי כתב יד - 26446), מכיל את כל ההלכות השייכות לסדר מועד, המצויות במהדורת הדפוס בחלק ב (הלכות שבת - הלכות ראש חדש).

בתחילת פרק 'חלון' בעירובין (מהד' הדפוס, סי' קעח), הכתיבה משתנה לאותיות גדולות יותר. מפרק זה ואילך, יש גם ציון של סימנים. הסימן הראשון הוא: קצא, והוא מקביל לסימן קעט [יב], דף מז סע"ב, במהדורת הדפוס. כתב היד חוזר ומשתנה באמצע סימן תק במהדורת הדפוס (=סימן תצה בכיפ"ר).

כתב היד זהה כמעט לחלוטין עם כתב יד אמשטרדם. בכמה וכמה מקומות יש בהם השמטות משותפות.¹ יתירה מזו, במקום בו יש השמטה בכי"א והסופר סימן אותה על ידי השארת רווח, נהג כך סופר כיפ"ר.² במקום בו לא סומנה ההשמטה בכי"א, היא גם לא סומנה בכיפ"ר.³ לא זו בלבד, ישנה השמטה בכי"א, שהושלמה בכתיבה אחרת, ועמה הערה לציון מראה מקום בהמשך הספר. ההשמטה, השלמתה וההערה מצויות בכיפ"ר.⁴

1. ע"ש, כט, ז רע"ד, בכי"א ובכיפ"ר: ומורי הר' בן הר' (חסר כיפ"ר) משה זצ"ל. ובהערות הבאות עוד הרבה דוגמאות. [למקום זה - עי' וועלעש, MGWJ 48, עמ' 140 הע' 1].
על הדמיון בין כיפ"ר למהדורת הדפוס, ראה A. Freiman, "miscle", ZfHB, IV, 1900, p.159.

2. בפיי' אלהי הרוחות, סי' רנו, נז ע"ג (3 שורות לפני הסוף). אחרי המילים "ברית אברהם אבינו ולא לשם" יש רווח של כחמש מילים, ואח"כ "ולא דמי לברכת המילה". בכי"א: "ברית אברהם ולא לשם [...] ולשם [...]". (במהדורת הדפוס לא דייקו); בסוף הל' יום טוב היה חסרון לפני סופר כי"א, והוא ציינו על ידי השארת עמודה שלמה של רווח. גם בכיפ"ר יש חסרון המצוין במילים: "כאן חסר"; בהל' קריאת מועדים שצב, פא ע"ב (שו' 15) - החסרון, שהושלם בדפוס, מצוי בשני כתבי היד, ובשניהם סומן על ידי רווח [ההשלמה בדפוס לעיל שם (שורה 9) מופיעה בכיפ"ר כך: 'כשיש שבת בין ר"ה ויה"כ באותה שבת וטעות היא בידם', והלשון קצת מגומגמת].

3. למשל, החסרון שצויין על ידי המדפיסים בגליון - בהל' אבילות, סוף סימן תק, פה ע"ד - מצוי בשני כתבי היד, ובשניהם אין רווח לציון ההשמטה.

ממצאים אלה מורים, לכאורה, על כך שכיפ"ר הועתק ישירות מתוך כי"א. 5 אמנם, מצאתי כמה מקומות בהם חלה השמטה בכי"א, ובכיפ"ר מצוי הענין כולו ללא השמטה. עובדה זו מורה, על עצמאות הנוסח בכיפ"ר (למרות שאולי היתה קרבה בין כתב היד ממנו הועתק לבין כי"א). אבל, בבדיקות המדגמיות שערכתי (כ-30 מקומות) מצאתי רק מעט מקומות כאלה, והם כולם ציטוטים של מקורות. 6 יתכן, שסופר תלמיד חכם השלים את הנוסח המשובש והחסר. כמו כן, יתכן שבכי"א היו מצויים עוד הערות בגליון ובין השורות, על פיהם העתיק סופר כיפ"ר. 7 במשך הזמן זהו גליונות אלה ואין הם נראים כיום (לפחות בצילום שעמד לפני). זכר לדבר, שבכמה מקומות כיפ"ר זהה עם הנוסח

4. בהל' ע"ש, סס"י כט, ז ע"ד - המילים המצויות בדפוס בסוגריים, אינן מצויות בכי"א, אך יש שם השלמה בכתיבה אחרת (אי אפשר לקרוא אותה). בשולי ההשלמה ישנה הערה, בתוך סוגריים מרובעים: "ועי' לקמן סס"י קיד". בכיפ"ר, בתוך סוגריים עגולים, מצוי הנוסח שהושלם בדפוס, ובסופו גם ההערה הנ"ל. [סימן קיד לפי הסימון שבכי"א = סימן פו [ג], כב ע"ג במהדורת הדפוס].

5. אין צריך לומר, שישנן השמטות המצויות רק בכיפ"ר. למשל: בהל' ע"ש, סי' טו, ה סע"א (5 שורות לפני הסוף), נשמט בכיפ"ר מ"להשיב הנפש" עד "להשיב הנפש" בשורה שאחר כך.

6. בהל' שבת, נח, יג אמצע ע"ב (הציטוט מכיפ"ר): "... ר' חייא בשם ר' יוחנן דגים שחטן אם לגופו מותר אם למימיהן אסור רב אמר כבשים שחטן אם לגופן מותר ואם למימיהן אסור שלקות שחטן בין לגופן בין למימיהן אסור שמואל אמ' אחד...". המסומן נשמט מכי"א מחמת הדומות (וכן חסר בהמשך: שלקות שחטן). במהדורת הדפוס השלימו: ר' חייא בשם ר' יוחנן דגים שחטן אם לגופן מותר אם למימיהן אסור [כבשים שחטן אם לגופן מותר ואם למימיהן אסור] שמואל אמר...". הנוסח שבכיפ"ר, המזכיר את דעת רב, מוכח מן ההמשך. וע"ע הדוגמאות שלעיל הע' 4, ולהלן הע' 8.

7. מצאתי דוגמא אחת, בה הושלם הדפוס לפי תיקון בכי"א, והוא מצוי בכיפ"ר. בהל' ע"ש, לד, ח ע"ג (9 שורות מתחילת הסימן): "ולא גריס [בבריתא]". ההשלמה בדפוס היא על פי השלמה בין השורות בכי"א. היא מצויה גם בפנים כיפ"ר.

המתוקן שבדפוס, 8 וייתכן שהן מהדורת הדפוס והן כיפ"ר שאבו
מכי"א לאחר תיקונו, תיקון שרישומו אינו ניכר בצילום שלפני.
בדיקת כתב היד או צילום בשיטות חדשות יכריעו סופית בענין זה.

8. למשל, הל' שבת, טו, ה"ע"ב (בציטוט הירושלמי): "...קמי ר'
יסא... עובדא כו'". המסומן מצוי בכיפ"ר ובדפוס. אינו בכי"א; ע"ש
ס"י לב, ח"ע"ג: "ירושלמי... אית דבעי למימר שהוא לשעה ואית דבעי
מימר מפני הנקיות". המסומן מצוי בכיפ"ר, ובדפוס כהשלמה בסוגריים
מרובעים. בכי"א אינו; ע"ש, לח, ט"ע"א, בציטוט הירושלמי - המילים
"מותר הרי הירושלמי" אינן בכי"א, אך הן מצויות בכיפ"ר, והן
הושלמו בדפוס. ועיין הדוגמא שלעיל הע' 4. ועוד. [אבל עיין
הדוגמא מהל' שבת נח, לעיל הע' 6].

כתב יד סינסינטי 154 (- כי"ס)

כתב יד סינסינטי, מכיל רק שו"ת. תיאור כתב היד, שניתן לו ב- Hebrew Union College מצוי בתחילתו. יש בו 38 סימנים, הכוללים מספר רב יותר של תשובות.

על חשיבותו של כתב היד הודיע פרופ' י"מ תא-שמע ('לתולדות היהודים בפולין במאות הי"ב-הי"ג', ציון נג (תשמח), עמ' 354-355 לאחרונה הוא דן בכתב היד שנית, בירר כמה פרטים עליו, ואף פירסם שתי תשובות חדשות ממנו. ('קצת ענייני רבי יצחק אור זרוע מכ"י', ספר זכרון למרן הגרי"י פרנקל זצ"ל, ירושלים תשנ"ב, עמ' רע"ב-רפ). גם במהדורה החדשה של אור זרוע לגיטין, (בתוך: י' סך, מחדושי בעלי התוספות - גיטין) נדפסו כמה תשובות מכתב ביד זה. להלן פירוט של תוכן כתב היד. (ההתייחסות לסימנים במהדורת הדפוס של האו"ז, היא לשאלות ותשובות שבסוף חלק א).

לפני סימן א' בכתה"י, כתובה סוף התשובה שנדפסה בסימן תשל"ט (מהמילים: "הנאה מ~~א~~יבמה בחיי בעלה..."), שש שורות לפני הסוף).
-סימן א' בכתב היד היא התשובה הראשונה - הקטועה - שנדפסה בסימן תשמ"מ. (עי' הערת המדפיסים בשולי דף קג ע"ג). התשובה ארוכה יותר מאשר התשובה הנדפסת, היא מגיעה עד לסוף התשובה, והיא חתומה: "יצחק בר משה נב"ה". (בכתה"י חסרה הכותרת שבדפוס: "תשובה לה"ר אהרן וה"ר יחזקאל זצ"ל"). סוף התשובה נדפס בידי הרב סך, שם, עמ' תלא. ועי' תא-שמע, שם, עמ' רעג.

-סימן ב - "...ואשר שאלת על מעשה שבא לידכם שקראו בשבת בס"ת וכשקראו ישראל נמצא שהיה חסר בה פסוק אחד...". התשובה נדפסה בידי סך, שם, שם. ועי' הערותיו של תא שמע, שם, עמ' רעג-רעד.

1. בין השאר מוזכר: "ממה שכתב מורי הרב ר' יהודה בר יצחק זצ"ל הנקרא שירליאון שלהי נדרים".

-סימן ג - "...על האשה אשר כתב הרב ר' יחזקיהו כי מיד אחרי הנשואין היו מרגישיין אחריה שלא היתה נזהרת כ"כ ולא היתה טובלת כרב נשים שאינן מעוברות".¹ התשובה נתפרסמה על ידי תא שמע, שם, עמ' רעו. התשובה מתייחסת לתשובתו של ר' יחזקיהו, המצויה בתשובות ופסקים (מהד' א' קופפר) סי' קסו, וככל הנראה היא תגובה לפולמוס על תשובתו. עיי"ש סימנים קסז-קסח.

-סימן ד - "לולי מצות רבותי עלי נמנעתי מלהשיב בדבר זה...אך האהבה מקלקלת השורה כי זכרתי אהבת ריעות אשר היתה בנעוריינו בינינו מורי הרב רבי' יצחק בר יעקב כי שמחתי בתורת הר' שמריה וברוך המקום אשר נתן לנו בן כזה למורי ר' שמחה שראוי להעמיד השעה. אשר כתבת על עסק אשה אחת...". שהיתה חולה ונדרה בהרמת ימין לא להתחתן יותר אחרי מות בן הזוג. דיון ארוך בענין תקיעת כף.² קטועה בסופה (אבדן דף ?).

-סימן ה - היא התשובה השניה - הקטועה בראשה - שנדפסה בסימן תש"מ (ועי' לעיל סימן א), ובכללה תשובת ר' משה בר חסדאי. גם בכתה"י התשובה קטועה בראשה והיא מתחילה במילים: "...אין מתירין אלא מדעתו...". (דף קג ע"ד שו' 4).³

-סימן ו - נדפס בסימן תשע"ה, כולל את שתי התשובות בסימן זה. [בתחילת התשובה השניה, שמונה שורות לפני סוף הסימן בדפוס, אפשר להשלים את חסרון התיבה: "לפני הר' יצחק".]

-סימן ז - הכותרת: "תשובת אבא מארי שיחיה". גוף התשובה: "ראיתי קנקן חדש מלא ישן...החבר יוסף בר ירמיה ז"ל...". התשובה עוסקת בדיני עדות, בדין עדות על ר' יעקב שזכה ב"ישוב". חתום: יצחק בר משה נב"ה.⁴

2. התשובה מצויה גם בכ"י אוקספורד 884 דף 56ב, וללא פתיחתה גם בתשובות מהר"ם, דפוס לבוב סי' קיח, מפני שמחה עמנואל. ועי' מאמרו הנ"ל של תא-שמע, עמ' רעג.

3. בסיום התשובה: "...הר' יחזקיהו", ולא "ה"ר יחזקאל", שבדפוס.

-סימן ח - "שמחתי בתורך [כך!] וששתי בסברתך... אדוני הרב יחזקיה...". השאלה האם הולכים לדין לעירו של התובע או של הנתבע, מקום וועד, מומחה לרבים. חתום: יצחק בר משה נב"ה. 5

-סימן ט - כולל את שתי תשובות שנדפסו בסימן תשמ"א. התשובה השניה ("ועל החבית...") - חמש שורות לפני סוף הסימן), הקטועה בסופה בדפוס, שלימה בכתה"י והיא מסתימת בחתימה. 6

-סימן י - נדפס בסימן תשמ"ג. בכתה"י התשובה חתומה: יצחק בר משה נב"ה. 7

-סימן יא - נדפס בסימן תשד"מ. חתומה: נאם יצחק בר משה. ואח"כ התקנה.

-סימן יב - התשובה שנדפסה בתחילת סימן תשמ"ח. בסוף התשובה (בדפוס דף קז ע"ד, שו' 17) החתימה: הצעיר יצחק בר משה.

-סימן יג - היא התשובה השניה בסימן תשמ"ח. (דף קז ע"ד, שו' 18). בסיום: "כחשקי תלמידך יצחק בר משה נב"ה". ועי' תא-שמע, שם, עמ' רעג. 8

4. ראויים לציטוט הדברים הבאים: "... וכבר היינו יושבים בדין על דבר היישוב אני ור' יחזקיהו במיידבורק ואמרתי אני איך קבלתי מרבי אבי העזרי שעל בני היישוב היא השבועה שלא התירו לו... ענה הר' יחזקיהו ואמ' כך הנהיג אביו עליו היא השבועה שהתירו לו... וכבר לפני ימים רבים שלחתי למורי רבי' שמחה ז"ל למדני מורי אם יש לסמוך בשעת מעשה על מה שפי' ר"ת... והשיבני אני דר"ת לא שמיע לי אך מעשה בא לפני ודנתי כן מסברת נפשי...". (לסוף הדברים השוה או"ז ח"ג, ב"מ סי' א).

5. מוזכרים: ר"ת, דעת ר' שמשון שבזה"ז הגדול שבמדינות חשוב ב"ד הגדול. [והשוה או"ז פסקי ב"ק, סי תלו לד ע"ג].

6. לפי כי"ס יש לתקן את מקורה של הברייתא המובאת בתשובה זו בציון "כדתניא". המהדירים ציינו ל"תוספתא טהרות פי"ד" (צ"ל: פי"א) - אבל בכיס: "כדתניא בפ"ה דע"ז", והיא שם בבבלי עה ע"א. נוסח הברייתא הוא הנוסח שבבבלי שם, בתוספת לשונות פירוש קצרים. [דברי הרשב"ם המוזכרים בתשובה מצוטטים במלואם בהל' ע"ז, סוף הל' יי"נ].

7. בכתה"י מצויה תוספת חשובה על הנדפס בסוף התשובה (חמש שורות מהסוף): "שכך פסקו רב צמח ושאר הגאונים". נוסח זה מקויים בשו"ת ר"ח או"ז סי' קצא, רכה. עיי"ש. [

-סימן יד - נדפס בסימן תשמ"ט.

-סימן טו - נדפס בסימן תשמ"ז.⁹

-סימן יו - "ראיתי איש גבור... ושמו הרב ר' אביגדור שיחיה... יצק מים על ידי ר' שמחה זצ"ל כאלישע אשר יצק מים על ידי אליהו ותורתו היא תורה שיש לה בית אב... אברך יקראוך בראש יושיבוך אמנם מרוב אהבתי אליך כי זכרתי אהבת נעורים אשר בינינו נכנסתי לדבריך... על דבר השטר שכת' בו קדשתי פלוני ולסוף חזר בו והעדים אין חתימת ידן יוצא ממקום אחר...". השטר המצוטט הוא והוא השטר המוזכר להלן בסימן יז [=נדפס תשמ"ה]. ועי' תא-שמע, שם.¹⁰

-סימן יז - התשובה הראשונה שנדפסה בסימן תשמ"ה. "אכתוב מיעוט דעתי פעם שני ת...". תשובה זו היא ככל הנראה המענה לתגובת ר' אביגדור על התשובה שבסימן הקודם.

-סימן יח - התשובה השנייה שם (קה ע"ג, תשע שורות לפני הסוף עד קה ע"ד, חמש שורות לפני הסוף).

-סימן יט - התשובה השלישית שם (עד קו ע"א, שורה חמישים ושש).

-סימן כ - התשובה הרביעית שם (עד קו ע"ג, שורה שלושים).

התשובה חתומה: יצחק בר משה נב"ה. [נדפסה שוב בידי סך, שם, עמ' תלג].

8. במקום שמצוין בגליון: "חסר כאן...", ניתן להשלים ע"פ כתי"י שורה שלימה: "...אם לא >שהיה בו מכשול רב בדבר וחסרון מרובה הלכך הואיל ותקע לו כפו הרי נשבע לתת לו על תנאו (?) אם לא יבא פ' < והרי לא בא...".

9. בכתה"י בהתחלה: "השיבנו לא לחלוק...", במקום הנדפס: השיב ר' לא לחלוק..."; החתימה היא: הצעיר יצחק בר משה נב"ה.

10. מוזכרים: פר"ח בגיטין, ר' שמואל ז"ל בפ' גט פשוט, הרמב"ם ז"ל, רב יהודאי גאון, פרש"י ז"ל, ר"י אלפס בפ' אעפ"י. כמו כן נזכרת תשובת ר' ישעיה בן רבנא מלי בענין תקנת מורדת, והיא התשובה השלישית של הרי"ד באו"ז סי' תשנ"ד (קט סע"ד - קי ע"א), והשוה שו"ת הרי"ד, מהד' ורטהיימר, סי' נב].

- סימן כא - התשובה החמישית שם (קו ע"ג - ע"ד).
- סימן כב - נדפס בסימן תשמ"ו.
- סימן כג - נדפס בסימן תש"ן (שתי תשובות).
- סימן כד - התשובה הראשונה שנדפסה בסימן תשנ"א.
- סימן כה - התשובה השנייה שם ("ואשר שאלת יתום...").
- סימן כו - התשובה השלישית שם ("...אם יאמר אדם לחבירו" עד "ויבקש לו מחילה").
- סימן כז - התשובה החמישית שם ("ראובן שהלוח לשמעון...").
- סימן כח - התשובה הרביעית שם ("...כפרת בתחיית המתים"). יש לתת את הדעת לשוני בסדר התשובות.
- סימן כט - נדפס בסימן תשנ"ב [א].
- סימן ל - נדפס בסימן תשנ"ב [ב].
- סימן לא - נדפס בסימן תשנ"ב [ג].
- סימן לב - נדפס בסימן תשנ"ב [ד]. (בלי הפתיחה: 'ואשר שאלת' בסוף חתום: 'הצעיר יצחק בר משה נב"ה').
- סימן לג - נדפס בסימן תשנ"ב [ה]. (בלי הפתיחה: "ואשר שאלת על").
- שאר התשובות בסימן זה - נדפסו בסימן תשנ"ב [ו] [ז] [ח].
- סימן לד - נדפס בסימן תשנ"ב [ט].
- סימן לה - נדפס בסימן תשע"ח. ונדפס שוב בידי ס' עמ' תמו ואילך.
- סימן לו - נדפס בסימן תשע"ט. 11

11. בסוף התשובה יש שינויים חשובים ביחס לנוסח הנדפס: "ושרו שכך פסק רבי' שמואל (בדפוס: שמשון, אך בכי"א, ממנו נדפס הספר: שמו'!) והר' אליעזר בר יצחק מפרגא... שהתיר מורי' ר' יהודה בר יצחק זצ"ל טעם לפגם והרב ר' יחיאל בר יום טוב (?) היה באותו מעמד וכן אני נוהג תדיר להתיר טעם לפגם בפסח ואפי' אותם שאוסרים טעם לפגם בפסח היינו שאם היה בעין משכירו אבל שכר ביין אפיק בעין מפגימו הלכך מכל פגם נראה בעיני התר גמור ואתה אהוב ונחמד...". והוא כעין הנוסח המצוי להלן בגוף הספר, הל' ע"ז סי' קעח-קעט, כה ע"ב.

-סימן לח [כך!] - שאלה של ר"י או"ז לר' שמואל בן הרב ברוך ממגנצא זצ"ל. (בגליון: מצאתיה בשלהי גיטין, יש לתת את הדעת למיקומו של כל חלק השו"ת לאחר הלכות גיטין וצ"ב). השאלה והתשובה עוסקים בשאלה מתי הלכה כפלונני ופלונני היא "שיטה" ואין הלכה כמותם. התשובה נדפסה בידי תא-שמע, שם, עמ' רעה.

מכאן ואילך כתיבת היד שונה.

-סימן לח - נדפס בסימן תשנ"ז. תשובת הראבי"ה קטועה בדפוס. בכתה"י היא ככפליים מן הנדפס, היא מסתיימת וחתומה: כחשקי אבי העזרי."

כתה"י ממשיך בתשובות של ר' שמחה בר שמואל:

1. "מים עמוקים קרים מתוקים... חברי בתורה ר' יצחק בר משה ישר כחך שסברת... אני סבור אפי' למאן דס"ל דהויא מודעא לחבירתה דוקא לחבירתה אבל לזבוני לא הויא מודעא עד דמסר... דתליוה וזבין הוה זביני..."

2. תשובה בענין מתנה טמירא. 12

אחרי החתימה "שמחה בר שמואל", יש הוספה בפיסקא נפרדת: ורבנו יצחק אלפס זצ"ל כתב בפ' ח', כתב רב האי גאון ז"ל לא רגילנן בצוואות למיחש... כמעשים בכל יום נפקא...".

*

שתי הערות כלליות:

בכתה"י משתקף נוסח לא מצונזר. למשל, בסימן יב [=תשמ"ח (בנדפס)] "גלחים" במקום "כומרים" שבדפוס (גם בכי"א הנוסח איננו מצונזר). כך בסימן יח [תשמ"ה בנדפס, בסימן לג [=תשנ"ב] ה] [בנדפס], בכתה"י: "גוי, גויים", במקום שבנדפס: "עכו"ם".

12. תשובה אחרת של ר' שמחה בעניין, מצויה בתשובות ופסקים (מהד' קופפר) סי' קז, עמ' 170.

על פי כתב היד ניתן לתקן כמה וכמה שיבושים. עניין מיוחד יש בשתי השמטות ארוכות המצויות בדיונס העקרוני של ר"י הזקן והר"ש משנץ לגבי סוגית הירושלמי ריש פי"ד ביבמות (שו"ת, סי' תשעח = סי' לה בכתב היד):

"ופי' מורי ר' יהודה בר יצחק זצ"ל בשם ר' יצחק בר שמואל שיש חסר בירושלמי (כך! בכי"א: בראשו חסר) וכך יש לו להיות תלת עבר וגירש מ"ד מפני גרירה מותר ומ"ד מפני שאינה יכולה לשמור גיטה אינה מגורשת ועוד איכא ביניהו יש לה אב וכו' (?) ושוב מצאתי בספר שהובא מספרד כן ר' נחמיה בר עוקבא בשם ר' יוסי תלת עבר וגירש מ"ד מפני גרירה גרושיה גרושין מ"ד שאינה יכולה לשמור גיטה אסור יש לה אב מ"ד מפני גרירה אסור מ"ד שאינה יכולה לשמור גיטא יש לה אב יכולה". המסומן חסר בדפוס. גם בכי"א הנוסח חסר, והחסרון גדול מכפי שבא לידי ביטוי בדפוס (מ"ד מפני גרירה גרושיה... גרירה אסור" - חסר).

ובהמשך בתשובת הר"ש משנץ: "...ואין אני רגיל להפוך הגירסא אלא ליישבו וכך פירשתיה מעולם אלא שדילג הסופר יכולה לשמור את גיטה שראה כתוב לפניו שני פעמים יכולה לשמור את גיטה וחשב בלבו שהאחד טעות ודילגו וכך היא הגירסא מ"ד מפני גרירה אסור מ"ד שאינה יכולה לשמור את גיטה יכולה לשמור גיטה יש לה אב יכולה לשמור גיטה פעמים שוטה פעמים חלומה מ"ד מפני גרירה אסור מ"ד שאינה יכולה לשמור גיטה יש לה עתים יכולה לשמור גיטה וכל הני תרי מילי למאן דאמר מפני גרירה אינו גט ולאידך הוי גט ואלו הן השלשה חדא יודעת לשמור את גיטה ואינה יודעת לשמור עצמה וחדא אינה יודעת לשמור את גיטה ואת עצמה ויש לה אב והיא קטנה ארוסה...".

הרי שבמקום בו מציין הר"ש השמטת סופר נשמטו אף דבריו מחמת הדומות, ובא כתב היד ותיקן את המעוות. [וכבר נדפסו הדברים בצורה מתוקנת במהדורת סץ, עמ' תמח-ט.].

סיכום

א. על פי כ"י אמשטרדם נדפסו חלקים א' וב' של הספר, שהם רוב רובו. מהדורת הדפוס משקפת את כתב היד במידה רבה ביותר. כמובן שיש מקומות שאפשר לתקן את נוסח הדפוס על פיו.

ב. על פי כ"י בריטיש מוזיאום נדפסו חלקים ג' וד' של הספר. גם מהדורת הדפוס של חלקים אלה היא טובה, וגם כאן ניתן לתקן את הנדפס על פי כתב היד.

כתב היד מכיל יותר מאשר החלקים שנדפסו על פיו. החלקים הנוספים משותפים לכ"א ולכיב"מ. שני כתבי היד הם עדי נוסח טובים, וניתן לתקן טעויות שבכל אחד מהם על פי משנהו. על פי כתב יד זה השלימו ותיקנו את הלכות נדה ומקוואות, חלה וכלאים במהדורות חדשות. מהשוואת כתבי היד ניתן, לכאורה, ללמוד על כך שלכיב"מ חדרו מעט גליונות. מאידך ישנם כמה עניינים שלמים החסרים בכיב"מ. ייתכן שחסרונם מורה על כך שנכנסו בשלב מאוחר יותר לנוסח שבכי"א.

הבדל גדול בין כתבי היד מצוי בהל' נדה ומקוואות. גם סדר ההלכות שונה בשני כתבי היד. כמה דפים חסרים בכיב"מ, וכתוצאה מכך מהדורת הדפוס של חלקים ג' וד' לוקה בכמה חסרונות גדולים.

ג. לכתבי היד האחרים של החיבור - כ"י בהמ"ל, כ"י אוקספורד, כ"י פרנקפורט - אין ערך עצמאי. ככל הנראה, הועתקו משני כתבי היד שנסקרו לעיל.

ד. כ"י סינסינטי כולל שו"ת. לאחרונה נתפרסמו על פיו כמה תשובות חדשות. גם את התשובות שנדפסו מכבר, אפשר להשלים ולתקן על פי כ"י זה.

הערות לדרך השימוש של המחבר במקורותיו

הבעיה המרכזית העומדת בפני כל העוסק בספר "אור זרוע" היא בעית מקורותיו, ודרך שימושו בהם. כל מעיין - בין שעניינו הלכי, ובין שעניינו היסטורי, ביוגרפי או ביבליוגרפי - צריך לברר האם הדברים אליהם הוא מתייחס הם דברי המחבר או שהם מועתקים (או מעובדים) מתוך מקורות שעמדו לפניו.

בעיה זו אינה בלעדית לעיון ב"אור זרוע", ובכמה מקומות הדגיש את חשיבותה הר"ש ליברמן ביחס למחקר נוסח הירושלמי והמדרשים.¹ מכל מקום, בספר דוגמת ה"אור זרוע" שהוא בבחינת מאסף לכל הפוסקים באשכנז ובצרפת² הדבר חשוב במיוחד.

הבעיה קשה דווקא בספר זה, כיוון שמחברו ידוע בדיקנותו ובהקפדתו בציון מקורותיו. עיין לעיל, עמ' 27-28. מכל מקום, בהרבה מקומות הוא מעתיק או מעבד עניינים שונים מתוך דברי קודמיו מבלי שיש בידינו רמז לדבר.

אי ההבחנה בין לשון המחבר לבין לשון מקורותיו, גרמה לכמה וכמה טעויות, אציין כמה מהן: ר' יצחק בר מרדכי³ ור' יעקב בר נתן⁴ הוגדרו כרבותיו של המחבר. מסיבה זאת נטענו טענות שגויות בעניין יחס המחבר לתשובות הגאונים,⁵ ניסו להוכיח שהיתה לאביו

1. על הירושלמי, ירושלים תרפט, עמ' 44; ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצה, מבוא עמ' כד; וכן במאמרי הביקורת שלו על מהדורות המכילתא [קרית ספר, יב, עמ' 57 (=מחקרים בתורת ארץ ישראל, עמ' 543)] והספרי [קרית ספר יד, עמ' 326 (=שם, עמ' 569)]; תוספתא כפשוטה, ח"א, מבוא, עמ' יט. ועי' מ"ש רא"ש רוזנטל, "המורה", Proceedings of the American Academy for Jewish Research, XXXI (1963), החלק העברי, עמ' סה.

2. עיבוד לשונו של אורבך, בעלי התוספות, עמ' 436.

3. עיין שם, עמ' 437 הע' 9.

4. א"א אורבך, ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכג, עמ' 119.

5. בעלי התוספות, עמ' 447, הע' 78.

של המחבר "ידיעה בתלמוד",⁶ והתקבלה כמוסכמה שהמחבר השתמש
בכתבי יד שונים של התלמוד הירושלמי.⁷

גם בעניינים הקשורים לתפיסה הכללית של המחבר נגרמו טעויות בשל
אי הבחנה זו. גידמן⁸ מציין לדברי האו"ז כדוגמא לחכם אשכנזי
המושפע מן הצרפתים בהתנגדותו לאמונת ההגשמה. אבל הציטוט אליו
הוא מרמז הוא מדברי רבינו חננאל. וועלעש⁹ מציין את העדפת
המחבר את הירושלמי והמדרשים על פני התלמוד הבבלי, כהשפעה של
רבותיו האשכנזים. אך הציטוט אותו הוא מזכיר הוא מדברי ר"י
שירליאון.¹⁰

חוסר היכולת להבחין בין לשון המחבר ללשון מקורותיו, נובע
גם בגלל טעויות והשמטות. כך נשמטה הכותרת: "ופר"ח זצ"ל" לפני
ציטוט ארוך מדבריו, (הל' ק"ש, כו, יב ע"ד);¹¹ כך השתבש "רבי'
יהודה בר יצחק" ל"רבינו יצחק ב"ר יהודה", (הל' ק"ש, סס"י נב, יד
ע"ד), ובכך נעלם שמקור הדברים מתוספות ר"י שירליאון;¹² כך
השתבש: "ובה"ג" ל"ובתשובות" (הל' ק"ש, סי' מג, יג סע"ד);¹³
ועוד.¹⁴

-
6. עיין א' אפטוביצר, מבוא הראבי"ה, עמ' 31.
 7. כך אני מנסה להוכיח, להלן עמ' 109-112.
 8. מ' גידמן, התורה והחיים, ורשא תרנז, ח"א עמ' 56 הע' 3.
 9. במאמרו ב-MGWJ, כרך 48, עמ' 139 הע' 1.
 10. עי' להלן עמ' 99.
 11. ובכיב"מ היא מצויה. וכבר אפטוביצר (ראבי"ה, ח"א עמ' 23)
ולוין (אוצה"ג לברכות, לקוטים מפירוש ר"ח, עמ' 12 הע' ד) שיערו
כך. (ועי' הערת הרב זק"ש בתורי"ש, עמ' קמה, הע' 102).
 12. תורי"ש, עמ' קפ"ב. הנוסח הנכון בכיב"מ. השיבוש חל בגלל
הדמיון למסופר לפני כן.
 13. כי"א: וב"ת. בדפוס: (ובת) [ובתשובות]. בכיב"מ לנכון: ובה"ג,
וכן מוכח מציטוט הדברים ברוקח, סי' רפג, עמ' קנה.

אמנם, הבעיה העיקרית אינה טעויות, אלא השיטה של המחבר. כאמור, הוא נוהג להעתיק פסקאות שלמות מדברי מחברים שקדמו לו, מבלי להזכיר את הדבר. פסקאות שלמות וקטעים גדולים מועתקים מן הר"ש, מדברי ר' יהודה שירליאון, מדברי הראב"ה ועוד. מסתבר שבתחום זה אין עלינו אלא לבדוק את כל הספר ביחס למקורותיו. דבר כזה צריך להעשות במסגרת מחקר מקיף על כל הספר או תוך כדי הכנת מהדורה חדשה שלו. במסגרת מצומצמת זו אנסה להעיר שתי הערות, שיקלו על המעיין, ויבהירו את הכיוונים בהם יש לחפש ולבדוק. ו"למדנו מציאה - מחיפוש".

*

א. החיפוש אחר מקורותיו של המחבר, מצריך בדיקה בכל המקורות שעמדו לפניו: ספרות חז"ל, ספרות גאונים, ספרות ההלכה האשכנזית, תוספות, שאלות ותשובות וכיוצא בזה. למרות זאת, ניתן להתחיל את החיפוש בסביבתו הקרובה. סביר להניח שכתבי רבותיו משמשים אותו במידה מרובה ביותר. כך, למשל, קבע אפטוביצר¹⁵ לגבי השימוש בראב"ה: "...אור זרוע אשר שלישי ויותר משלישו הם מתורת רבינו". אמנם, העיון בספר מורה כי השימוש בדברי רבותיו ובדברי קודמיו, אינו אחיד לאורך כל הספר. בהרבה מסכתות נראה, כי המחבר השתמש בספר מסוים כבסיס, כמקור ראשוני, ועליו נוספו עוד מקורות. התשתית של חלק גדול מן הדיונים באותה מסכת, מקורה באותו ספר מסוים. אדגים את דברי לגבי חלק מן המסכתות: במסכת ברכות (מסי' י' ואילך) יש שימוש מרובה ביותר, בתוספות ר"י שירליאון; בכל

14. להשמטות מסוג זה יש לצרף את השמטת שמו של רבינו תם, בהל' סעודה, ר, לא ע"ב, המצויה בכיב"מ (ועל פיו השלמתי: "...אם לא היה צריך לאכול פת כי אם מיני תרגימא >וכמו שמפרש ר"ת זצ"ל מידי דהוי... < יצא"; כעין זה בחלק השו"ת, תשמ"ג, קד סע"ב: "שכך פסקו >רב צמח ושאר < הגאונים דאלמנה...". (ההשלמה ע"פ כ"י סינסינטי); ק"ש, כ, יב ע"א: פר"ת ופר"ח זצ"ל >וה"ג < דהיינו...". (ההשלמה על פי כיב"מ. ה"ג מוזכרים בהקשר זה גם בתוס' ר"י שירליאון, עמ' שנח). ועוד.

15. מבוא הראב"ה, עמ' 25.

המסכתות של סדר זרעים יש שימוש מרובה בפירושי הר"ש משנץ; במסכת חולין - בראבי"ה; בהל' תפילין - בר' שמחה; הל' יבום וקידושין - ר"י שירליאון. וכיוצא בזה.

בחלק מן המסכתות הדבר יותר חד משמעי. למשל, במסכת ברכות ובסדר זרעים, השימוש בר"י שירליאון ובר"ש משנץ מרובה מאוד. במסכתות אחרות השימוש באותה "תשתית", אינה מרובה כל כך. באותן מסכתות בהן השימוש הוא רב ישנן פיסקאות שלמות ובתוכם ציטוטי מקורות חז"ל ומקורות מן הראשונים שהם העתקה מן "התשתית" הנ"ל, מבלי שיש רמז לדבר. להלן כמה דוגמאות:

* בהלכות של מסכת ברכות (ק"ש ואילך): סי' יח מקורו בתורי"ש עמ' קכד - קלג; סי' כז - תורי"ש עמ' קמו-ז; סי' כח [מצטט: רב האי מן הערוך, את הערוך עצמו, ירושלמי, תרגום ירושלמי] כל מקורותיו הם מתורי"ש עמ' קמח ובאותו סדר; סי' מא-מב - תורי"ש עמ' קעא-קעז. סי' קלא (כג סע"ג-ע"ד), דברי רש"י והירושלמי מועתקים מדברי תורי"ש עמ' רצט-ש, ובתוכם הערה פרשנית ["וצ"ע מאי פי' באדומים"] באותו מקום בדיוק; סס"י קנ, הירושלמי ופירושו - תורי"ש עמ' תסו. ועוד ועוד.

* בהלכות כלאיים: חלקים גדולים מסימן רנג, סימן רנד, רנה [ועי' להלן], רנו ועוד - לקוחים מן הר"ש, ובהם מקורות רבים, וכולם ללא רמז לכך שמן הר"ש לוקחו.

הדבר נכון לא רק כאשר המחבר עוסק בהלכות שעל סדר המסכת. למשל, בהל' סנהדרין סי' עח, יב ע"ד - על משנה משביעית (פ"י מ"ה) המשולבת בסוגית הבבלי בסנהדרין, מציג את שאלת הירושלמי ("ופריך בירושלמי...") ואת תשובתה וביאורן. כל הלשון שם ("ופריך בירושלמי... ונחתם ביומו") היא לשון הר"ש בשביעית, שם.

[הבחנה זו בדרכו של המחבר, מבארת לעיתים מקומות קשים. למשל, בהל' אבילות, תיז, פד ע"ג, מצטט "וכן משמע בירושלמי בפרקין".

לציון זה, אין מובן בדיון על הלכות אבלות, שאינו קשור ישירות למסכת ברכות. אבל מקור הדברים הוא בדברי ר"י שירליאון. עמ' מש"כ להלן, עמ' 1-170, דוגמא 8.

בהל' כלאים, רנה, לז ע"ב. המחבר מצטט ירושלמי ואח"כ כותב: "ובירושלמי שלפני לא מצאתי זה". והדברים משוללי הגיון, שאם לא מצא כן בירושלמי, מנין ציטט? אבל הענין כולו מצוטט מן הר"ש על אתר, ולכן דייק להדגיש ולציין שאין חלק מציטוט זה לפניו. ועוד כעין זה].

העולה מדברינו, הבדיקה אחר המקורות המפורשים בהם משתמש המחבר בכל מסכת והגדרת החיבורים בהם השתמש במידה מרובה, מלמדים גם על המקומות בהם סתם המחבר ולא גילה את מקורו.

ב. דרכו של המחבר, להתייחס לספרים העומדים בפניו כמקורות לספרות קדומה יותר. רוצה לומר, המחבר משתמש בספר של אחד הראשונים, ומעתיק ממנו מקורות מספרות חז"ל, ללא ציון עובדה זו. את שם המחבר הוא מזכיר רק על דעותיו ועל חידושיו, ולא על המקורות שנלקחו ממנו.

לפי זה, ניתן לחשוד בכל הפיסקא בה מוזכר שם של חכם הסמוך לזמן המחבר [למשל: ר"ש, ראבי"ה, ר' שמחה, ר"י שירליאון וכיו"ב], שהיא, על כל מקורותיה לקוחה מתוך חיבורו של אותו חכם. להלן כמה דוגמאות לעניין:

* בהל' כלאים, סי' ערב, לח ע"ב - הירושלמי המצוטט, ביאורו והשוואתו לבבלי, מצויים בר"ש (כלאים פ"ב מ"ח) אך המחבר מייחס רק את לשון הפירוש לר"ש ("כתב רבינו שמשון וטעמא דהני תנאי לא אתפרש").

* ראבי"ה, ח"ד, חולין, סי' אלף פט (ג), עמ' פו. כל הפיסקא מועתקת מן הראבי"ה באו"ז (טריפות, תכב, סא ע"א) ובתוכה: וכן פסק בה"ג וכן בשערים, ועוד הוסיף בשערים...". אבל רק הלשון של הראבי"ה: "ונ"ל שאם...". מיוחסת לו: "וכתב מורי רבינו אב"י העזר"י...". וגם ההמשך שכתב הראבי"ה: "וזקיני כתב...". מופיע באו"ז: וכתב רבינו אליעזר בר נתן זצ"ל...".

כעי"ז אף שם, עמ' מב-מג, ואו"ז סי' שפ"ז סוף ע"א-ע"ב.

* בהל' סעודה, קצו, ל ע"ג - מועתקת תשובת ר"ת מתורי"ש (תקטו ואילך, עיי"ש הע' 387), אבל רק בהמשך, לפני שהמחבר מעתיק קטע ארוך נוסף מדברי ר"י שירליאון, הוא מצייין: "וזה לשון מורי רבינו יהודה ב"ר יצחק שירליאון". [וע"ע הל' ק"ש, סי' יב - תורי"ש עמ' פט, צ-צב (וע"ע להלן); סס"י לח - תורי"ש קעח-קס; סי' קכח - תורי"ש שה; סס"י קסה - תורי"ש תד-תה. ועוד הרבה]

* הלכות עגונה, סי' תרצג-ה (צז ע"ג - צח ע"ג) כוללים כמה תשובות: של הראבי"ה, של רבינו גרשם, תשובה מספר הדינים של ר' יהודה הכהן, ועוד פיסקא נוספת. ההשוואה לדברי הראבי"ה מלמדת על כך שכל חטיבה זו מועתקת מדברי הראבי"ה (חלק ג, עמ' פט ואילך). [במיוחד חשוב לציין שהדברים האנונימיים שבריש סימן תרצה, לקוחים מתשובת רבני וורמיישא, שם עמ' קיד]. וראה מבוא הראבי"ה, 458.

לדוגמאות שניתנו לשני כללים אלה, ניתן להוסיף עוד דוגמאות רבות, לאורך כל הספר. מכל מקום, שני הכללים עולים בקנה אחד. הצד השווה, שהמחבר מתייחס לדברי קודמיו גם כאל מקור לחומר קדום עוד יותר. דרך משל, אם הראבי"ה מצטט את מסכת סופרים מה לי לציין את שמו על הציטוט ומה לי לצטט בשם "מסכת סופרים? ואף שדייקנותו וחושו הביקורתי של המחבר עמדו לו לציין מקומות רבים בהם גילה הבדל בולט בין המסורת ממנה שאב מכלי שני, ובין המסורת העומדת לפניו, מצויים לא מעט מקומות - בהם אין הבדל - והוא לא טרח להעיר על מקורו.

מן הכלל הראשון עולה הצורך להבחין ביחס לכל מסכת (או ענין) מה הוא מקורו המרכזי (או מקורותיו המרכזיים), ומן הכלל השני עולה הצורך לבדוק את הסביבה המצומצמת של ציטוטי קודמיו.

*

הדברים לעיל הם בגדר כלל, וכלל הצריך לפרט, ולבדיקה בכל מקרה לגופו. אבל יש גם צד שונה, והוא שימוש עצמאי של המחבר במקורותיו. רוצה לומר, אף שהשתמש בדברי חכם כמקור ראשוני ומשני, בכל זאת לא נשתעבד לו, אלא בדקו או הרחיבו וכמה דוגמאות לכך:

* בהל' ק"ש, סי' פד, יז ע"ב, לאחר ציטוט המשנה ודברי רש"י מצטט המחבר את ר"ח, מסיק ממנו הלכה (כסתם המשנה), ומציין שכך פסק ר"י הזקן. את דבריו הוא חותם בירושלמי¹⁶, ממנו הוא מגיע לאותה מסקנה הלכתית. דברי ר"י הזקן ודברי ר"ח מצויים גם בתורי"ש (עמ' קצח), אך שם מוסקת מדברי ר"ח מסקנה הפוכה (הלכה כרשב"ג). מסקנה זו מובנת גם מדברי הראבי"ה, ח"א, עמ' 33. אבל בראבי"ה ח"ב, עמ' 340 ברור שדברי ר"ח מובנם כמו שבאו¹⁷. זאת אומרת, המקורות לענין נלקחו מדברי רבותיו, אך המחבר עצמאי לפרשם, ולהכריע בין המסורות של רבותיו.

* בתורי"ש לברכות, עמ' שכז-ח, מוצגת סוגית הבבלי מול סוגית הירושלמי, וכך הוא פותח: "מיהו התלמוד שלנו אינו סובר כן בשמעתין דהכא...". ומובן מדבריו שפוסקים כבבלי.

16. בדפוס: "כתוב בירושלמי דפרקין". אבל בכיב"מ: "כתוב בפר"ח דר' מיאשא...". הראבי"ה בח"ב עמ' 339-340 מציין שר"ח בברכות מצטט ירושלמי זה. אבל מהמשך דברי האו"ז מסתבר שלא ציטט הירושלמי מר"ח.

17. אפטוביצר עמ' 33 הע' 1 כותב, לשיטתו, (ראה: "נוסחאות שונות מפירושי רבינו חננאל", הצופה לחכמת ישראל, ד (תרע"ד), עמ' 20 ואילך. ועיי"ש סי' א): "ונראה שגירסאות שונות היו להם לראשונים בפר"ח". מ"מ, הסתירה שבדברי ר"ח צריכה בירור.

כל הענין מצוי (מבלי ציון המקור) באו"ז, הל' ק"ש, סי' פח אבל הוא מוסיף: "מיהו אשכחן שאנו נוהגים ע"פ אגדה כנגד תלמודנו...". ומציין את ההוכחה המפורסמת בענין קריאת התורה של תעניות. הוכחה זו מצויה כבר בדברי הר"י שירליאון עצמו במקום אחר (תורי"ש, עמ' ר"ז - ועי' בעלי התוספות, עמ' 713 והע' 72). גם כאן, שני המקורות לקוחים מדברי רבו, ר"י שירליאון, אך ההקשר הוא של המחבר, והקשר זה היפך לחלוטין את כוונת הדברים של רבו. ועי' להלן עמ' 99.

* בהל' סעודה, סי' קס, דברי ר' אלחנן והירושלמי לקוחים מתורי"ש, עמ' תסז. אבל הירושלמי שבהמשך, קישורו לענין ופירושו אינם מצויים בתורי"ש, והם מתאימים דווקא לשיטת הראבי"ה, ח"א עמ' 153 ועיי"ש בהע' 12.

* כאמור לעיל, במקומות רבים משתמש המחבר ב"תשתית" של מחבר שקדם לו. "תשתית" זו קובעת את סדר הדיון במקורות השונים. בחלק מן המקרים המחבר מתייחס לרמיזה למקום מסוים, אך הוא מביא את אותו מקור במלואו, כנראה ישירות מן המקור. למשל: תורי"ש, עמ' צב, מזכיר ר"ח. המחבר, הל' ק"ש סס"י יב, מצטט את ר"ח במלואו, מבלי להתייחס לרי"ש. וכעי"ז תורי"ש עמ' תסד, מזכיר ר"ח - באו"ז, סעודה, קנ, כו ע"א-ע"ב מצוטטים דברי ר"ח במלואם. (בהמשך הסימן מצוטט ירושלמי עם הסבר, והם מדברי תורי"ש עמ' תסו); כך גם בהל' כיסוי הדם, סי' שפז, נד רע"ג - ראבי"ה, חולין, עמ' מד. הראבי"ה מזכיר את הלכות גדולות, האו"ז מצטטו במלואו; ראבי"ה ח"א עמ' 21 מרמז לר"ח (ליד הע' 12) ובאו"ז ח"א סי' כא מצטטו ממש בלשונו. (וכעי"ז: שם 22 הע' 5; 23 הע' 1, הע' 17; שם 26 הע' 11; 27 הע' 2; 28 הע' 25; 52 הע' 6; 72 הע' 2; 84 הע' 3. וכן עוד הרבה).

למרות שהמחבר מקפיד ומדייק בציון מקורותיו ישנם עניינים רבים המועתקים ממקורות קדומים יותר מבלי שהמחבר ציין את מקורם. בדברים שלעיל נקבעו שני כללים לעזרה בחשיפת מקורותיו, ושניהם מאפשרים לנו ללמוד מן הגלוי על הסתום:

א. המחבר משתמש במקורות שונים במסכתות שונות. ההגדרה של מקורות אלה על פי ציטוטים מפורשים מהם, מאפשרת לנו לגלות שהם גם המקור של קטעים בהם סתם המחבר ולא רמז למקורותיו.

ב. יש לחשוד שקטעים הסמוכים לאזכור שמו של חכם, המשמש מקור למחבר, לקוחים אף הם מדבריו.

צויינה גם הסתייגות, מתוך הדגשת העצמאות של המחבר. לעיתים הוא נעזר בדברי קודמיו, אך מעבד אותם כרצונו ועל פי דרכו.

החסרון של מסורת פירוש ושל מסורת נוסח לתלמוד הירושלמי ידוע ומפורסם, וכבר קבלו על כך ראשונים ואחרונים. חסרון זה הוביל את שניים מגדולי הפוסקים במאה שעברה, ר' יוסף שאול נטנזון וגיסו ר' מרדכי זאב איטינגא, לחבר ציונים לדברי הראשונים המצטטים את הירושלמי. וכך כתב: "והנה בימי חורפי היה כמו אש עצורה בעצמי לאמור אולי יזכני ה' להציב ציונים במקומות אשר רבותינו הצרפתים מביאים דברי הירושלמי וגם במקומות אשר הרי"ף והרמב"ם והסמ"ג והטוש"ע מביאים דבריו בכללות, אולי ע"י אבנה לבאר פרטות דברי הירושלמי" (הקדמת ר' יוסף שאול נטנזון לחיבור).¹ ציונים אלה חוברו "כי אין מאמר בירושלמי אשר יתראה נגלה בעליל פירושו" גם לאחר פירושם של מפרשי הירושלמי האחרונים.

בעוד ר' יוסף שאול נטנזון מדגיש את חשיבותם של הראשונים לפירוש הירושלמי, מדגיש גיסו (בהקדמה) את חשיבותם אף לנוסח הירושלמי: "...כי ממנו נקח לנקותו מהטעיות והשגיאות ולדעת אמיתת הנוסחאות ובפירושי הירושלמי במקומות אשר שלחו יד להגיה". דרך זו - חיפוש ציטוטי הירושלמי של הראשונים - שהיתה אצל האחרונים חריגה², הפכה במחקר התלמוד הירושלמי לדרך המלך בבירור הנוסח והפירוש.³

*פרק זה והבאים אחריו מבוססים על רשימות שלי מתוך ה"אור זרוע". משלב מסוים עמדו לנגד עיני גם רשימותיו וכרטיסיותיו של מורי ומדריכי בעבודה זו, פרופ' יעקב זוסמן. רשימות אלה הועילו לי עד מאוד, אך לא מפיהם אני חי, וכל מקום ומקום נבדק.

1. ההקדמה נכתבה בלבוב במנ"א תרכ"א. (הקדמה שניה תרכ"ד). את המלאכה החל בצעירותו, יחד עם גיסו. בתקצ"ח הם רצו להדפיס את ציוניהם בהוצאת התלמוד הירושלמי שתוכננה בפרשבורג, אך הוצאה זו לא יצאה לפועל. החיבור נדפס בז'יטומיר, תרכ-תרכז. [ועי' א"מ הברמן, בהוספות למאמר על הדפסת התלמוד של רנ"נ רבינוביץ, ירושלים תשכה, עמ' רז-רח].

בתחילת המאה החל בר רטנר בהוצאה שיטתית של ציטוטי הראשונים לירושלמי. בהקדמתו לספר⁴ הוא מיצר על שיבושו של הירושלמי, ועל חסרון כתבי יד שלו. לשם כך החל "לקבץ את המקומות מהירושלמי המובאים בספרי הראשונים (כי עפ"י רוב נשאר שם הגירסאות נקיות משבושים, לפי שלפני רבותינו ז"ל הראשונים+ היו להם כתבי יד מהירושלמי מדויקים) ולהשוותן עם הנסחאות הנמצאות אצלנו. במקומות רבים יראה הלומד איך עי"ז תארנה עיניו לראות הנוסחאות הישרות והאמתות". באיסוף זה התכוון רטנר לא רק לתקן את הירושלמי, אלא אף להשלים את חסרונותיו. כמו כן ציין בקיצור את פירושי הראשונים.⁵

חשיבות מיוחדת יש לציטוטי הירושלמי אצל חכמי אשכנז וצרפת, בשל השימוש האינטנסיבי שעשו בירושלמי, ובשל דרך הלימוד ההשוואתית והביקורתית בה נקטו.⁶ ולענייננו, בעל האו"ז ורבותיו - הראבי"ה, ר' שמחה, ור"י שירליאון - הם בין החכמים המרבים לצטט את הירושלמי, לדון בו ולפרשו.⁷

2. ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ניו יורק תשא, מבוא, עמ' לב: "מפרשי הירושלמי, וביחוד בעל שדה יהושע ובעל פני משה, השתמשו בספרי הראשונים... אולם רק באקראי". והשוה ש' ליברמן, על הירושלמי, עמ' 63: "והנה מפרשי הירושלמי האחרונים השתמשו בפרושי הראשונים רק בדרך אגב ובאופן ארעי... ולא ירדו לחפש ולבדוק בדבריהם אולי ימצאו איזה נוסחא מתוקנת או פרוש טוב". [והשוה י' זוסמן, "ושבו לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א, עמ' 56 הע' 7: "... בעל פני משה, המרבה לחזר אחר פירושי הראשונים ונוסחאותיהם"].

3. עי' למשל זכריה פרנקל, מבוא הירושלמי, ברסלוי תרל, עמ' קלה. גינצבורג, שם, עמ' כו: "... הגרסאות של הראשונים הן העמוד הימיני אשר הנוסח המדויק של הירושלמי נשען עליו". ועי' להלן.

4. אהבת ציון וירושלים, זרעים, וילנא תרס"א.

5. הישג נוסף של פעולת הכינוס ראה רטנר בעצם הוכחת שימוש הרב של הראשונים בירושלמי, בניגוד למקובל.

6. רי"נ אפשטיין, "תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות", מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, ב, ירושלים תשמח, עמ' 663; א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 703 ואילך.

דיון לעצמם קובעים אותם ציטוטי "ירושלמי" של חכמי אשכנז החסרים לפנינו בירושלמי. האור זרוע מרבה, כידוע, בציטוטים שכאלה.

אבל, חשיבות ציטוטי הירושלמי שבאור זרוע אינה נעוצה בכמותם אלא בראש ובראשונה באיכותם. שהרי כבר העמיד אותנו הר"ש ליברמן על כך שאין כל החכמים שווים באופן בו ציטטו את הירושלמי, ויש להבחין בין הראשונים השונים, ולהגדיר את דרכו של כל אחד מהם.⁸ כדוגמא לחכם המדייק בציטוטיו הוא מציין: "מדייק הוא האו"ז להעתיק אות באות ממש, ועל דבריו - אם רק לא נשתבשו גם בספרו - יש לסמוך כמו על כת"י ממש".⁹

בעמודים הבאים יש נסיון להגדיר ולאפיין את אופן שימושו של בעל ה"אור זרוע" בירושלמי. הדיון יהיה בכמות הציטוטים ובחלוקתם למסכתות השונות, המטרות לשמן הוא משתמש בתלמוד הירושלמי, בחשיבות שהוא מייחס לתלמוד זה, ובדרך הטיפול שלו בנוסחו. פרק מיוחד עוסק בשאלת הציטוטים מן הירושלמי שאינם מצויים בו לפנינו.

7. גינצבורג, [לעיל הע' 3] עמ' קיב, מגדיר את הר"אב"ן, ראבי"ה והאו"ז כ"בעלי הירושלמי" בין חכמי אשכנז. ועיי"ש עמ' כו. על זיקתה של המסורת האשכנזית הקדומה לארץ ישראל ולתורתה עיין א' גרוסמן, "זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל", שלם ג, תשמא, עמ' 57-92; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמא, עמ' 424 ואילך; ועיין בביקורתו של י' תא-שמע על ספר זה, קרית ספר, נו (תשמא), עמ' 345-348. לגבי ר"י שירליאון, עיין בעלי התוספות, עמ' 326. לגבי ר' שמחה, עיין שם עמ' 418. לגבי הר"אב"ה עיין א' אפטוביצר, מבוא הר"אב"ה, עמ' 90, 94.

8. על הירושלמי, עמ' 44. בצורה מודגשת, במבוא לירושלמי כפשוטו, עמ' כד. והשוה, רא"ש רוזנטל, "המורה", עמ' סה. (לא רק לגבי הירושלמי קבע ליברמן הנחיה זו, אלא גם לגבי המדרשים. עי' קרית ספר, יב, עמ' 543 לגבי מכילתא דר"י; קרית ספר, יד, עמ' 326 לגבי ספרי דברים).

9. ועי' גם בדבריו ב"תיקוני ירושלמי ב'", תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 8-237 הוא מצטט מן האו"ז, ובהערה I כתב: "לפניו היתה גירסא אחרת בירושלמי אבל ברור שלא היו לפניו המלים... כי אין דרכו של בעל האו"ז להעתיק חצי פיסקא". ועי' לעיל עמ' 27.

מספר ציטוטי הירושלמי והחלוקה למסכתות השונות

בסך הכל יש בספר כ-1,220 ציונים לציטוטים מן הירושלמי. מהם 1,160 מצויים לפנינו. 10 כ-60 ציונים אינם מצויים לפנינו בירושלמי במלואם או בחלקם (להלן פרק ה, עמ' 114 ואילך). ספירת הציטוטים של הירושלמי (מבלי לספור מאמר מסוים כמה פעמים, כמספר הופעותיו בספר) מקטינה את המספר ומעמידה אותו על 1,005.

החלוקה למסכתות היא כדלהלן:

מספר ציטוטים	מספר ציונים	
116	138	ברכות
24	36	פאה
5	9	דמאי
60	64	כלאים
22	25	שביעית
23	35	תרומות
	2	מעשרות
	1	מע"ש
62	71	חלה
27	32	ערלה
	2	בכורים
98	108	שבת
19	20	עירובין
41	48	פסחים
16	19	יומא
	3	שקלים
31	34	סוכה
	7	ר"ה
50	56	ביצה
37	44	תענית
43	46	מגילה
3	5	חגיגה
36	39	מו"ק
38	40	יבמות
	7	סוטה
40	44	כתובות
11	12	נדרים
25	29	גיטין
	2	נזיר
20	23	קידושין
37	41	ב"ק
33	39	ב"מ
13	14	ב"ב
16	19	סנהדרין
	2	מכות
5	6	שבועות
23	29	ע"ז
6	7	נדה

הציטוטים הם מכל מסכתות הירושלמי, אך החלוקה איננה יחסית לגודל המסכתות. ציטוטים מרובים ביותר מצויים בנושאי ברכות, תפילה וענייני בית הכנסת (ברכות ומגילה), שבת ומועד (שבת, פסחים, יומא, סוכה, ביצה, תענית), אבילות (מו"ק), ענייני איסור והתר (תרומות, ע"ז). גם במסכתות מסדר זרעים, שלנושאייהן הקדיש המחבר חטיבה בספר ושאת משניותיהן פירש, יש הרבה ציטוטים (כלאים, חלה, ערלה, שביעית).

10. בדרך כלל ברור מהיכן ציטט המחבר, או ממראה המקום שלו או שהקשר במסכת ובסוגיה מורה בבירור על מקומו. בכל אופן הציטוטים נמנו כאן לפי מיקומם בירושלמי שלפנינו. ישנם מעט מקרים בהם הציון הכללי "ירושלמי" אינו מלמדנו מהו מקור הציטוט, והציטוט מופיע כמה פעמים בירושלמי. רשמתי מקרים אלה פעם אחת בלבד, במסכת הראשונה בה הם מופיעים. דוגמא בולטת ביותר היא הציטוט: "ובירושלמי במס' פאה פ"ז אמר ר' אבון א"ר יהושע בן לוי כל הלכה שהיא רופפת בב"ד ואין אתה יודע מה טיבה צא וראה האיד הצבור נוהגים" (מצוטט מהל' ק"ש, סי' כא). מימרה זו ופרפרזות שלה מצויים בספר עשר פעמים. בחלק מהם הציטוט הוא ממסכת פאה, ובחלק ההפניה היא כללית: "ירושלמי". למרות שמימרא זו מופיעה גם במסכת פאה, גם במסכת מעשר שני וגם ביבמות - רשמתי אותה רק בפאה. כך לגבי פירוש כינויו של ר' אליעזר "שמותי" המוזכר באופן כללי מן הירושלמי, שלש פעמים בספר, ולא רשמתי אותו אלא בתרומות.

אילו הספירה היתה מקסימלית, וכוללת את כל המקבילות של מימרות כאלה, היו מסכתות מסוימות זוכות לעוד כמה ציטוטים, אך אין בהם כדי לשנות את התמונה (להערכתו היו נוספים ל כל הספר כעשרים ציונים שכאלה).

מכל מקום, ספירת המקומות המצוטטים מן הירושלמי, ללא הכפלתם בכמה מקומות בספר - נותנת תמונה מדויקת יותר. במניית הציטוטים שלא נכפלו, ניתן גם להוריד - מן המספר הכללי של המסכתות המסודרות - 45 ציטוטים זהים המוזכרים אצל המחבר משתי מסכתות (אחד מאלה הוא ציטוט החסר לפנינו בירושלמי, המצוטט משתי מסכתות). יש להניח שבאיסוף הנתונים נשמטו ממני ציטוטים אחדים. בין השאר מכיון שלא מצוין עליהם שהם מן הירושלמי (השוה על הירושלמי, עמ' 43), ושגיאיות מי יבין.

שימוש רבותיו של המחבר בירושלמי וביטויה בתורת המחבר

השימוש המרובה בירושלמי, עליו עמדנו לעיל מבחינה מספרית, מסורת היא ביד' בעל האור זרוע מרבותיו. שלשת רבותיו המובהקים, הראבי"ה, ר' שמחה, והר"י שירליאון משתמשים תדיר בירושלמי.¹ דרכם בכך תוארה ע"י א"א אורבך בספרו הגדול, ולהלן לא נעסוק בכך אלא במה שנוגע ליחסם אל בעל האור זרוע, לתורתו ולספרו.

*

תורתו של ר' שמחה ב"ר שמואל משפירא הגיעה אלינו קרעים קרעים, ובדרך כלל מכלי שני. אחד המקורות המרכזיים לתורתו מצוי אצל תלמידו, בעל ה'אור זרוע'. את מידת שימושו בירושלמי הגדיר אורבך: "ברוב הקטעים שנשארו מחיבורו הוא מסתמך על הירושלמי ומפרש אותו".¹ * תורת הירושלמי של ר' שמחה, מצויה אצל המחבר בעיקר כתורה שבכתב. אך במקום אחד הוא מציין מסורת על פה ביחס לירושלמי: "...כאשר קבלתי ממורי ה"ר שמחה שיחי...". וכן שמעתי מפי מורי ה"ר שמחה... בירושלמי".² כאמור, בשאר המקומות ניתן להבין כי המחבר משתמש במקורות כתובים,³ ובכל

1. לפי זה, דבריו של אפטוביצר - מבוא הראבי"ה, עמ' 91: "מראבי"ה למד תלמידו הגדול ר' יצחק אור זרוע להוקיר את הירושלמי ולהשתמש בו הרבה" - אינם מדויקים כל צרכם. דבריו של וועלעש, MGWJ 48 (1904) עמ' 139, הזוקף את העיסוק המרובה של המחבר ואת חיבתו לירושלמי לרבותיו האשכנזיים ובעיקר לר' יהודה החסיד ולבעל הרוקח, אין להם על מה שיסמוכו. [בהערה 1 שם, הוא מדגיש את ההעדפה של הירושלמי על פני הבבלי. לכך עיי' להלן].

*1. בעלי התוספות, עמ' 418. וע"ע מה שרמזי' זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", מחקרים בספרות התלמוד (ספר היובל לליברמן), ירושלים תשמג, עמ' 14 הערה 11, ועמ' 35-36. ועי' בתגובתו של ר' אברהם, בעל "ערוגת הבשם" (ח"ב עמ' 23), על דברי ר' שמחה: "תמהתי מה היה צריך להביא מירושלמי... הלא תלמוד שלנו מוכיח כן". ויותר מזה מצינו באו"ז הל' תפילין, תקלו, עה ע"ג דוחה ר' שמחה הסבר שבבבלי ומעדיף את זה שבירושלמי.

2. שו"ת, תשנח, קיב ע"ב.

3. בחלק מהמקומות המתיחסים לירושלמי מפורש הדבר. למשל: תפילין, קמג, עו ע"ב ["מורי הרב רבינו שמחה כתב..."]; יבום, תרמב, פט ע"א ["וכתב מורי..."]; עיי"ש. לגבי שו"ת, תשנז, קיב ע"א איני יכול להכריע, אך הוכחה - לכאן או לכאן - אין.

אופן אין סיבה להניח אחרת. חלק מן המקורות הם מספרו [ספריו ?] וחלקם מתשובותיו.⁴ נוסף למסקנות הלכתיות של רבו מן הירושלמי, מצטט המחבר משמו פירושים בסוגיות הירושלמי, חלקם קצרים וחלקם ארוכים.⁵ נזכיר כאן שני פירושים שיש להם חשיבות עקרונית.

בהל' ערלה,⁶ משוה ר' שמחה בין סוגיות מקבילות בירושלמי, קובע שפסיקת ההלכה בירושלמי שביעית מתיחסת לסוגיה בסנהדרין - ולא לסוגיה בשביעית. לדבריו "אגב שיטפת גירסת ירושלמי דזה בורר... נקט נמי הכא לישנא, ובדוכתא טובא נמי לא מקפיד בתלמוד דידן בין הכא להתם, דמתחיל למשקל ולמיטרא בי' קרי הכא ומשנה וברייתא דההיא מסכתא גופא דדמיא לההיא דשקיל וטרי בה קרי התם".

בהל' תפילין,⁷ מציין ר' שמחה שהכלל - בו משתמש ר"ת מן הירושלמי בשבת - "כל הפטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט" הוצא מהקשרו. לדבריו, המקור וההקשר הוא בסוגיה בברכות בלבד (ושם טעמו "משום יוהרא"), ולא בסוגיה בשבת.

בדרך כלל,⁸ אין המחבר משיג על דברי רבו ביחס לירושלמי.

4. רשימת תשובות ר' שמחה בספר מצויה בבעלי התוספות, עמ' 415 הע' 24. מעניינת ההוספה באמצע תשובה תשסד, קיג ע"ד. שם, באמצע שאלה של המחבר לר' שמחה מעיר המחבר לגבי דיוק הלכי שלו בירושלמי "וכבר שאלתי ממורי ה"ר שמחה בדבר זה והודה לדברי והוסיף להביא ראיה מירושלמי... [=שו"ת ר"ח או"ז סי' נג, קנז (?)].

5. תפילין, תקלט, עה ע"ג [פירוש ארוך משמו]; שם, תקנג, עו ע"ד [השוה ערוגת הבשם, ח"ב, 17]; שם תקסז, עז ע"ד [= שבת, פד (טז)], כא ע"ב = עירובין, קכ, ל ע"ב]; יבום, תרמב, פט ע"א; חליצה, תרעג, צה ע"ג; שו"ת, תשנט, קיב ע"ג; אבילות, תכו, פז ע"ד; ב"ק, קסא, יא ע"ד; שם, שסו, כח ע"ב [המחבר חולק על רבו גם לגבי פסק ההלכה וגם לגבי הראיה שלו מן הירושלמי]; סנהדרין, נ, ז ע"ב [חולק על רבו הלכה למעשה]; שם, פט, יד ע"ג. ועי' להלן עמ' 87-8.

6. סי' של, מא ע"ד.

7. סי' תקמג, עו ע"ב.

8. אבל עיין סוף הערה 5.

תשובה של ר' שמחה למחבר, ובה הסתמכות הלכה למעשה על הירושלמי, מאפיינת את דרכו.⁹ מעניינת במיוחד אי הסכמה בין הרב לתלמידיו¹⁰ בשאלת היחס לירושלמי בשאלה ותשובה של המחבר ורבו. שאלת המחבר¹⁰ היא תגובה על תשובה קודמת של ר' שמחה. הוא חולק על ר' שמחה בטוענו שהמעשה אליו התיחס ר' שמחה בתשובתו לא הוצג בצורה נכונה. למרות זאת, הוא מקבל מראש את פסקו של רבו - "ואחר שאדון לפני מורי הרב מה שתכתוב נקיים" - אך הוא מתאמץ לדון כנגדו. אחד ממוקדי המחלוקת הוא בכך, שהמחבר אינו מקבל את ראית ר' שמחה מן הירושלמי: "וההיא עובדא דירושלמי ההיא... ולא סמכי' עלה אלא אתלמוד דידן סמכי'...". אך רבו מגיב בטיעון העקרוני: "וכל היכא דחזינן פלוגתא בגמ' דידן ועובדא בירושלמי סמכינן אירושלמי וכ"ש בנידון זה שלא תוכל לברר מגמרא דידן דאיכא פלוגת' בנולדו ולא כמו שכתבת דלא סמכי' אירושלמי". זאת אי הסכמה עקרונית בין התלמיד לרבו לגבי מידת השימוש בירושלמי.

*

גם רבו האשכנזי האחר של המחבר, הראבי"ה, מרבה מאוד בשימוש בירושלמי. אפטוביצר¹¹ כותב עליו: "...הירושלמי, בו משתמש רבינו במדה מרובה שלא מצאנו דוגמתה אצל חכמי אשכנז לא שבתקופת רבינו ולא לפניו ולא לאחרי". גינצבורג¹² אף הכתיר את הרב ואת תלמידו, המחבר, בתואר: "בעלי הירושלמי".

רוב [כל?] ¹³ ענייני הירושלמי שבספר, לגביהם מוזכר הראבי"ה לקוחים מספרו. במקום אחד אף כתוב: "העתקתי מאבי העזרי".¹⁴

9. שו"ת, תשנט, קיב ע"ג. שאלת המחבר בחלק השני של סימן תשנח.

10. שאלת המחבר בחלק השני של שו"ת, תשס, קיג ע"א. תשובת ר' שמחה, שם, תשסא.

11. מבוא הראבי"ה, עמ' 90.

12. פירושים וחידושים, מבוא, עמ' קיא.

13. לא מצאתי מקום בו מוכח אחרת. בדרך כלל הוא מציין "וכתב מורי...". או שהלשון שבספר מצויה אצל הראבי"ה.

מספרו של רבו העתיק כנראה המחבר ציטוטי ירושלמי לליקוטיו. 15
בדרך כלל מובאים דברי הראבי"ה ללא הסתייגות המחבר. אבל, בשני
מקומות דוחה המחבר את ראיית רבו מן הירושלמי. 16 במקום אחד,
הוא מפקפק במנהג רבותיו, הראבי"ה ור' יהודה החסיד, מכח
הירושלמי. 17

בכמה מקומות מובאים פירושים של הראבי"ה לירושלמי. 18 בהלכות
יום הכפורים¹⁹ מביא המחבר את דברי הראבי"ה הפוסק כירושלמי -
בניגוד לפשט הלשון במשנה (שר"ח פסק כמותה) - ובניגוד לתוספתא מן
הטעם: "דאמוראי בקיאי בגיר' המשנה טפי מינן".

*

ר' יהודה שירליאון, רבו המובהק - הצרפתי - של המחבר, מרבה אף
הוא בשימוש בירושלמי. כך כותב אורבך²⁰: "כתלמיד נאמן לר"י,
הרבה ר' יהודה להשתמש בתלמוד הירושלמי, ואין כמעט דיבור
בתוספותיו שאין הוא מביא את דבריו, אם להסברת הסוגיה שבבלי, אם
לשם קביעת סטיות והבדלים".

14. אבילות, תמג, צ ע"ג.

15. עיין להלן, עמ' 8-107; 129. במקום הראשון גם צוין שהמחבר
מעמיד על שינויים שבין נוסח הירושלמי של רבו לזה שלו.

16. צדקה, ז, ז ע"ד; תענית, תב, פב ע"ב.

17. יוה"כ סס"י רפא, סה ע"ב. קביעות ברורות יותר לגבי יחס המחבר
לירושלמי לעומת היחס של רבו, דורשת בדיקה מעמיקה של כל הספר
בזיקתו לתורת הראבי"ה. לדוגמא בעלמא, בהל' נשיאת כפים, סס"י תיג
פוסק המחבר כבבלי נגד הירושלמי. אבל, בראבי"ה (לחולין, מהד'
דבליצקי עמ' רסב) אין הכרעה.

18. חלה, כיב"מ, פרי הארץ עמ' יא; יבום תרטו, פג ע"ד-פד ע"ב;
עגונה, תרצג, צז ע"ד; ב"מ, סס"י ג, א ע"ג.

19. סי' רפא, סד ע"ד. דברי הראבי"ה מצויים בספרו - בח"ב, עמ' 195.

20. בעלי התוספות, עמ' 326. כפי שהוא מציין, הירושלמי מובא
לצורך הבבלי. מבחינה זו נראה, שדרכם של רבותיו האחרים של המחבר
- ר' שמחה והראבי"ה - שונה. אצלם הירושלמי מובא גם לצרכו, ולא
רק לצורך הבבלי. אך כמובן שטענה כללית זו צריכה ביסוס.

לעיל, בפרק על 'מקורותיו' (עמ' 2-71) עמדנו על שימושו הרב של המחבר בתורת רבו, לעתים בציון מקורו ולעתים בלעדיו. בחלק רב מן המקרים צוטט הירושלמי מדבריו.

במקום אחד, 21 נשתמר לנו משא ומתן על פה, המתיחס לסוגיות הירושלמי, מבית המדרש בפריס: "...כהיא דירושלמי דפ"ב דחלה... ופי' לי מורי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל... ואם תקשי... למדני מורי ר' יהודה דבירושלמי דנדרים... והייתי מקשה לו... ועד קשה לשם בפשט... והייתי מתרץ לעצמי כפי סברת הירושלמי... עד שניטפל לי ה"ר יצחק כהן מפרובנא בהיותי בפריש ושאלתי לו זה וענני... אינו כדברי מורי רבי' יהודה אלא... והקשתי לו...". בהמשך כותב המחבר: "אמנם עתה ידעתי כי דבריו אמיתיים כי מצאתי בירושלמי דפ"ק דביצה²²... הרי לך להדיא שכך הפי' כמו שאמר לי ה"ר יצחק כהן...". כאן אנו רואים את התלמיד מתייחס לדברי רבו בביקורת ("והקשתי לו"), אבל מנסה ליישב את הסוגיה "כפי סברת הירושלמי" אליבא דפירושו של רבו. רק משנטפל לו ר' יצחק כהן קיבל פירוש שונה.

בשם רבו הוא מציין כמה פירושים לסוגיות הירושלמי, ²³ בדרך כלל יש להניח שהם לקוחים מן התוספות של רבו. וע"ע להלן.

*

מעניינים במיוחד אותם המקומות שבהם "מפגיש" המחבר את דברי רבותיו השונים ביחס לסוגית ירושלמי.

בתשובה אחת²⁴ מביא המחבר את דברי שלשת רבותיו המתייחסים לשאלה של גירושי שוטה. במהלך המו"מ נידונה גם סוגית הירושלמי

21. פסחים, רלג, נה ע"ג.

22. המילים "נראה ט"ס" ששם, מעידים על השמטה גדולה (כנראה מחמה"ד) בירושלמי ביצה. ועיין להלן עמ' 103 הע' 4.

23. ק"ש, יג, יא ע"ד; שם, מג, יג ע"ד; ברכת המוציא, קב, כה ע"א-ע"ב; יבום, תקצה, פ ע"ב-ע"ג [לעגונה, תרצה - עיין להלן].

ביבמות. שלשת רבותיו מתייחסים לנוסח קשה בירושלמי. דברי ר' שמחה והראבי"ה מצוטטים מתוך חילופי תשובות ביניהם.²⁵ בין השאר הם חולקים בפירוש הירושלמי ובשאלה עד כמה ניתן ללמוד ממנו להלכה. דברי הר"י שירליאון מצוטטים, כנראה, מתוך תוספותיו.²⁶ בשם הר"י שירליאון מובאים דברי ר"י, המפרש את הנוסח הקשה בירושלמי על פי תיקון הנוסח (הוספת מילים, שנשמטו לדעתו בתחילת הסוגיה. בהמשך התשובה מוזכרת דרך שונה של תיקון נוסח הירושלמי, מתשובת הר"ש). לענין פסק ההלכה, המחבר דוחה את דברי ר' שמחה ומקבל את דברי הראבי"ה.

דוגמא אחרת מצויה בהלכות עגונה סי' תרצ"ג, צז ע"ג ואילך. המחבר מצטט שם תשובה ארוכה של הראבי"ה. בין השאר (צז ע"ד) מציג הראבי"ה מחלוקת של ר' יוחנן ור"ל בירושלמי, ומציין שבבבלי המחלוקת הפוכה. וע"כ כותב הראבי"ה: "לכן צריך לפרש הירושלמי...". - והוא הולך ומפרש הירושלמי ע"מ שלא יסתור את הבבלי. שם, בסימן תרצ"ה (צח ע"ד) דן המחבר בבעיה זו וכותב: "וקבלתי ממורי רבינו יהודה בר יצחק זצ"ל שירליאון שאין להקפיד אם ירושלמי מחליף אמורים או תנאים מגמרא דידן מקולא לחומרא או מחומרא לקולא²⁷ ולא סמכינן בהא אלא אתלמוד דידן ומחלפינן סוגית ירושלמי בתר סוגית גמרא דידן ולא בעינן לשנויי בהא אלא אגמרא דידן סמכינן

24. שו"ת, תשעח, קטז ע"א-ע"ב. בתשובה עקרונית זו יש כמה שיבושים והשמטות. היא נדפסה מחדש עם השלמות מכי"ס בידי י' סך, חדושי בעלי התוספות למסכת גיטין, עמ' תמו. ועי' בדברי המהרש"ל הידועים (שו"ת, סי' סה) לגבי תשובות אלה. ועי' לעיל, עמ' 67.

25. התשובות מצויות במלואן בראבי"ה, סי' תתקכא, ונדפסו לאחרונה ע"י ר"ד דבליצקי, בני ברק תשמ"ט, עמ' כא ואילך. על ידו נדפסו גם אצל סך, הנ"ל הע' 24, עמ' שיג.

26. בכל אופן הירושלמי מוזכר הרבה בתוספות, הן ביבמות קיג ע"ב, והן בגיטין מג: [ועי' תורא"ש, לגיטין שם, ועיין להלן, עמ' 110 הע' 28].

27. הכלל של ר"י שירליאון מצוי גם בהל' ב"ק, שצו, ל ע"ג.

הלכך ה"ג בירושלמי...". זאת אומרת שבניגוד למסורת הראבי"ה שמפרש את דברי ר' יוחנן שבירושלמי לחומרא, על מנת להתאימם למובא בבבלי - המחבר הז'פך את הנוסח - ובכך מגשר בין שני התלמודים - לפי מסורת הר"י שירלאון.

*

בהל' תפלה (סי' צב, יח ע"ב) מצוי ציטוט של פירוש אנונימי לירושלמי, שמן הענין ניתן לשער את מקורו: "מיהו אסור לשוח יותר מדאי... דאמר בירושלמי מעשה באחד ששחה יותר מדאי והעבירו [רבי]... וקבלה בידי דהיינו אין לשוח כל כך עד שיהא פניו כנגד חגור של מכנסים שאינו דרך כבוד". עניין זה מוזכר גם להלן שם, סי' צג. הלשון "קבלה בידי" מורה על מסורת בעל פה אפשר לשער שמקורה של מסורת זו היא מאחד מרבותיו, שתורתם של חסידי אשכנז שגורה על פיו. כידוע, החסידים הקפידו מאוד על נקיות בזמן התפילה, וסימנים רבים בספר חסידים עוסקים בענין זה. ואכן, ב'פירושי סדור התפילה לרוקח'²⁹ מצויה הלכה זו, ואף שם היא נסמכת על הירושלמי.

29. ההדירו הרב מ' הרשור וי"א הרשור, ירושלים תשנב, עמ' שנא. עניין קרוב לזה מצוי בספר חסידים, מהד' ויסטינצקי, סי' תכ.

מטרות השימוש של המחבר בירושלמי

בראש ובראשונה משתמש המחבר בתלמוד הירושלמי כנקודה ארכימדית שמחוץ לתלמוד הבבלי. הוא משוה את סוגיות הבבלי לאלה שבירושלמי, מעמיד על קשיים וסתירות בין התלמודים, מפרש את הבבלי על פי הירושלמי ואת הירושלמי על פי הבבלי. הוא מרחיב סוגיות שבבלי על פי הירושלמי, ומשלים מקרים שלא נידונו בבבלי. להלן יוצגו נקודות מרכזיות לגבי כל אחד מעניינים אלה.

שני התלמודים מושווים על ידי המחבר. לעיתים אין לכך אלא מגמה פרשנית, הבודקת את כל המקורות בענין: "ההיא עובדא [שבירושלמי - ע"פ] הוה כעובדא דרב נחמן בגמ' דידן";¹ "...ירושלמי, והיינו כגמרא דידן";² "וכהנה רבות אף בתלמוד דידן...";³ "אמרינן בירושלמי... ואיתמר נמי בגמרא דידן";⁴ "הרי הירושלמי סובר כתלמוד דידן...";⁵ "סתמא דתלמוד דירושלמי סובר כגמרא דידן";⁶ ועוד.⁷ ויש, שהשוואה בין התלמודים מלמדת על היחס ביניהם: הירושלמי הוא מקור⁸ וטעם⁹ למימרות הבבלי.

-
1. סעודה, ר, לא ע"ג.
 2. גיד הנשה, תנד, סה ע"ד.
 3. תפילין, תקפט, עט ע"ג.
 4. שו"ת, תשנ, קח ע"א.
 5. ע"ש, לח, ט ע"א.
 6. פסחים, רלא, נה ע"ב.

7. תפילה, פז, יז ע"ג; ברכת המוציא, קמב, כה ע"א-ע"ב [בשם ר"י שירליאון]; תפילין, תקלג, עה ע"ב [בשם ר' שמחה]; הליצה, תרעג, צה ע"ג [ר' שמחה]; גיטין, תשה, צט ע"ג; שבת, פד, יט ע"ג; סוכה, שו, סז ע"ג [משוה נוסח ברייתא בבבלי ובירושלמי]; שם, שיא, סח ע"ג; מגילה, שעא, עח ע"ב; תענית, תב, פב ע"ב; אבילות, תיח, פה ע"ג; שם תמג, צ ע"ג [מהראבי"ה].

8. גיטין, תשא, צט ע"ג: "...והאר"י... מילתא דר' יוחנן... בירושלמי...".

9. יבום, תרנה, צא ע"ד; גיטין, תשי, ק ע"ג.

המחבר נעזר בירושלמי על מנת לפרש את הבבלי, 10 להכריע במחלוקות המצויות בו, 11 להרחיב את הסוגיות שלו, 12 ולפסוק הלכה במקרים שאינם מפורשים בו [עי' להלן... לגבי הלכה]. במקומות רבים מעמיד המחבר על סתירה שבין הבבלי לירושלמי. לעיתים הדברים מוצגים כקושיה, ולעיתים כציון עובדה. 13 הרבה מתאמץ המחבר למנוע מחלוקת בין התלמודים [ומסורת היא לו אף מרבותיו 14]: "על כרחין אית לן לפרש... כי היכי דלא תקשי לתלמוד דידן... 15"; "וכל היכי שנוכל ליישב ירושלמי עם תלמודא דידן לא נאמר שחלוקים זה על זה הילכך מוקמי... 16". אבל הרבה פעמים אין

10. תפילה, צז, יח ע"ד; ברכת המוציא, קמז, כה ע"ג; סעודה, קנה, כו ע"ג [טעם להלכה שבבבלי]; בכורות, תקי, עג ע"ד [מובא לבאור פרט במעשה בבבלי]; גיטין, תשיב, ק ע"ג; שבת, נח, יג ע"ג; שם, פד [כה], כא ע"ד; פסחים, רמה, נו ע"ג; יו"ט, שמז, עג ע"ג.

11. חלה, כיב"מ, פרי הארץ עמ' יב; סוכה, רפט, סה ע"ד; שם, שיז, סט ע"ד; יו"ט שנב, עד ע"ב.

12. תפלה, קי, כ ע"ב.

13. כלאים, רנד, לז ע"ב [ר"ש?]; [שם, רצד, לט ע"א (ר"ש?)]; שחיטה, שע, נב ע"ב; תפילין, תקמג, עו ע"ב; ע"ש, כב, ו ע"ב; שבת, סג, טו ע"ד; שם, עא, טז ע"ב; שם, עח, יז ע"ב; ר"ה, רסו, סב ע"ב; יו"ט, שלד, עא ע"ג; שם, שנז, עה ע"א; שם, שנט, עו ע"א; בית הכנסת ודברי קדושה, שפה, עט ע"ג; הזכרת גשם וטל, שצט, פה ע"ב; נשיאת כפים, תיג, פג ע"ד; אבילות, תיז, פד ע"ג; אבילות, תלה, פט ע"ד.

14. יבום, תרטו, פד ע"א, מתוך תשובת הראבי"ה: ומורי אבי אמר דפליג ירוש' אגמ' דידן ואני אומר דלא פליג..."; עגונה, תרצג, צז ע"ד, גם כן מתשובת הראבי"ה: "ובגמרא דידן משמע... לכן צריך לפרש הירושלמי...".

15. כיסוי הדם, שפז, נד ע"א. וללא "הצהרה" שכזאת: סעודה, קסט, כט ע"ד; [סעודה, רג, לא ע"ד]; חלה, רכו, לד ע"ג; שחיטה, שסז, נא ע"ב; שבת, פד [כ], כא ע"ב; ר"ה, רסו, סב ע"א; סוכה, שטו, סט ע"ב; יו"ט, שמא, עב ע"ג; שם, שס, עו ע"ב; [בית הכנסת ודברי קדושה, שפה, עט ע"ג-ע"ד].

16. תפלה, שו"ת, קיב, כ ע"ד. אמנם, הסתירה שבין הבבלי לירושלמי מצויה בדברי הראבי"ה [ח"א, עמ' 451; נשיאת כפים, מהד' דבליצקי, עמ' ער - והשוה להלן באו"ז ח"ב, תיב, פג ע"ד] אך תירוצו שונה מן המובא בשמו כאן. מ"מ, הניסוח שלעיל אינו מדברי הראבי"ה.

המחבר כלל מנסה לתרץ, ויש שהוא מעדיף ליצור מחלוקת בין התלמודים מאשר "לחלק".¹⁷ כאשר, בכל אופן, הסתירה קיימת, מבטל לרוב המחבר את דברי הירושלמי מפני דברי הבבלי [לגבי פסיקת ההלכה, עי' להלן עמ' 98 ואילך]. אך למרות שהוא מבטל את הירושלמי בפני הבבלי, לפעמים הוא מפרש אותו,¹⁸ ולפעמים הוא מתעלם ממנו. למשל: "ובירושלמי מייתי להא... ואינו מכוון לתלמוד שלנו ולכך לא כתבתיו".¹⁹

הרבה פעמים משמש הירושלמי להוכחה או לדחיה של עניינים שונים. בשם הר"י שירליאון הוא מסתייע בירושלמי להכריע לגבי נוסח במשנה.²⁰ הוא מחזק את נוסחו בתלמוד על פיו.²¹ את מקורם של מנהגים רבים הוא מוצא בירושלמי,²² אך הוא גם מעמת אותו מול המנהג.²³ לגבי אסמכתא למנהג מן הירושלמי, ובניגוד למקובל

17. אבילות, תכד, פו ע"ד. ועי' לעיל, עמ' 24 (והערה 70).
18. למשל: תפילין, תקנו, עז ע"א [אחרי שדוחה את הירושלמי חוזר ודן בו]; שם, תפילין, תקפג, עט ע"ב; שבת, סא, טו ע"ד. ועוד.
19. יוה"כ, רעז, סג ע"ד.
20. ברכת המוציא, קמח, כה ע"ג [= חלה, רטו, לג ע"א].
21. נדה, שסג [יא], נ ע"ב; וע"ע גיד הנשה, תנא, סה ע"א [-ר"ת].
22. פסחים, רנה, נז ע"ב [הירושלמי מקור למנהג הקהילות]; סוכה, שטו, סט ע"ב ["ומצאתי סמך למנהגנו... בירושלמי"]; אבילות, תיט, פה ע"ד [מקור למנהג מן הירושלמי והתנחומא]; וע"ע סעודה, קצט, לא ע"א. בשם הראב"ה [= ח"ב עמ' 341] הוא מחזק את מנהג אשכנז, בניגוד למנהג צרפת, על פי הירושלמי, עיין הל' סעודה, רח, לב ע"ב.
- כאן המקום להזכיר את השימוש העקרוני שנעשה בדברי הירושלמי פאה: "כל הלכה שהיא רופפת... צא וראה האידך ציבור נוהג", ובשם ר' שמחה הוא מציין שפוסקים כך אף לקולא. הענין מצוי בספר פעמים רבות (זו הציטטה המוזכרת בספר במספר הפעמים הגדול ביותר): ק"ש, כא, יב ע"ב; שם, מב, יג ע"ד; נדה, שסב, מט ע"ב; כיסוי הדם, שפז, נד ע"ג; תפילין, תקסז, עז ע"ד; ע"ש, יז, ה ע"ב; שבת, עח, יז ע"ד; שם פד [טז], כא ע"א; עירובין, קכ, ל ע"ב; ע"ז, קלז, כ ע"א.

23. צדקה, ב, ז ע"ב [המנהג שונה מהירושלמי]; שבת מח יא ע"ב [המנהג והרמב"ם לעומת הירושלמי ומס' סופרים]; שבת, פד [ג], כ ע"א-ע"ב [וגם נשי רבותי שבריינוס ראיתי שנוהגות כן... ובעיני אני המחבר נראה לאיסור כדאמרי' בירושלמי...]; מילה קז, כז ע"ב

בתלמוד הבבלי, מעניינת במיוחד תשובת המחבר בענין קידוש בבית הכנסת.²⁴ השואל [ר' פסח] מבקש "סמך לאותם שוטים" המקדשים בבית הכנסת "אחרי שאין יכולין לצאת באותו הקידוש ואורחין אין כאן". בטענה זו הוא בודאי מסתמך על סוגית הבבלי (פסחים קא ע"א). המחבר מגיב על כך בחומרה:

"והיטב חרה לי כי נתת את פיך להחטיאך...הלא ידעת כמה גאוני גאונים וקדושי עליון רבותינו שבמגנצא ושבזרמשא ושבשפירא הלא משם יצאת תורה לכל ישראל הלא נהגו מיום שנוסדו כל הקהילות שברינוס ושבכל ארץ אשכנז ומלכיות שלנו...". והוא הולך ומוכיח מן הירושלמי - בניגוד לסוגית הבבלי (!) - שהקידוש בבית הכנסת נתקן בכדי לקדש את השבת ולהעיד עליה ברבים, ולא מפני האורחים.

חשיבות המנהג, גורמת למחבר, כמו לחכמים שקדמוהו, לראות אותו כטיעון הלכתי, והוא מפרש את הירושלמי על מנת שיתאים לו.²⁵ תפקיד זה של הירושלמי, להוכיח או לדחות, משמש אף כלפי פירושם ופסקים של חכמים שקדמוהו: הלכות גדולות^{25א}, רב חנילאי גאון,²⁶ אלדד הדני והלכות א"י,²⁷ רבינו חננאל,²⁸ ר' יעקב

(המשך) [בשם ר' שב"ט, מירושלמי שחסר לפנינו]; פסחים רנב, נז ע"ב ["מנהג...לא מצאנו בתלמוד שצריך...אלא אדרבא מוכח בירושלמי דלא בעינן..."]; אבילות, תיז, פד ע"ג [מנהג שפיירא בניגוד לירושלמי].

24. שו"ת תשנ"ב [ט], קט ע"ב-ע"ג. והשוה: שבת, כ, ה ע"ד-ע"א - כאן הירושלמי הוא רק אחד מן המקורות להצדקת המנהג. הענין כולו נדון אצל י' תא שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנב, עמ' 166.

25. תשעה באב, תיד, פד ע"א [למרות שלרנ"ג נוסח והסבר שונים משלו בירושלמי מסיק המחבר: "ואין אנו רשאים לשנות ממנהג אבותינו...הלכך אין אנו רשאים לשנות משום שנאמר ואל תטוש תורת אמך...". לענין עי' ד' שפרבר, מנהגי ישראל א, ירושלים תשמט, עמ' קלח ואילך]; בהלכות ע"ש, לא, ח ע"א, דוחה המחבר את הירושלמי ואת פירוש ריב"א, ומקבל את פירוש"י "משום אל תטוש תורת אמך..."; ע"ז, קלז, כ ע"א [מצדיק פירוש מסוים בירושלמי כדי לקיים המנהג: "כ"ש שנאמר שכך הוא הפי' כדפרי' ונקיים המנהג"].

25א. סעודה, קסג, כז ע"ד (מקשה עליו מן הירושלמי).

26. יבום, תריח, פה ע"ג.

27. כיסוי הדם, שפז, נד ע"ג.

בר יקר, 29, רש"י, 30, ריב"ן, 31, רבינו תם, 32, ר' אפרים, 33,
 ר"י הזקן, 34, ר' יוסף קרא, 35, ר"ש משנץ, 36, ורמב"ם, 37.
 מעניין במיוחד ציטוט הירושלמי המובא כדי ללמדנו שיש הוראות
 שאינן הלכה למעשה, אלא לפלפול בעלמא. הדברים מובאים ביחס לפסק
 של ר"ת שהמחבר מפקפק בו: "...ואף ר"ת איני סבור שהתיר בשעת
 מעשה אלא לפלפול בעלמא שמא נתכוין...וכה"ג איתא בירושלמי
 דע"ז...הא למדת שלא רצו לסמוך עד שהעיד בפיו שהורה הלכה
 למעשה". 38.

*

28. ק"ש, יג, יא ע"ד; שם, כה, יב ע"ג; תפלה, צח, יט ע"א
 [עיי"ש]; טהרת ק"ש, קלא, כג ע"ג-ע"ד; שו"ת, תשדמ, קד ע"ד.
29. סוכה, שט, סח ע"ב [לשם החכם כאן, עיי' י' אלפנביין, ספר
 המנהגים, נ"י תפרח"י, מבוא XIXXX].
30. ק"ש, מט, יד ע"ב [מוכיח אחד הפירושים של רש"י]; שם, פב,
 יז ע"א [דוחה פירש"י]; תפלה, צח, יט ע"א [מסייע לרש"י, בניגוד
 לר"ח]; חליצה תרעא, צד ע"א; גיטין, תשכה, קב ע"ג; שבת נו, יב
 ע"ג; שם, עד, טז ע"ג [רש"י מפרש בניגוד לפירוש הירושלמי]; שם,
 פד, יט ע"ג; עירובין, קעה, מו ע"ג; שם, קצד, נ ע"ג; [יו"ט,
 שנט, עו ע"א]; מגילה, שסז (תלט), עז ע"ג.
31. חליצה, תרעא, צד ע"א.
32. גיד הנשה, תנד, סה ע"ד [מנסה לפשוט ספק שלו מן הירושלמי].
33. כלאים, צרא, לט ע"א [מקשה על דבריו].
34. אבילות, תיז, פד ע"ג.
35. שבת פד [ג], נ ע"א [מפרש פסוק שונה מן הירושלמי].
36. שו"ת, תשמז, קז ע"ב.
37. סעודה, קפא, כט ע"ב [מקור לרמב"ם מן הירושלמי]; שבת, מב, י
 [מקור לרמב"ם]; שם, מה, יא ע"א [מקור לרמב"ם]; שם, מח, יא ע"ב
 [מעמת רמב"ם לעומת ירושלמי]; שם, נה, יב ע"ג [בניגוד
 לירושלמי]; שם, נו, יב ע"ג.
38. ע"ש, לג, ח ע"ג.

הירושלמי מושווה על ידי המחבר גם לתוספתא³⁹ ולשאר ספרי מדרש.⁴⁰ על הזיקה שבין הירושלמי לתוספתא העמידו רבינו תם והבאים אחריו.⁴¹ במקום אחד עומד המחבר על עניין זה ונימוקו עמו: "...מעתי ירושלמי ותוספתא הכל אחד...וכן ניחא שנעמיד ירושל' כדעת התוספתא כי התוספתא שלנו יש לסמוך עליה כי תוספתא שלנו ר' הושעיא היא כדאמר...אלמא דסמכא היא...ע"כ יש לנו לפרש ההיא דירושל' אחר הברייתא..."⁴².

*

כפי שהורה רבו של המחבר, ר' אליעזר מוורמייזא: "וכל מעלות יש לו לחפש בתלמוד ובירושלמי ובמדרש..."⁴³, משתמש המחבר בירושלמי ללמדנו ענייני מוסר: "רוב ספנים חסידים" כיון שהם באים

39. חלה, ריג, לב ע"ג [כדתניא בתוספתא...ומפרש טעמא בירושלמי]; שם, רלה, לה ע"ג ["ובפ"ק דתוספתא תניא...וזה הטעם קרוב לטעם הירושלמי"]; כלאים, רנח, לז ע"ב [על פי הר"ש?]; כלאים רצב, לט ע"א; גיטין, תשיח, קא ע"ד; יו"ט, שמא, עב ע"ג [עיי"ש]; מגילה, שעט, עט ע"ב; ב"מ, רסד, לז ע"ד; שם, שלה, מו ע"ג; ע"ז, קלט, כ ע"ג.

40. תורת כהנים - תפילין, תקפט, עט ע"ג [חולק על הירושלמי]; ספרי בפ' כי תצא - כלאים, רנח, לז ע"ב; סדר עולם - מוצ"ש, פט, כד ע"א [על פי ר' יהודה החסיד?]; ילמדנו פ' אני פי מלך שמור - תפילין, תקלב, עה ע"א, ושם תקעה, עה ע"ד; תנחומא - אבילות, תיט, פה ע"ד; מסכת סופרים - שבת, מח יא ע"ב.

41. עי' בעלי התוספות, עמ' 102, 300-301; ר"ש ליברמן, תוספתא ראשונים, א, ירושלים תרצז, מבוא עמ' 2-3 [והשוה: רא"ש רוזנטל, "המורה", עמ' נב-נג]; תוספתא כפשוטה, זרעים, ניו יורק תשטו, מבוא, עמ' כ-כא; רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות תנאים, ירושלים-ת"א תשיז, עמ' 6-245.

42. תפלה, קז, כ ע"א. יש לתת את הדעת שהמחבר מפרש את הירושלמי כברייתא לא מתוך כך שעמד על הזיקה שבין התוספתא לתורת ארץ ישראל ולירושלמי, אלא מתוך שהיא מוסמכת, ומתוך מגמה שלא לפרש את הירושלמי שלא אליבא דהלכתא. וכעי"ז בדברי מורו, ר' שמחה, בהל' יבום, תרמא, פט ע"א: "וההיא גמ' ירושלמי דאייתי רבי' שמואל...י"ל דרשב"ל לא פליג אלא בא לפרש, שהרי ברייתא היא בתוספתא דב"ב ובתוספתא דביכורים ולא כל כמיניה למיפלג אברייתא". [וע"ע צדקה, כב, ט ע"א "תוספתא...ולא פליג אתנאי דירושלמי"].

43. הלכות חסידות, שורש ראש החסידות בתחילתו. ועיין י' זוסמן, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", עמ' 14. (המשך)

תדיר לידי סכנה⁴⁴; מידת הענוה⁴⁵; חומרת מאכילי נבילות וטריפות ואיסור קבורתם⁴⁶; מעלת החוזר בתשובה.⁴⁷ עניינים אלה מובאים בחלק 'ההלכי של הספר, אגב דיונים הלכתיים. בחלק מן המקומות עולה הרושם, כי המחבר מתאמץ לשלב עניינים אלה לגופו ההלכי של הספר. [ועיין לעיל, עמ' 33]. לאלה יש להוסיף את חלק ה"אלפא ביתא" שבספר שרובו עוסק בענייני מוסר ומידות. בחלק זה ישנם חמשה עשר ציטוטי ירושלמי שרובם בעניינים אלה: ממזר ת"ח וכה"ג עם הארץ (סימן ט); תלמוד תורה (יט); קריאת שמע (כ); צדקה (כא); תפילה בפה מלא (לב); האומר שמועה יהא רואה בעל שמועה כאלו עומד לנגדו (לד); ענוה (שם); מנהיג המתמנה על הציבור שלא לשם שמים (לז); אהבה ויראה (מד); ענוה (שם); ברייתא דרבי פנחס בן יאיר (שם).

(המשך הע' 43) [לגופם של דברים: בחיפוש המעלות "בתלמוד ובירושלמי ובמדרש" יש להדגיש את ראית הירושלמי כמקור לענייני מדות ומוסר. לגבי המדרש, כבר מקדמת דנא ראו באגדה מקור לענייני מוסר ואמונות ודעות. כך כבר בספרי דברים, פיס' מט: "רצונך להכיר מי שאמר והיה העולם למוד הגדה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומדבק בדרכיו". וכך עד לאחרוני האחרונים. ושמא ואולי יש לראות בחיפוש "מעלות" במקורות רמז לשיטה שונה מזו של חלק מחסידי אשכנז (ר' יהודה החסיד?). לשיטה זו, שיטת ר' אליעזר בעל הרוקח, תורת החסידות מצויה בתוך המקורות הרבניים ולא מחוץ להם. מתוך כך הוא מחייב את החסיד: "ולשמור כל נזקין מלעשות... וכל מה שבפרקי אבות ומה שיש במס' ברכות" (הלכות חסידות, שם). והשוה לדברי ג' שלום ("חסידות אשכנז בימי הביניים", בתוך: א' מרקוס (עורך), דת וחברה במשנתם של חסידי אשכנז, ירושלים תשמז, עמ' 143-144): "יש בכך מעין פרדוקס כאשר ר' אלעזר מוורמיזא מנסה להגיע... לידי הגדרה חוקית מחייבת של האידיאל החסידי במונחים הלכתיים...". למרות השוני, עולים הדברים בקנה אחד. הבחנה בין תורת ר' יהודה החסיד לתורת הרוקח, מצויה גם במאמרו של א' מרקוס, "הפוליטיקה ומלחמת הערכים של חסידות אשכנז", בתוך הספר הנ"ל, עמ' 6-255. והענין טעון בירור.]

44. בעל קרי, קכה, כב ע"ד.

45. שביעית, שלא, מב ע"ב. המחבר חוזר לירושלמי שדן בו קודם לכן על מנת ללמוד ממנו: "מכאן שחייב אדם לנהוג ענוה בתלמידו ואם שמע דבר שהנהו אפי' מקטן ממנו חייב לאומרו בשמו והכי אי' בירושלמי...". [יצויין, שבכי"ב מ סדר הסימנים הפוך. קודם סימן של"ב ואח"כ של"א].

46. שחיטה שעא, נב ע"ב; גיד הנשה, תמח, סד ע"ד.

47. גיד הנשה, שם.

השימוש בירושלמי לפסיקת הלכה

המחבר משתמש בירושלמי פעמים רבות לפסיקת הלכה. לגבי ההלכות שבסדר זרעים, הירושלמי משמש מקור מרכזי לפירוש המשנה, ואף במקום שאין מצויינת פסיקת ההלכה, קרוב לודאי שעצם הסמכת הירושלמי למשנה מובנה פסיקה. בכמה וכמה מקומות פסיקת ההלכה בסדר זה מפורשת,⁴⁸ לעיתים תוך הסתמכות על כללי פסיקה.⁴⁹ גם לגבי שאר הסדרים יש לא מעט פסקי הלכה המסתמכים על הירושלמי.⁵⁰ אבן בוחן של יחס המחבר לירושלמי מצויה באותם מקומות בהם יש זיקה, השלמה או סתירה כלפי סוגיות התלמוד הבבלי.

48. חלה, סי' רכה, לד ע"ב; חלה, סי' רל, לה ע"ג; חלה, סי' רלה, לה ע"ד [פוסק הלכה בניגוד לר"ת, על סמך הירושלמי. (ההלכה מתאימה לדעת ר' שמחה ור"י מקורבל)]; ערלה וחדש, סי' שכח, מא ע"ב; ערלה וחדש, סי' של, מא ע"ד (יסודו בדברי ר' שמחה); שו"ת, תשמח, קז ע"ג; שם, תשסח, קיד ע"א.

49. למשל: חלה, כיב"מ, פרי הארץ, עמ' יב [מדפרכי'... וטרחי' לתרוצ'... ש"מ... דאי לאו הילכת' מאי טעמ' טרחי' לאוקומי ליה אליב' דהילכתא...]; כלאים, סי' רנג, לז ע"א [ומדשקיל וטרי סתמא דתלמודא אליבי' דר' יהודה איכא למימר דסבר הלכה כר' יהודה ואיכא למיחש לה"]; כלאים, סי' רנו, לז ע"ב [פוסק ע"פ הכלל (של ר"ת - עי' חלה, רכה, לד ע"ב, וע"ע חולין צז. תוד"ה אמר רבא): "רב ור' יוחנן הלכה כר' יוחנן, כש"כ רב וריב"ל הלכה כריב"ל, שהרי ר' יוחנן וריב"ל הלכה כריב"ל"]; כלאים, סי' רסג, לז ע"ד [ואע"ג דהוי סתם ואח"כ מחלוקת הוא מ"מ הואיל ושנאה בלשון סתמא לבד פלוגתא דר' יהודה הוי הלכתא כסתמא"].

50. ק"ש, כה, יב ע"ג [ואף שם כלל: הלכה כר' יוחנן במחלוקתו עם רב הונא]; תפלה, קח, כ ע"ב [משנת ראב"י קב ונקי. מהירושלמי מסיק שגם לברייתא קורא משנה]; ברכת המוציא, קמז, כח ע"ג; נדה, שמ, מה ע"ד; שחיטה, שסז, נא ע"א; תפילין, תקלב, עה ע"א; שם, תקעו, עח ע"ג; עגונה, תרצו, צח ע"ד [פוסק כירושלמי, אליבא דפרשנותו, בניגוד לפסקו של הרמב"ם]; גיטין, תש, צט ע"א [העמדת ציטוט ירושלמי שבר"ח על דיוקו ההלכתי]; שו"ת, תשדמ, קד ע"ג; שם, תשמה, קה ע"ב; שם, שם, קה ע"ג [גם פוסק הלכה במחלוקת אמוראים]; שם, שם, קה ע"ד [פוסק כירושלמי, ומשתמש בכלל: ר"י ור"ל הלכה כר"י]; שם, שם, קו ע"ג; שם, תשמח, קז ע"ג [פעמיים: לגבי ירושלמי שביעית ולגבי ירושלמי פאה]; שבת, נד, יב ע"ב [מכריע על פי הירושלמי בניגוד לכללי הפסיקה המקובלים: "ולכאורה הי' נרא' דהלכה כרב דאסור דהלכתא כוותיה דרב יוסף רק בשדה ענין ומחצה ומיהו נ"ב אני המחבר דהלכה כרב יוסף... דאמרי' בירושלמי..."]; ב"מ, שכו, מה ע"ב [פוסק כירושלמי המובא ברי"ף אם אכן הוא ירושלמי, עיין להלן עמ' 160].

במקרים של סתירה, פוסק המחבר בדרך כלל כתלמוד הבבלי, בהתאם למסורת של אחרוני הגאונים ושל רוב הראשונים.⁵¹ לשונו בענין זה חד משמעית: "ירושלמי... ופליג אתלמוד דידן וליתא אלא הלכה למעשה כהיא..."; "ואינו עיקר דפליג אתלמודא דידן", "מיהו בירושלמי... מוכח... מיהו אגמרא דידן סמכינן שהרבה דברים משנה מגמר' דידן".⁵² וכיוצא בזה. יתירה מזו, פסיקת ההלכה כתלמוד הבבלי היא כל כך ברורה, שאף משתיקת התלמוד הבבלי למדים שאין הלכה כירושלמי: "ואע"ג דבירושלמי... מוכחה... ליכא למיחש הואיל ולא הוזכרה בגמ' דידן"; "ומסתברא הואיל דלא הוזכרו אלו שמועת בגמ' דידן סמכי' אגמ' דידן...".⁵³ ועוד.

אבל, יש מקרים בהם אפשר ללמוד פרט מסוים מן הירושלמי, והגישה לגבי מקרים אלה שונה. כאן מקבלים את הירושלמי גם להלכה: "...דכל היכא דלא פליג ירושלמי אגמ' דידן עבדינן כותיה, הילכך הואיל ולא איתמר הכא... סמכי' אירושלמי".⁵⁴ וגם ללא אמירות

51. בעל קרי, קיז, כא ע"ד; סעודה, ריא, לב ע"ב; ערלה, שיג, מ ע"א-ע"ב; תפילין, תקפג, עט ע"ב; יבום, תקצה, פ ע"ב-ע"ג; ערב שבת, כח, ז ע"ב; שבת, נח, יג ע"ב; ר"ה, רסח, סב ע"ב; אבילות, תיח, פה ע"ב-ע"ג. גם פסק של רב עמרם לגבי סוגיות הבבלי גורם להתעלמות מן הירושלמי, עיין הל' סעודה, ריא, לב ע"ב. [עירובין, קמד, לט ע"ב - רש"י כפירוש של הבבלי עדיף מירושלמי]. בב"מ, שא, מג ע"א, תמיה על הרי"ף וכותב "אמאי שבקינן גמרא דידן ופסקינן כירושלמי", עיי"ש [והשוה לדברי בעל המאור על הרי"ף שם].

52. תפילין, תקנו, עז ע"א. בהמשך מונה המחבר עוד שינויים בין הבבלי לירושלמי שם.

53. תפילין, תקנו, עז ע"א; גיטין, תשלב, קג ע"א [וקיי"ל כריב"ל כלפי ר' יוחנן כדפסי' ר"ת מיהו הואיל ולא הוזכר בגמ' דידן לא סמכינן עלה"]; שו"ת, תשעט, קטז ע"ב; יו"ט, שס, עו ע"ב ["ואע"ג דרב ושמואל הילכתא כרב באיסורי אע"פ כן הואיל ולא הוזכרה הא דרב בגמ' דידן כשמואל עבדינן"]; נשיאת כפים, תיא, סג ע"ב [והשוה תשובות חכמי צרפת ולותר, סח]; ע"ז קעו, כה ע"א - הענין מופיע גם בתשובת הר"ש משנץ המוזכרת בספר (הל' מילה, צט כה ע"ד), והיא מנוסחת ניסוח עקרוני: "ובירושלמי... ומ"מ מדלא מייתי ליה בתלמוד שלנו ש"מ דקים ליה לתלמודא... ולהכי לא מסיק...". תן דעתך: ניסוח זה שונה מבחינה מהותית מהניסוחים של המחבר לעיל. וע"ע לעיל, עמ' 85.

54. שו"ת, תשדמ, קד ע"ד.

עקרוניות ומפורשות שכאלה פוסק המחבר כתלמוד הירושלמי במקרים בהם אינו סותר את הבבלי. 55

יש גם מקרים מעטים שבהם פוסק המחבר כירושלמי ולא כבבלי, למרות שיש סתירה בין התלמודים. העובדה שמקרים אלה יצאו מן הכלל, ואינם מלמדים על הכלל, 55א בולטת מן הנמקות הארוכות לפסיקות אלה.

בהלכות תפלה, פח, יז ע"ד, מציין המחבר סתירה בין הבבלי והירושלמי לגבי הזמן ממנו יש להקדים תפילת את מנחה לתפילת מוסף. את דבריו בענין הוא חותם: "מיהו אשכחן שאנו נוהגים ע"פ אגדה כנגד תלמודינו דאמר פרק בתרא דמגילה בתענית קורין ברכות וקללות ואמר בפסיקת' דקורין ויחל משה וכן עמא דבר". הוכחה מפורסמת זו לגבי פסיקה על פי הירושלמי מצויה בדברי רבו, הר"י שירליאון, לגבי עניין אחר. 56 למרות זאת יש חידוש גדול בדברי המחבר. כל הפיסקא המציגה את הבבלי מול הירושלמי מצויה כבר בתורי"ש (עמ' שכז-ח) כמעט מלה במלה, וכנראה משם נלקחה. אך בעוד שהר"י שירליאון רק מציג את הבבלי מול הירושלמי, והרושם העולה מדבריו הוא שפסק ההלכה הוא כבבלי, פוסק כאן המחבר כירושלמי.

הנימוק שלעיל לפסיקה כירושלמי, בתוספת של עוד כמה דוגמאות מצויה בהל' ע"ש, כג, ע"ג-ע"ד. המחבר דן בשאלה האם תנאי מועיל בקידוש לעבור ממקום למקום. הוא מציג את סוגית הבבלי מול הירושלמי והפסיקתא, מציין את הסתירה שביניהן, ופוסק הלכה למעשה נוסחת פשרה בין הבבלי והירושלמי. ואז הוא מציין: "ואפי' תמצא

55. ברכת המוציא, קמד, כה ע"ב [אך שם יש סיוע גם מהבבלי]; סעודה, רג, לא ע"ד [וגמרא דידן ל"פ אירושלמי אלא דפריש לי' למתני' בענין אחר ואיתא לתרוייהו דלא סתרון אהדדי... מ"מ הסברות לא פליגי אהדדי אלא באכלו קיי"ל כגמרא דידן ובנועדו קיימא לן כירושלמי"]; בכורות, תקג, עב ע"ד; [יבום, תריג, פג ע"ב - דברי ר"ת].

55א. שלא כדברי וועלעש (הנ"ל, עמ' 22 הע' 57).

56. תורי"ש, עמ' רסז. ועי' בעלי התוספות, עמ' 713 והע' 72.

לומר דפליג אתלמוד דידן נראה בעיני שיש לנהוג כמו בפסיקתא שהרי מצינו כמה מנהגים שאנו מניחין תלמוד דידן ועושים ע"פ שאר הספרים של אגדות...". והוא מונה ארבע הוכחות לכך (ויקר"ר, פסיקתא, מסכת סופרים ומסכת שמחות).

בהלכות ע"ז, 57 מוצא המחבר סמך לאנשים שאוכלים פת גויים מן הירושלמי. את הפסיקה כירושלמי מנמק המחבר בנימת התנצלות: "ואע"ג דכל היכא דפליג ירושלמי אתלמוד דידן שבקינן ירושלמי ועבדינן כתלמוד דידן הכא עבדינן כמו הירושלמי כדקאמ' טעמ' מפני חיי נפש כלו' אע"פ שמן הדין יש לאסור כמו שאוסר תלמוד דידן אעפ"כ התירוה משום חיי נפש".

מקרים אלה הם הבולטים, וכמעט היחידים, 58 והפסיקה כירושלמי היא מגמתית (משום חיי נפש, לחזק את המנהג) או שהיא במקום שהסתירה בין התלמודים אינה מפורשת.

*

מעבר לשימושו של המחבר בירושלמי למטרות שהוזכרו לעיל, מובא הירושלמי פעמים רבות ללא מטרת מסוימת, אלא על מנת להשלים את הסוגיה. 59 דוגמא בולטת מצויה בהלכות גיטין. 60 שם, אחרי

57. קפח-ט, כו ע"ד.

58. המקומות הבאים אינם פסיקת הלכה חד משמעית בסתירה מול הבבלי: צדקה, ב, ז ע"ב [ממליץ להחמיר כירושלמי, אך מודע לכך שהמנהג אינו כן]; הל' יו"ט, שס, עו ע"ג [(הריב"א?) פוסק כירושלמי, במקום שהבבלי אינו חד משמעי].
בכמה מקומות העדפת הירושלמי היא לגבי טעמי ההלכה או לגבי פירוש. כך בהל' תפילין, תקלו, עה ע"ג [ר' שמחה (כנראה) דוחה את הטעם שבבבלי להלכה, ומעדיף את זה שבירושלמי; מגילה, שסז, עז ע"ג, מפרש משנה לפי הירושלמי, מבלי להזכיר את הפירוש שבבבלי; (גם בהלכות בית הכנסת ודברי קדושה, שפו, פ ע"א, מציין לדרשת ירושלמי במקום למקבילתה שבבבלי על אתר); הדברים בשבחו של ר' אליעזר הקליר "ובכמה מקומות חולק על תלמוד שלנו ותופס לו שיטת ירושלמי" - ק"ש, יט, יב ע"א - הם דברי רבינו תם, וכמו כל סימן זה הם לקוחים מדברי תוספות ר"י שירליאון, עמ' קכד ואילך.

59. השוה בעלי התוספות, עמ' 707.

60. סי' תשלד, קג ע"א. דוגמאות בולטות נוספות: תפלה, צ, יח ע"א; תפילה, קי, כ ע"ב; יבום תרנא, צ ע"ג.

דיון בסוגיה ובפסק ההלכה, מצוטט הירושלמי ובסיומו: "וליתא לפי פסק רבותי'...". כלומר, ברור שלירושלמי אין משמעות הלכתית, אך המחבר מביאו' בסדר זרעים⁶¹ - אך לא רק בו - מובא הירושלמי פעמים רבות ישירות על המשנה. לעיתים קורה הדבר מבלי שהבבלי מוזכר כלל,⁶² או לפני שהוא מצטט את הבבלי.⁶³

נספח

מקובל לראות בביטויים מסוימים כסימן לשימוש במקור שאינו מצוי. כך בהקדמת רי"ש נטנזון לציוניו לירושלמי (לעיל, עמ' 78): "ובכמה פעמים נמצא בדברי רבותינו הצרפתים ששמעו שבתלמוד ירושלמי נמצא ולפעמים כתבו שמצאו בירושלמי... ולא היה רגיל על לשונם". [וראה מהר"ץ חיות, אמרי בינה ב, בתוך: כל כתבי מהר"ץ חיות, עמ' תתצ"ג בהערה, ביחס לדרך הציטוט של מדרשי אגדה מהירושלמי. וראה י' זוסמן, "כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, עמ' 227 (ור' עמ' 224, באמצע הערה 45).

השימוש בלשון "מצאתי" מופיע כמה פעמים בדברי המחבר. לאור השימוש הרב שלו בירושלמי, ודאי שאין הדבר ראיה להתייחסות אליו כאל מקור נדיר.

נראה שהמחבר משתמש בביטוי זה, כדי להדגיש שימוש לא שגרתי בירושלמי.

*בהל' צדקה, סי' ל, ט ע"ד, המחבר למד לענין צדקה מסוגית ירושלמי שאינה קשורה כלל לענין, ומדמה אותה לעניינו.

*בהל' סעודה, קסב, כז ע"ד, לגבי ירושלמי החסר לפנינו והמחבר מפקפק בקיומו. (ועי' להלן עמ' 128, דוגמא ד).

בעיקר ישנה "מציאה" במובן של חידוש, כאשר המחבר מציג (בעיקר אינו מקבל) דעה של חכם קודם, שלא התייחס לירושלמי, והוא מציינו:

61. למשל: חלה, רטו, לג ע"א; שם, רכח, לה ע"ב; שם, רלב, לה ע"ג.

62. מגילה, שעב, עח ע"ב [פירוש למשנה].

63. התופעה בולטת במסכת שבת, בעיקר לגבי ל"ט מלאכות. עי' סי' סא; סג [ד], [ה], [ו] ועוד הרבה.

*הל' שבת, סי' סז, טז ע"א אחרי דיון בדברי ר' שב"ט ור' יואל:
"אחרי שכתבתי זה בפנים מצאתי בירושלמי פרק האורג".
*הל' שבת, פד [כה], כב ע"א, אחרי ציטוט של הרי"ף המתייחס לסוגיה
מסוימת בירושלמי, מציין המחבר שהוא מצא ירושלמי אחר בענין.
*הל' פסחים, רלג, נה ע"ג, מתייחס לפירוש הירושלמי של ר' יצחק
כהן "אמנם עתה ידעתי כי דבריו אמתים כי מצאתי בירושלמי דפ"ק
דביצה...". ה"מציא" כאן אינה בחשיפת מקור נדיר, אלא במציאת
מקור, שבאופן טבעי אינו מתקשר לסוגיה, ושהמחבר התחבט בו זמן רב.
*בהל' פסחים, סי' רנ, נז ע"א, הירושלמי - לא על אתר - בניגוד
לדברי רש"י.

[בהל' יבום וקידושין, תרטו, פג סע"ד - מקור הדברים מתשובת
הראבי"ה; הדברים בחלק השו"ת, סי' תשנ"ב, קט ע"ג: "ועוד שמעתי
אומרים שיש בירושלמי..."], מתייחס לירושלמי שאינו לפנינו ולא היה
לפני המחבר. (ועי' להלן עמ' 155, דוגמא מד); הל' תפילין, סי' תלא,
תקלט, עה ע"ג: "כמדומה לי שיש בירושלמי..."; אבילות, סי' תלא,
פח ע"ד: "וראיתי כתוב שיש בירושלמי דמו"ק... ואני ראיתי
בירושלמי... כך ראיתי בירושלמי שלפני...". - ההדגשה על ירושלמי
ששמע על קיומו מכלי שני, בניגוד לירושלמי שלפניו; אבילות, תלג,
פט ע"ד: "כדאמר בפ' היה קורא ירושלמי וגם במועד קטן ירושלמי
כמדומה אני...". - המחבר מצוי במקום מסוים, ומציין מן הזכרון
מקבילה נוספת]

סוף דבר, אף שאין הירושלמי מקור שגרתי בדומה לבבלי, ודאי
שאינן לראותו, כמקור נדיר. המחבר מדגיש את החידוש שלו בשימוש
בירושלמי בביטוי "מצאתי".

היחס לנוסח הירושלמי

הנוהג להגיה ספרים וההסתייגויות החריפות מכך, מוכרים היו היטב בזמנו של המחבר. כך לגבי תלמוד הבבלי, כך לגבי שאר הספרות התלמודית, ולענייננו אף לגבי התלמוד הירושלמי.

הגהות נוצרו בראש ובראשונה במקום שהפירוש היה קשה. על מקום שכזה כותב המחבר בלשון זהירה: ¹ "כך כתוב בירושלמי ואיני יודע לפרשו מה ענין...ועוד מה זה שמסיק...ושמא טעות סופר הוא". בהלכות שבת² הוא מתחבט בין הצעת פירוש לבין קביעה שהנוסח משובש: "ואיני יודע מהו תולדת אבידה אם טעות סופר או פירוש משום נטילת נשמה". יש שהוא מציע תיקון נוסח כפתרון לסוגיה קשה, בצירוף ההסתייגות מדרך זו: ³ "ואי לא גרסינן אף אתי שפיר דאיכא למימר...מיהו קשה לשבש הספרים ולמחוק אף". יצויין, שבחלק מן המקרים אין לבירור הנוסח חשיבות להלכה אלא לפירוש הירושלמי בלבד.⁴

עיסוקם של "בעלי התוספות" בנוסח המקורות נבע גם מדרך הלימוד, המשווה והבודקת, בה נקטו. גם בתחום זה אין בעל האור זרוע שונה מבחינה מהותית מחכמים אחרים, והערות בתחום הנוסח הנובעות מהשוואת מקורות מצויות עוד לפניו.

1. יו"ט, שנו, עד ע"ד (לביצה סב ע"א). וכעי"ז חלה, רמא, לו ע"א (לחלה נט ע"ב): "ואיני יודע לפרשו ונ"ל דשיבוש הוא דקאמר בירושלמי".

2. סי' עב, טז ע"ב (לשבת י ע"ג).

3. חלה, רכה, לד ע"ג (לתרומות מ ע"ד). הדיון בנוסח מצוי כבר בר"ש למשנה שם (לא בלשון זו), וסביר להניח שהוא מקור הדברים.

4. למשל שבת, סז, טו ע"ד, (לשבת י ע"ג). הערות נוספות לגבי "טעות סופר": חלה, רכא, לג ע"ד (לחלה נח ע"א) - טעות הסופר כבר צוינה בר". ויתכן שנלקח ממנו; חלה, רנא, לו ע"ג (לחלה ס ע"א) - אף עניין זה לקוח, ככל הנראה, מן הר"ש, והוא מצוטט בהקשר של דברי הר"ש בתוספת שבכיב"מ, פרי הארץ, עמ' י; שבת נה, יב ע"ב (לשבת ט ע"ד); שבת עו, טז ע"ג (לשבת יג ע"ד); פסחים, רלג, נה ע"ג (לביצה ס ע"ב - השמטה גדולה מחמה"ד. האם ההערה מדברי המחבר או גליון?).

איסוף של המקומות בהם מתייחס המחבר לבעיות נוסח, מורה שאצלו הפכה דרך זו לשיטה. הדייקנות, המאפיינת אותו (עיין לעיל עמ' 27), עמדה לו לבדוק באופן מדוקדק את מקורותיו. נבדקו אצלו הן מקורות תלמודיים מקבילים, והן נוסחים שונים לאותו מקור. להלן יצוינו מקרים בולטים בתחום בדיקת הנוסח. בדרך זו תבוא לידי ביטוי פעולתו של חכם - שלהערכתו הוא מרכזי מאוד בתחום זה.

*

בשני מקומות דן המחבר ביחס שבין נוסח הירושלמי שבסוגיות מקבילות. בהלכות תענית⁵ הוא משה: "לקמן בירושלמי בפ"ב... ואיתא נמי הא בפרק תפילת השחר בירושלמי, אך מה שכתוב בכאן צבור אומרה בין גואל לרופא לא ראיתי לשם". יש לתת את הדעת, שלהערה זו אין שום משמעות לגבי הנושא בו דן המחבר (אמירת 'עננו' ביחיד המתענה), ולא ציין אותו אלא לשם הדקדוק בנוסח הסוגיה. בהלכות של ב"מ⁶, לעומת זאת, משה המחבר בין סיום של שתי סוגיות מקבילות, ולדבר יש השלכה הלכתית ברורה: "בירוש'... בירוש' שלפני אינו מסיים גבי ספינה וחנות אם פטור אם לאו, אבל לעיל באיזהו נשך בירושלמי אמ'... א"ל פטור".⁷ לגבי כמה עניינים מעמת המחבר בין נוסח הירושלמי של אחד הראשונים⁸ לבין הנוסח שלו. בהל' סעודה⁹ הוא מצטט עניין

5. תענית, סי' תג, פב ע"ג (לתענית, סה ע"ג; ברכות, ח ע"א)

6. ב"מ, סי' שלט, מז ע"א (לב"מ, י ע"ב יב ע"א). יש לציין שבמהדורת הדפוס חלה השמטה מחמת הדומות, ויש להשלימה לפי כה"י: "המבטל ספינתו של חבירו מהו <המבטל חנותו של חבירו> מהו...". ונוסח זה מוכח מן ההמשך.

7. לפנינו הסיום "א"ל פטור" חסר בשני המקומות, ועי' מ"ש י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א (תש"ן) עמ' 131 סוף הע' 52. א"ל י"א, ע"ג, 153

ארוך, שכנראה כולו מדברי רנ"ג ובסוף ציטוט הירושלמי הוא כותב: "בירושלמי...דין דמחויב ברכה והוא ענה ולא ידע מה הוא ענה, מיהו בירושלמי שלפני כתב דין דיתייב מברכה ולא אתבריר לי, ונראה בעיני שכך היא גירסת אמת כאשר כתבתי". מן ההקשר נראה שהירושלמי צוטט אף הוא מדברי רנ"ג, ולכן מעמת המחבר את מסורת הנוסח של רנ"ג: "דין דמחויב ברכה" עם זו שלפניו: 9א "דין דיתייב מברכה", ונוסח רנ"ג עדיף בעיניו.

בהל' כלאים¹⁰ מצוטטת סוגית ירושלמי על משנה, ולגבי שתי מילים נכתב: "ובירושלמי שלפני לא מצאתי זה". הירושלמי צוטט ככל הנראה מפירוש הר"ש על אתר, ונוסחו נבדק ביחס לנוסח שלפניו. בדיקה שכזו נעשתה אף כלפי נוסח ירושלמי המצוטט מן הרשב"ם, ר' ברוך מארץ יון, והרי"ף ומעומת מול נוסחו.¹¹ אף כאן יש להדגיש את חתימת המחבר: "אבל בירוש' שלפניי כתוב...והיא היא", כלומר, למרות שאין שום הבדל בעל משמעות בין הנוסחאות, נשמר הדיוק. (על הדוגמאות שכאן ניתן להוסיף עוד שתיים).¹²

*

8. לגבי חלק מן המקרים שלהלן, אין המחבר כותב במפורש שהציטוט מן הירושלמי מועתק מכלי שני, אך הדבר ברור, עי' לעיל עמ' 69 ואילך.

9. קצג, ל ע"ב (לברכות, יב ע"ג, ועי' אהצו"י, עמ' 2-191) הציטוט מדברי רנ"ג הוא ממגילת סתרים. הענין מוזכר במפתחות של הספר שפורסמו בידי ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 255 והמצוין שם בהע' 43. [ועי' ראבי"ה, ח"א, עמ' 162 הע' 9, ובהוספות ותיקונים לשם]. הירושלמי שכאן אינו מצוי במפורש באחד מציטוטי מגילת סתרים, אך הוא מובא על ידי רנ"ג בהקשר ובנוסח זה בס' המפתח לברכות מז ע"א [מהד' גולדנטל דף כב] בנוסח: "הן דחייב בברכה והוא עאני ולא ידע מאי עאני".

9א. נוסח זה הוא הנוסח שמצטטים רבותיו, עי' תורי"ש, עמ' תקד (ועיי"ש הע' 271, 275), ובראבי"ה הנזכר בהע' 9. (אבל עי' רוקח, סי' של: "ההן דמחייבי למברכיה והוא עני ולא ידע מאי עני").

10. רנה, לז ע"ב (לכלאים, כז ע"א). ועיי' לעיל עמ' 73.

11. ב"ב, סי' קס, כד ע"ד-כה ע"א (לכתובות, לה ע"ד).

"ומורי רבי' אב"י העזרי כתב די ש מרבותינו... וגרסי' בגמ' ירושלמית ישן ועמד אסור כשלא התנה אבל התנה מותר עכ"ל וכן הדעת נוטה שמותר... וכ"פ בפר"ח דדוקא ישן אבל מתנמם לא. תניא בתוספתא דמכילתין אוכלין ושותין... ישן ועמד אסור מיד ומסיים עלה בירושלמי בפרקין בשלא התנה ואם התנה מותר, ובירושלמי שלפני לא מצאתי אבל יש לו להיות בודאי וברייתא דאביי אינה שנויה התם".

דברי הראבי"ה, ולשון ר"ח בכללם, מצויים אצלו בח"ב, (9-618). העניין אינו ברור, שכן בראבי"ה ובר"ח אין התוספתא והירושלמי מוצעים בדרך זו, ואם כך מהיכן ציטט את הנוסח אותו הוא מעמת ומאמת עם הנוסח שלפניו ועליו הוא אומר "ובירושלמי שלפני לא מצאתי"!!

ושמא כך פתרונו. אחרי שציטט את המחבר דברי הירושלמי מן הראבי"ה חזר לדון בהם לגופם. לדבריו, הירושלמי - שהראבי"ה ציטט וחסר לפניו - אינו אלא השלמה ופירוש לתוספתא. ותוספתא זו אף היא נזכרת בראבי"ה לפני"כ. כלומר, המחבר חוזר ומציג מקורות מן הראבי"ה, עומד על יחס ההשלמה שביניהם, ומסיק מכך שנוסח הירושלמי שלו חסר, והנוסח בראבי"ה מקורי. ואע"פ שאין ראיה לדבר, זכר לכך שגם התוספתא וגם הירושלמי נלקחו מן הראבי"ה, מצויים בסוף דבריו "וברייתא דאביי אינה שנויה שם", וכעי"ז בראבי"ה לגבי התוספתא. ועדיין צ"ע. בין שמקור הציטוט הוא כפי שהצעתי או אחר, למדנו שהמחבר מציין נוסח שאינו מצוי לפניו שלדבריו הוא מאמר מקורי בתלמוד הירושלמי מקורי אלא שהוא חסר לפניו.

גם במקום אחר יש יסוד להניח שהמחבר מעמת את נוסחו עם נוסח הראבי"ה, למרות שאין הוא מציין זאת (ואולי אף לא היה מודע לכך?). הכוונה לציטוט הידוע מליקוטיו: 17 "ואני כתבתי

17. הל' סעודה, קצ, כט ע"ד.

בליקוטיי [כ"ב"מ נוסף: שיש] ס"פ א"ע בירוש' אמר רב [כ"ב"מ: רב אמ']... ולא מצאתי אותו בירושלמי שלפני". המשפט שלא מצאו המחבר אינו בירושלמי, ומקורו כנראה מדברי הגאונים (עיין להלן עמ' 128). המשפט הנוסף מצוטט בראבי"ה כירושלמי (ח"א, 109 ועיי"ש הע' 5), וכבר הציע אפטוביצר בהערותיו: "והאו"ז העתיקו מכאן... ולפיכך לא מצא אותו אח"כ בירוש'". להצעה זו יש להוסיף שרוב הפיסקא שלפני כן - ובתוכה דברי ר"ח, ה"ג וירושלמי - מצויה בתורי"ש כמעט מילה במילה. כיון שמקור רוב הפיסקא הוא מדברי הר"י שירליאון, וכיון שספר הראבי"ה היה בשימוש מועט אצל המחבר במסכת ברכות, הרי שמסתבר שנוסח הירושלמי של הראבי"ה הוא הוא שצוטט מתוך הליקוטים. אך יותר מהשערה אין כאן.

מאידך, לגבי רבו האחר, ציין: "ואישתמיטתיה למורי רבינו יהודה ההיא דירוש' דחתים בה בפירוש בדראש חודש".¹⁸ ההשמטה נובעת מירושלמי - כנראה "ספר ירושלמי" - שהיה בפני המחבר והראבי"ה, אך לא בפני ר"י שירליאון. המחבר ציטט את דברי ר"י שירליאון וחשב שנשמט ממנו הירושלמי ולא הבחין שההבדל בין נוסחאות גרס לכך. ועיי' להלן עמ' 139 דוגמא ז.

בכמה מקומות הלשון המצוטטת אינה נראית כלשון הירושלמי, והמחבר מעיר על הזרות ועל הפקפוק שלו במקוריותה. בהל' טהרת ק"ש: 19 "ופ' הרואה בירושלמ'... הדא בעיא לא איתפשיטה ועבדי לחומרא ואינו מברך ע"כ ירושלמי. מיהו אי' א' [כנראה צ"ל: יו'] זה הסיום אם הוא בתוך הענין, שמא אחר כתבו על הגליון והסופר הכניסו לפנים". לשון הלכית מאוחרת זו, אינה מצויה בירושלמי. *וי' / יין, אמ' 126.*

18. הל' סעודה, ר, לא ע"ב-ע"ג.

19. קכח, כג ע"א - בכ"ב"מ. ור' ראבי"ה, ח"א, סימן עח, עמ' 45.

בהלכות סעודה, 20 לאחר ציטוט ירושלמי והסקת ההלכה ממנו חוזר המחבר ומדייק בו: "וההיא דפרק אלו קשרים ירוש' דתני אסור לאדם לתבוע צרכיו בשבת משום הכי מצלינן שבע ולא שמונה עשרה, ההיא משום הכי ל"ג לי' ותלמיד טועה כתבו על הגליון והכתיבו הסופר בפנים". (ל/א, מה' 129)

כך מפקפק המחבר בציטוט ירושלמי שברי"ף: 21 כתב רבי' יצחק אלפס זצ"ל. ירוש'... עכ"ל. ועייני (כיב"מ: ועיינתי) בירושלמי שלפניי ולא מצאתי אך בתוספ' בפ' ... אם זה לשון הירש' אז נראה בעיני למעשה כדפרישית...". וכבר ציין 22 מורי, פרופ' י' זוסמן, שראשונים ואחרונים התיחסו לירושלמי זה כמקורי, ולקחוהו ללא הבחנה מן הרי"ף, לבד מן האור זרוע.

נסיים הרשימה בפקפוק לגבי הירושלמי שלפניו. בהל' יוה"כ, 28 מעתיק פיר"ח ובתוכו ירושלמי, ואח"כ מעתיק וכותב: "ובירושלמי שלפני כתב כך... עכ"ל ירושלמי שלפני וא"י אם הוא לשון ירושלמי או לשון פר"ח שנכתב בו" [ועי' להלן עמ' 145, דוגמא כח].

*

לא הארכתי ומניתי כרוכל את ההתיחסויות של המחבר בכל הדוגמאות שלעיל אלא כדי להראות את מה שאין אצלו. בכל הדיונים בענייני נוסח לא הובאו לדיון כת"י נוספים של הירושלמי. להפך, הדגש החוזר כמה פעמים הוא על נוסח מסוים, של חכם קדום לו, המנוגד

20. קצט, לא ע"א (לשבת טו ע"ב).

21. ב"מ, סי' שכו, מה ע"ב.

22. "ושוב לירושלמי נזיקין", עמ' 129-130: "ואיש מהם [=מן הראשונים, ע"פ] לא התעורר להעיר על חסרון הקטע בירושלמי. מלבד האור זרוע, היחיד והמיוחד בזהירותו ובדייקנותו הרגילה במקורותיו...".

23. רפא, סד ע"ד (ליומא מ ע"ד).

ל"ירושלמי שלפני" 24 רק בשני מקומות יש שימוש בטופס אחר של הירושלמי, ואחד מהם אינו ודאי.

המקום הברור הוא בהל' בשר וחלב: 25 "כדא' בפסחים פ' אלו דברים²⁶... וכן ראיתי בירושלמי זקן שהי' כולו מנוקד. 27 עיי"ש.

לגבי המקום השני (שו"ת, סי' תשע"ח, קטז ע"א) לא ברור לי שהמחבר עצמו השתמש בנוסח אחר של הירושלמי. מהקשר הדברים יש אפשרות סבירה²⁸ להבין שר"י שירליאון (או ר"י הזקן) הם שהשתמשו בו: "כהיא דירוש' בפ' החרש... ופי' מורי רבי' יהודה בר' יצחק בשם ר' יצחק בר שמואל שיש חסר בירושלמי²⁹ וכך יש לו להיות... ושוב מצאתי בספר שהובא מספרד כן... עכ"ל".

24. ועי' זוסמן, הנ"ל הע' 7.

25. סי' תס, סז ע"ב.

26. חסר הציון: "ירושלמי", אך עיין בהמשך.

27. לגבי הירושלמי, שהיה כולו מנוקד - עי' ירושלמי כפשוטו, עמ' 474. [וע"ע י' רייפמן, הכרמל א (1872), עמ' 399; בובר, שם 450; בובר, הכרמל ב (1873), עמ' 142; אהצו"י, ברכות עמ' 169 (לפ"ז ה"ב), שם, פסחים עמ' 58 (לפ"ד ה"א); ור' הערת ש"א פוזננסקי, בתוך: א' גייגר, קבוצת מאמרים, ורשה תר"ע, עמ' 20 הע' 1; לגבי כתב היד המנוקד (?) שהיה בפני בעל מתנות כהונה, עי' י' ברנדס, כתב יד הירושלמי של בעל מתנות כהונה (עבודת גמר) ירושלים, תשמ"ח.

28. ההסתמכות היא בעיקר על 'עכ"ל המוסב - לדעתי - לפירוש ר"י שירליאון [או ר"י הזקן], ולא לציטוט הירושלמי. ואפילו תאמר ש'עכ"ל' מסיים את דברי הירושלמי, ראינו בפרק על מקורותיו, ששימושו בדברי רבותיו הוא גם בסביבה הקרובה בה מוזכרים דבריהם בפירוש. ולענ"ד הבנת הדברים כנ"ל סבירה מאוד.

[ועכשיו מצאתי ראיה לדבר. בתורא"ש לקידושין מג ע"ב, ד"ה וכל (מהד' מ"ש שפירא, ת"א תשכט, עמ' מ) המצטט לשון הקרובה לזו של ר"י כאן ומסיים: "וכן מצאתי בירוש' בארץ הזאת...". לדעתי, זהו 'תרגום' של דברי ר"י על ידי חכם הגר בספרד. שוב ראיתי שכבר ציין לרא"ש בבעלי התוספות, עמ' 708 הע' 47. אבל, לדבריו, הרא"ש הוא שהוסיף: "וכן מצאתי בירוש' בארץ הזאת". אמנם, עיין י' זוסמן, "כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה", עמ' 229 הע' 62; הנ"ל, "ושוב לירושלמי נזיקין", עמ' 116 הע' 9. וצ"ע.

[ושבתי וראיתי שבהצעתו אין כל חדש. וועלעש, JJLG 1906 (הנ"ל עמ' 6, הע' 14), עמ' 105 כותב בפשטות על מסורת זו שהיא של: "יהודה בן יצחק בשם יצחק בן שמואל".]

אגב, פעם אחת בלבד מצאתי: 'עכ"ל הירושלמי' - ע"ש, לד, ח ע"ג.

לגבי המובא בהל' ברכות^{29א} "בירושלמי...ואע"פ שיש ירושלמי שראיתי כתוב בו...". הדברים מצוטטים כלשונם מדברי ר"י שירליאון, והם מצויים בתוספותיו.

[בשלשה מקומות מציין המחבר באמצע ציטוט הירושלמי: "וצ"ע בירושלמי אחר". הערה זו, המורה על נוסח חליפי, נראה שאינה מציינת לכת"י אחר של הירושלמי שהיה בידו: בשני מקומות בהלכות ערלה³⁰ יש בפירוש המשנה שימוש - שאינו מצוין - בלשון הר"ש, וכנראה שהירושלמי של המחבר מעומת מול נוסח הר"ש. בהל' שבת³¹ מצויה לשון זו, ואיני יודע לאיזה נוסח המחבר משהו (אולי לתוספות ריב"א?), וצ"ע]

בין כך ובין כך, טופס אחר של ירושלמי אינו בשימוש קבוע של המחבר, ולדעת^ל הציטוט (או הציטוטים) שלעיל, הם מטופס שנזדמן לו. וכשם שבאחת מתשובותיו³² הוא כותב: "מיהו אין עתה ירושלמי בידי לא דפסחים לא דחלה...". ואינה אלא תופעה אקראית, כך טופס נוסף של הירושלמי (פסחים!) לא היה בידו אלא באקראי.

*

29. כך בכי"ס. בדפוס: בראשו. גם בהמשך יש השמטה מחמה"ד. ראה לעיל עמ' 67.

29א. סעודה, סי' קצו, ל סע"ג. (עי' אהצו"ג, ברכות, 160).

30. בסס"י שט, הוספה מכיב"מ, חוזר ומצטט ר"ש שהובא בתחילת המשנה. המחבר מצטט ככל הנראה את הנוסח שלו "בצודו" (בצורו?) וכותב שצ"ע, כנראה לעומת נוסח הר"ש: "ברוצף". וכעי"ז שם, סי' שכא, מ ע"ג, שבירושלמי שהוא מצטט "מילתא דר' יצחק שזה אסור בכל" - אינה כמובא בר"ש: "ויש מי ששונה בירושל' דאנזיר קאי...".

31. פד, יט ע"ג. [ללשון "ירושלמי אחר" השוה "ספר אחר" במקורות שבתוספתא כפשוטה, כפורים, עמ' 753 והע' 5].

32. שו"ת, תשס"ח, קיד ע"א.

כלפי מה דברים אמורים, כלפי הנסיון למצוא בדברי האו"ז רמז לשימוש בכתבי יד שונים של הירושלמי. כך עולה ככל הנראה מדברי ר"ש בובר, הכרמל ב (1873), עמ' 9-138: "...שלפני האו"ז היה נוסחאות שונות בירושלמי...". עיי"ש. בצורה ברורה יותר כותב על כך רטנר: "ומזה נראה שהיה לבעל אור זרוע קובצים שונים מהירושלמי, באיזה מהם היה כתוב המאמר הנ"ל ובאיזה מהם לא היה כתוב" - אהצו"י ברכות, 132. וכעין זה, שם, עמ' 172: "ומזה נראה שהיה לו לבעל אור זרוע קובצים שונים מכתבי יד ירושלמי, בעת שכתב חלק א' היה לו קובץ כת"י מירושלמי כנוסח שלנו ובעת שכתב החלק ב' היה לו קובץ כת"י משונה מנוסחתינו..."; וע"ע אהצו"י לתרומות, עמ' 92, (ולעיל הע' ^{106'א} 12); לגבי כ"י "ספרדי" שהיה (?) ברשות בעל או"ז, עיי' לעיל במקורות שבסוף הערה 28.

סיכום

א. המחבר משתמש הרבה מאוד בתלמוד הירושלמי. מצויים בספר כ-1200 ציטוטים מכל המסכתות. השימוש המרובה ביותר מצוי לגבי ענייני תפילה, מועד, איסור והתר.

ב. מסורת השימוש המרובה בירושלמי היתה מצוייה אצל שלושת רבותיו הגדולים של המחבר: ר"י שירליאון, ר' שמחה, ראבי"ה. יחסם לירושלמי, והבדלים בינם לבין המחבר בעניין זה תוארו לעיל.

ג. המחבר משתמש בירושלמי בעיקר לצורך סוגיות הבבלי - פירוש, הרחבה השוואה והכרעה. הוא גם משתמש בו כדי להוכיח ולהכריע במחלוקת שבין חכמים, לתמוך או להסתייג ממנהגים שונים. הירושלמי גם משמש כמקור לענייני מוסר ומידות. לפעמים הירושלמי מובא רק כמקור מקביל, על מנת להשלים את סוגיית הבבלי (מבלי תועלת לבבלי גופו).

ד. השימוש בתלמוד הירושלמי לפסיקת הלכה נעשה באותם מקומות שבהם אין סתירה לתלמוד הבבלי, כאשר שני התלמודים עולים בקנה אחד או כאשר פרט מסויים בירושלמי אינו נזכר בבבלי.

ה. במקרים של סתירה בין התלמודים פוסק המחבר כבבלי. רק בשלשה מקומות פוסק המחבר כירושלמי. למקרים חריגים אלה מסתבר שיש הסבר, כל מקרה לגופו.

ו. המחבר מדקדק בנוסח הירושלמי. הוא מעמת את נוסח הירושלמי עם מקורות מקבילים ועם נוסחים של חכמים שקדמוהו.

ז. ככל הנראה אין למצוא בדברי המחבר שימוש בכתבי יד שונים של הירושלמי, למעט פעם אחת בלבד.

ציטוטים מן הירושלמי שאינם מצויים לפנינו

מבוא - תולדות המחקר

בעית ציטוטי הירושלמי, המובאים בראשונים, ואינם מצויים לפנינו בירושלמי, הוזכרה באקראי על ידי ראשונים ואחרונים. הראשון שדן בכך בצורה שיטתית היה רצ"ה חיות, בתחילה בהגהות הש"ס שלו¹ שנדפסו בהוצאת וינה, ב-1840, ואחר כך במאמר (או: תשובה) "בענין הירושלמי אשר היה לפני הקדמונים באריכות ובשלימות יותר מכפי אשר הוא אצלנו היום בדפוסים"² תשובה זו חזרה ונדפסה בשינויים מסויימים (בעיקר בהערות) בשו"ת "אמרי בינה" שלו סימן ב³ (זולקייב, 1849).

*מורי ומדריכי בעבודה זו, פרופ' יעקב זוסמן, עוסק זה מכבר בבעית היקפו של התלמוד הירושלמי, ובין השאר בבעיית הציטוטים של הראשונים מן הירושלמי שאינם מצויים בו ובעניין "ספר ירושלמי". בידיו גם כמה דפים מטופס כעין "ספר ירושלמי". קרוב לוודאי שחלק מן החומר המשוקע בפרק זה למדתי מכחו ומכח כחו. אין צריך לומר שהאחריות לדברים כולה עלי.

1. למגילה יב ע"ב: "ובאמת לקיים דברי אגרת אראה עוד הרבה מאמרים מהירושלמי שהיו נוכח עיני הראשונים ונאבד מאתנו, ולדוגמא אציג איזה מהם...". והוא מונה כמה מהם. [בובר, ירושלים ז, סי' נ קב, מתייחס לרשימה זו].

חלק מן האחרונים העירו על ציטוטים מן הירושלמי החסרים בירושלמי לפנינו. חלקם הוזכרו על ידי מלקטי המאמרים החסרים. מכל מקום, בעל 'קרוב נתנאל' על הרא"ש בולט בכך. רצ"ה חיות, אמרי בינה, ב, עמ' תתצה: "ועד כה לא ראיתי לשום מחבר שיתעורר בזה רק להרב בעל קרבן נתנאל...". ועי' ההפניות שאצל בובר, 256; רבינוביץ, 168 ועוד. יש לציין את ר' יהודה נגאר, שמחת יהודה, מסכת דרך ארץ יא, המתחבט בין "ופשיטא לי שהיו גורסין כן בירושלמי" לבין ההצעה שמסכת ד"א, אליה רומזים ראשונים, נספחה לירושלמי וכינו אף אותה "ירושלמי".

2. בכורי העתים החדשים, וינה 1845, עמ' 17-13.

3. יש לציין שרח"ן דמביצר, בהשמטות לדף ז שבסוף מהדורת הראבי"ה שלו מציין שמהר"ץ חיות דן בבעיית חסרונות הירושלמי "במכתבו אלי בשנת תר"ו". ייתכן שהתשובה שבבכורי העתים נשלחה אליו. (התכתבות ביניהם מצויה גם באמרי בינה סי' יא).

העמודים המצויינים להלן בפנים הם מתוך המהדורה המצויה כיום: כל כתבי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח. [וע"ע מ' הרשקוביץ, מהר"ץ חיות, ירושלים תשל"ב, עמ' תפב.]

שני פתרונות לו למהר"ץ חיות בפתרון הבעיה:

א. חלק מן הציונים של הראשונים ל"ירושלמי" אינם מכוונים בדווקא לתלמוד הירושלמי, כיון ש"הקדמונים היו רגילים לכנות כל המדרשים ופסיקות וילמדנו אשר נתחברו בארץ ישראל בכינוי ירושלמי, ולא דקדקו בלשונם" (עמ' תצא).⁴

ב. היה לראשונים תלמוד ירושלמי שלם יותר משלנו. העובדה שראשונים מצטטים מימרת ירושלמי, גם בענייני הלכה, עם מראה מקום לפרק ולהלכה מורה על כך "כי הירושלמי אשר לפנינו אינו בשלימות כמו שהיה בכתב לפני הקדמונים, והמדפיסים הראשונים אשר הדפיסו את ש"ס ירושלמי מעלו מעל במלאכת ה' והחסירו הרבה מן הכת"י, או כת"י חסר נזדמן להם...". (עמ' תצד). ברשימה זו הוא מונה גם את חסרון הירושלמי לסדר קדשים.

כדי להבחין בין שתי הקטגוריות, ובכדי לאשש את העובדה שיש חסרונות בתלמוד הירושלמי פפי שהוא מצוי בידינו הוא מדגיש: "בא קורא אהוב, ואראך עוד... כי אין אפשרות שהי' כוונת אלו הגדולים רק על תלמוד ירושלמי מסודר בפרקיו והלכותיו על סדר משנתנו...". (עמ' תצז). כיוון הפתרון שלו הוא התקווה: "מי יתן ויבא לידינו גוף הירושלמי בכתב יד, כאשר נמצא בלי ספק היום באוצרות המלכים והסגנים, אזי נוכל לקוות להשלים המחסור בפינה זו" (עמ' תצח). למרות שציינן למעלה מעשרים דוגמאות, היה רצ"ה חיות מודע לכך שדיונו הוא דיון ראשוני בלבד, "לעורר על המעיין", ולא התכוון "ללקוט כל המקומות אשר הביאו הראשונים מן ירושלמי ואינם לפנינו, מאשר תקצר היריעה מהכיל". בכך השאיר לבאים אחרינו מקום רב להתגדר בו.

4. והשוה על הירושלמי, עמ' 39. שפ"ן הסופר מציין בהקדמה ל"השמטות ירושלמי" שרצה"ח בעצמו חזר בו, באחד מספריו, מדעתו שהציון 'ירושלמי' מכוון למדרש. ואיני יודע להיכן כיוון.

בשנת תרט"ז, התפרסם "מאמר על קדמות ספר הזוהר" של הרד"ל, שנה לאחר פטירת מחברו. בענף השני מאריך הרד"ל להוכיח כי גאוניס וראשוניס קראו לספרי קבלה (זוהר, "מדרש הנעלם", ספר הבהיר) "ירושלמי". לדבריו הטעם לכך היא העובדה שספרים אלה באו מירושלים או מאנשי ירושלים. אגב דיונו, הוא גם מציין "שנמצא לראשוניס ז"ל שקורין למדרשים בשם ירושל', וכמ"ש בהגהותי לויקר' רבה פכ"ב אות כ"ג... ומפני שעיקרי המדרשים הראשוניס... נתחבר מן אמוראי א"י וע"פ סוגיות התלמוד הירושלמי וכלשונו ממש, ע"כ קראו אף למדרשים אחרים שלא נתחברו מאמוראי א"י ג"כ בשם זה, ואכמ"ל בזה, ובהערה כוללת שכתבתי על המדרשים הארכתי בס"ד בזה...".

למרות הפניית תשומת הלב לבעיה, היא כמעט ולא נדונה ב"מבוא הירושלמי" של ר' זכריה פראנקל (ברעסלוי, תרל). בהערת אגב, תוך כדי דיון במפרשי הירושלמי, הוא מציין שיש לראשוניס גם מאמרים שאינם לפנינו, ומפנה לדברי רצ"ה חיות (עמ' קלה). [לעומת זאת, הוא מקדיש דיון נרחב לכך שלבעלי התוספות היה "קונטרסים" לקויים של ירושלמי, שהיו "חסרים ונפקדו בהם הרבה מאמרים" (עמ' קלג) 5].

כשנתיים לאחר הופעת "מבוא הירושלמי", נדפס מאמרו של י' רייפמן, "עזר לא מעט לתולדות התלמוד הירושלמי" (הכרמל, א, 1872, עמ' 353-355; 396-399). בין השאר עסק ב"דגמא קטנה ממגרעות אשר נתנו לירושלמי". ברשימה זו מנה שלשים ושניים מאמרים המצוטטיים בידי הראשוניס בשם הירושלמי ואינם מצויים בירושלמי שבידנו. [מאמר זה הופיע עשר שנים לאחר הדפסת שני החלקים הראשוניס של האור זרוע, ושתיים מן הדוגמאות של רייפמן, מקורן בו 6].

5. לדבריו, לראשוניס המאוחרים יותר "לא נמצא חסרון בקונטרס הירושלמי שלהם, וזה יבואר להמעיין בס' אור זרוע, בשו"ת מהר"ם מרוטבורג, ברשב"א ברא"ש ובר"ן. וזה מורה שלימוד הירושלמי היה הולך ואור בימי רבותינו הראשוניס" (שם, קלג ע"ב).

רייפמן כמעט לא עסק בהערכת הציטוטים. מדבריו משמע שהוא רואה אותם כמאמרים מקוריים בירושלמי. כאשר הוא מזכיר, בסוף המאמר, את כתב היד המנוקד שהיה בידי בעל "מתנות כהונה"⁷ הוא כותב: "ואולי היו נמצאים בירושלמי הזה כל הדברים החסרים בירושלמי הנדפס אשר לפנינו".⁸

במאמר בקורת [אמרי בינה", הכרמל, א (1872), 558-570; הכרמל ב (1873), 138-143] מתייחס ר"ש בובר למאמרו של רייפמן ולדוגמאותיו. הוא מוסיף ראשונים ואחרונים המתייחסים לדוגמאות. בין השאר, הוסיף הרבה ציונים לאור זרוע, שרייפמן לא התייחס אליהם (סי' מ, מב, מט ועוד).

גישתו של בובר ביקורתית יותר מזו של רייפמן, כנראה מתוך ההשוואה לעוד ראשונים. לגבי כמה וכמה דוגמאות הוא מסיק שהציון לירושלמי אינו אלא טעות (סי' לד, נא, נב, סט, עא, עג, עה). עם זאת, גישתו הכללית אינה שונה מזו של קודמיו. לגבי אחד הציונים לירושלמי, הוא טורח להדגיש - בניגוד לקרבן נתנאל: "ואין ספק אצלי שהיה כן בירושלמי ונשמט בדפוס" (סי' מט, עמ' 563). וכעין זה כתב "והנה נראה שהיה מאמר הנזכר לפני האו"ז בירושלמי, כי מציין המקום בירושלמי ואין ספק כי המעתיקים או המדפיסים קצרו הרבה בירושלמי" (סי' סא, עמ' 138), והוא מביא את דברי רצ"ה חיות

6. אבל יש עוד הרבה דוגמאות שרייפמן ציטטן מראשונים אחרים, לעיתים מאוחרים, ולא ציין לאו"ז. [כבר כמה שנים לפני כן, העמיד רייפמן ("מאמר נר שבת", בתוך: משלוח מנות, פראג תרכ) על הציטוט של ברכת נר שבת מן הירושלמי, ועיין עמ' 139-140, סימן כא.

7. ועיין לעיל עמ' 110 הע' 27.

8. על ההצעה של ר"י נגאר, לראות ציטוט "ירושלמי" שבספר הכריתות כרמיזה למסכת דרך ארץ ולא לתלמוד הירושלמי, הגיב רייפמן (עמ' 355): "הפך בספרים והפך בהם ותחזה אשר ירוש' או תלמוד א"י הנזכר בספרים איננו כי אם התלמוד הירושלמי לא אחת המסכתות הקטנות ולא ספר אחר". ועי' להלן עמ' 136, סי' יז.

הנ"ל, ש"הירושלמי אשר לפנינו אינו בשלימות" באשמת המדפיסים. במקום זה הוא גם מציין לכמה חסרונות בירושלמי עליהם העיר האו"ז.⁹

שלא מכח הבעיה הכללית, נגע בענין רח"ן דמביצר במהדורת הראבי"ה שלו (קראקא תרמ"ב). הוא הראה כמה מקומות בהם היה לראבי"ה "הירושלמי יותר בשלימות ממה שהוא לפנינו עתה בדפוסים". בעניין זה עסק בכמה מקומות בבהערותיו לראבי"ה, ובצורה מרוכזת בהשמטה (בסוף הספר) לדף ז [ועי' לעיל הע' 3]. בעיקר הדגיש שם שיש ציטוטים מן הירושלמי, שהיו לפני חלק מן הראשונים ולא היו לפני אחרים, והסברו לכך "שאני אומר כתובים היו רק במקצתם ולא בכולם".

מחקר ציטוטי הירושלמי שבראשונים קיבל תנופה בשנת תרס"א. בשנה זו פרסם בר רטנר את הכרך הראשון של אהבת ציון וירושלים. כפי שציין בהקדמתו, אחת המטרות של הספר היא להשלים את הירושלמי המצוי בידינו: "כן נמצא בספרי הקדמונים מובאים כמה מאמרים בשם הירושלמי, ובכל ההוצאות מהירושלמי שלפנינו אין זכר להם...". גם רטנר מייחל למציאת כתב יד "יותר שלם מאלה הכת"י שהדפיסו המדפיסים הראשונים...".

במקומות שונים בספרו הוא מציין לציטוטים מהראשונים שיש להשלים על פיהם את הירושלמי. חומר רב בתחום זה, ריכז בסופן של כמה מסכתות.

רטנר מדגיש את מעמדו המיוחד של ספר הראבי"ה בהבאת ירושלמי. בהקדמה הנ"ל הוא רואה את הראבי"ה כבעל "הכת"י היותר שלם מהירושלמי... שהוא הביא מאמרים רבים מהירושלמי שלא היו לפני הראשונים בזמנו". במקום אחד (לברכות, עמ' 209) הוא כותב לגבי

9. עי' לעיל עמ' 112. בסי' נז, עמ' 568, מציע בובר לראות משפט בירושלמי, המצוי גם בירושלמי שלפנינו, כהוספה על פי תשובת גאון. אך אינו ענין לכאן.

רבינו שב"ט והראבי"ה "ולפלא שכפי הנראה היה להם הירושלמי בכת"י יותר שלם מכפי שהיה לרבותינו בני דורם".

שנה אחר כך (תרס"ב) פרסם ר"א אפשטיין מאמר בשם "מעוות לתקן" בהמגיד (בעריכת י"ש פוקס), חוברות לב, לד. הוא חילק את המאמרים המובאים מן הירושלמי ואינם בו לארבעה סוגים:

א. מאמרים מקוריים בירושלמי, שחסרים בירושלמי "שלנו". לסוג זה שייכים המאמרים המובאים על סדר המשנה או שמצויין לגביהם הפרק או המסכת המצוטטים.

ב. ציונים שאין הכוונה בהם לירושלמי דווקא, אלא לספר "שכינו בשם ירושלמי", ובדרך כלל הכוונה למדרשים.

ג. מאמרים "שבדו קצת סופרים, כדי להביא מהם ראיה לדעותיהם", והכוונה לענייני קבלה או חכמות חיצוניות.

ד. מדרשי פליאה מזוייפים, שנתלו בירושלמי.

אפשטיין התייחס במאמרו בעיקר לשלשת הסוגים האחרונים. מאמר זה חזר ונדפס בירושלים שהוציא א"מ לונץ, בכרך ז, תרס"ז, עמ' 157-148.

באותו כרך של ירושלים (עמ' 158-179) נדפס "קונטרס חסרונות הירושלמי" מאת רז"ו רבינוביץ. בהקדמתו הקצרה הוא מגדיר את הסוגים השונים של ציטוטי הראשונים מהירושלמי, החסרים לפנינו (המספור שלי - ע"פ): "... (1) ויש מאלו שמצאתי ב"קדמונים" בשם הירושלמי שהן מעיקר הירושלמי, (2) ויש מהן שהן הגהות ופירושים על הירושלמי ונתחברו ע"י סופר שאינו מובהק, (3) ועוד יש מהן בספרים מה שכתוב בשם הירושלמי, ולא ראו בעיניהם רק שראו בספרים אחרים והם שגו בהבחנתם, או שיש ט"ס בספרים האלה, (4) ויש שקוראים למדרשות בשם 'ירושלמי', (5) ועוד יש שקראו לספר הבהיר... בשם 'ירושלמי'". בהמשך המאמר הוא מחבר יחד סוגים אלה ללא הבחנה, ולמעשה מאמרו הוא רשימה ארוכה של מראי מקום, לחלקם התייחס התייחסות מועטה, ולחלקם ללא התייחס כלל.

שני המאמרים, של אפשטיין ושל רבינוביץ, זכו למאמר ביקורת ארוך של ר"ש בובר, בהמשכו של הכרך (עמ' 228-278). בובר הוסיף לציטוטים שנזכרו על ידי אפשטיין ורבינוביץ מראי מקום בראשונים ובאחרונים. כמו כן הוסיף ציטוטי ירושלמי שלא נזכרו על ידם (מעמ' 265 ואילך). בדבריו נשמעת נימת תרעומת על כך ששני הכותבים לא התייחסו לקודמיהם, ובין השאר למאמר שלו שנזכר לעיל.¹⁰

גם במאמר זה מרבה בובר להציע הגהות, לפיהן הציון "ירושלמי" הוא שיבוש.¹¹ הוא גם חוזר על הוכחתו שהירושלמי שבידנו אכן חסר, מכח הציטוטים שבהם יש מראי מקום מדוייקים.¹²

בשנת 1908 ציין ר"א אפטוביצר [Die talmudische Literatur] "MGWJ 52, p. 307 [der letzten Jahre] את המאמרים הנ"ל העוסקים "חסרונות הירושלמי", ועל כך רק הוסיף שהנושא לא מוצה.

במאמר קצר, שנדפס שלש שנים לאחר מכן [Unechte] "Unechte" (1911), pp. 425-419, "MGWJ 55", [Jeruschalmizitate], הציע אפטוביצר ניתוח שונה לחלוטין של הבעיה. הוא העמיד על קיומם של מאמרים הלכתיים רבים - שלמרות שהראשונים ציטטו אותם כ"ירושלמי" - לא היו יכולים להיות בו מבחינת הלשון והתוכן שלהם. קביעה זו שללה את שני הפתרונות, שהיו מקובלים מאז רצ"ה חיות: הקביעה שישנם ציטוטי "ירושלמי" שודאי לא היו בו אינה מאפשרת להניח שיש בתלמוד הירושלמי חסרונות שנוצרו באשמת המעתיקים או המדפיסים. העובדה שחלק מציטוטים אלה הם ציטוטים של מימרות הלכיות אינה מאפשרת לייחס את הציון "ירושלמי" כמוסב למדרשי האגדה הארץ ישראליים.

10. עיין סי' כו, כט ועוד.

11. עיין סי' ז, טז, יח, לג ועוד.

12. עיין סי' לב, מח, עד.

אפטוביצר הציע לראות את הציטוטים של ראשונים מסויימים - צרפתים ואשכנזים - מן הירושלמי כנובעים מתוך הו ס פ ו ת בתוך התלמוד הירושלמי שהיה בידיהם. להשערה זו הגיע מתוך אותן דוגמאות שברור היה מתוך תוכנו או לשונן שאין הן מקוריות, ומאידך הן מצוטטות בציון מראה מקום מדויק.

לדבריו, מקור ההוספות בירושלמי של אותם ראשונים היה טופס של תלמוד ירושלמי עם הוספות מן הבבלי, המדרשים ובעיקר דברי גאונים. את טופס זה כינה אפטוביצר בתחילה "קובץ ירושלמי" או "ספר ירושלמי", והכינוי האחרון הוא זה שהשתמש בו.

הצעה זו, שינתה כליל את הגדרת הבעיה. שוב אין מדובר באובדן מאמרים, במאמרים מזויפים או בכינויים לא מדוייקים, אלא על ספר מסוים, מהדורה מיוחדת של התלמוד ובה ההוספות. השערה זו, הנראית פורחת באויר, נראתה אף לאפטוביצר נועזת, אך תוך כדי עיסוקו המרובה בראבי"ה מצא לה הוכחות חדשות. אמנם הוא מונה במאמרו רק שלש דוגמאות - בניגוד למאמרים של קודמיו, המתאפיינים בכמות הרבה של הדוגמאות - אבל להוכחות אלה התייחס בהמשך כאל "ראיות כמעט הנדסיות".¹³

התגובה לא אחרה לבוא. עם הדפסת הכרך הראשון של הראבי"ה (ברלין, תחילת תרע"ג, 1912) הגיב רטנר על דברי אפטוביצר בענין "ספר הירושלמי". בסוף אהבת ציון וירושלים למס' ביצה ותענית (הוא הכרך האחרון שיצא לאור, וילנא תרע"ג, עמ' 115), התייחס לדיון של אפטוביצר בענין ברכת הדלקת הנר בשבת (להלן עמ' 139-140, דוגמא כא). ארבע הן טענותיו של רטנר, הן הטענות הידועות מכבר:

- א. ציטוט ירושלמי בציון מראה מקום מורה על כך ש"בוודאי היה זה לפנייהם... שאל"כ איך אפשר לעשות את רבותינו הנ"ל משקרים"?
- ב. ההוכחה מן השתיקה, מכך שחלק מן הגאונים והראשונים לא ציטטו מאמר מסויים מן הירושלמי אינה ראייה לכך שלא היתה לפנייהם.

13. בהערותיו לראבי"ה, ח"א סימן יב, עמ' 9 הע' 17.

ג. הברייתא המונה את ברכות המצוות, בירושלמי ברכות פ"ט - קטועה לדברי רטנר, ולדעתו שם היה המקור של ברכת נר שבת.

ד. עוד ראשונים מצטטים מאמרי ירושלמי החסרים לפנינו "ולכן לא אחד הוא הראבי"ה שהיה לפניו כת"י יותר שלם מהירושלמי". ואחרי שהוא מונה כמה וכמה ראשונים הוא מסיק: "מזה אנו רואים שבאשכנז ובצרפת היו כתבי יד מירושלמי יותר שלמים מלפנינו".

טענה נוספת, היא טענה כללית: "סגנון המאמרים מהירושלמי בראבי"ה חותם הקדמות מונח עליהם כמו לדוגמא... כגון אלין תלתא...". (השוה להלן סי' ה).

טענותיו של רטנר מתבססות לדבריו על "שכל הישר", ובעניין זה הוא כותב על אפטוביצר בלשון עוקצנית: "קורא אני עליו ראה זה מצאתי אשר עשה ה' את האדם ישר וגו'". מבין השיטין ניכרת גם נימה אישית: "ואיני יודע סבת הדבר שגרם לו להטיל ספק באמיתות הירושלמי הזה, הלא בטח ראה באצו"ר לברכות 186 שהבאתי כמה ראשונים... ומאין לקח הח' הנ"ל דבריו להטיל ספק בזה"? גם נימה פולמוסית "אורתודוקסית" יש בדבריו: "רק זה נוכל עתה להחליט כי בולמוס אחזה לבעל הגהת ס' ראבי"ה להטיל ספק בקדמות דברי חז"ל".

בתגובתו אין רטנר מזכיר את מאמרו של אפטוביצר בגרמנית. אילו היה מתיחס אליו היה - כנראה - מנסח את טענותיו אחרת, שהרי אף אחת מהן אינה סותרת בהכרח את דברי אפטוביצר.

*

מכח דברי רטנר וקודמיו הוחזרו ה"אבידות" למקורן, לגוף התלמוד הירושלמי. בדפוס החדש של התלמוד הירושלמי, שיצא בהוצאת האלמנה והאחים ראם בוילנא (תרפ"ב), צורפה הקדמה של מנהל הדפוס ש"ש פייגענזאהן (שפ"ן הסופר) "שערי חומת ירושלים". לדבריו, אחת המטרות המרכזיות של הוצאה זו, היתה בירור ותיקון נוסח הירושלמי. חלק מן התיקון הוא "להשיב אבדות גדולות להירושלמי ע"פ הערת רביס מחכמינו בספריהם. ואספתי בעז"ה כשלש מאות הלכות ומאמרים שנאבדו

מהירושלמי ויהיו פזורים נפוצים בספרי הראשונים" (סוף שער א).
 בהמשך הוא מייחד פרק שלם (שער ד') לדיון בחסרונות של שני
 התלמודים. בסופי מסכתות אסף ציטוטים של ירושלמי מדברי ראשונים,
 מקורו הוא בעיקר "אהבת ציון וירושלים". מקום מרכזי במדור זה
 תופסים ציטוטים של מאמרים החסרים לפנינו. נוסף לכך הוסיף מדור
 מיוחד: השמטות הירושלמי (וילנא תרע"ז) "ומאלה האובדים
 והנדחים... אספתים יחדו והשיבותים אל הירושלמי הזה להעלות קצת
 ארוכה לחומת ירושלים המפרצת...". 14.

בפרק הדן על החסרונות בתלמודים, כרוכים בחדא מחתא חסרונות
 של סדרים שלמים בבבלי ובירושלמי, השמטות ושינויי צנזורה,
 חסרונות מאמרים ואבידתם של ספרים שלמים. לדבריו, הסיבה המשותפת
 לכל אלה הם השמדות, השיגושים ו"ההרפתקאות הנוראות שעברו על
 ישראל ועל ספרותו הקדושה". את הצעת רצ"ה חיות - שיש ציונים
 לירושלמים שכוונתם המצטטים היא למדרש - הוא דוחה, ואת דברי
 אפטוביצר אינו מזכיר. במבואו ובליקוטיו הוא יוצא בעקבי רטנר,
 ובתפיסה הכללית של הספרות הקדומה האבודה - הוא נראה אף קיצוני
 ממנו.

למרות קולות אלה, התקבלה השערתו של אפטוביצר על דעתם של גדולי
 החוקרים: ר"ל גינצבורג, 15 רי"ן אפשטיין 16 ור"ש ליברמן. 17

וכן גם ארן, זיגלר יטא כגא טאנה, יגור מ-מא, יושאן = אולג' רה, אמ' 89 וא"ן.

14. וע"ע מאמרו של שפ"ן הסופר, "לתולדות דפוס ראם", בתוך: יהדות
 ליטא, א, ירושלים תש"ך, עמ' 3-292.

15. תשובה בדבר יינות הכשרים והפסולים למצוה, נ"י תרפב, עמ' 22,
 56; פירושים וחידושים בירושלמי, ניוארק תש"א, מבוא עמ' כח, קד.
 [ועי' גנזי שכטר א, 43 הע' 28].

16. "מעשים לבני ארץ ישראל", תרביץ א, ספר ב (תרץ), עמ' 41-42
 [=מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, חלק ב, עמ' 330-331];
 "לקטע ירושלמי", תרביץ, יז (תשו), עמ' 137 [=שם, עמ' 869].

17. ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, מבוא עמ' כה; תשלום תוספתא,
 ירושלים תרצ"ח, עמ' 26.

גינצבורג (פו"ח), הגדיר את התפקיד של "ספר ירושלמי" בנסיון להשוות את שיטות התלמודים החלוקים, בדומה לספר מתיבות. הוא אף מצא קטעי גניזה הדומים מבחינות מסוימות לספר זה. אפשטיין (מעשים) שיער שנכנסו לגוף הירושלמי או לקיצורי ירושלמי של ראשונים מסוימים, קטעים מספרי הלכה ארץ ישראלים מאוחרים, כעין ספר המעשים. בכך ביאר את מציאותם של קטעים - לא מקוריים בירושלמי - שחותמה של תורת ארץ ישראל טבוע בהם. אפטוביצר חזר וסיכם את טענותיו, וציין שהחכמים הנ"ל קיבלו את שיטתו (מבוא הראבי"ה, עמ' 277-278).

לאחרונה, 18 העלה ד' שפרבר פקפוקים לגבי קיומו של "ספר ירושלמי". באותה הזדמנות הודיע מורי, פרופ' י' זוסמן, על מציאותם של קטעי כתב יד מטיפוס "ספר ירושלמי". 19 עם פרסומם ומחקרם יתבהר אופיים וזיקתם לציטוטים של הראשונים מהם.

*

בעמודים הבאים נידונים כל אותם המקומות המצוטטים באו"ז מן הירושלמי ואינם מצויים לפנינו בירושלמי. הדוגמאות כוללות גם חסרון של מאמרים, שלמים וגם חסרונות של משפטים או חלקי משפטים המצוטטים כחלק מענין שכן מצוי לפנינו. ברור שלגבי הסוג השני נתתי דברי לשיעורין, כיון שכל חילוף נוסח בירושלמי - שאיני דן בהם במסגרת זו - עשויים לכלול מלה או שתיים שאינה לפנינו. השתדלתי להציג כאן מקרים שבהם החסרון נראה בעל משמעות, או שהוא צויין, בין בהערות שבמהדורת הספר ובין במחקר.

למרות שחלק גדול מן הציטוטים נדונו במחקר, אף אחד מן החוקרים לא דן בצורה מסודרת בכל הציטוטים המצויים באו"ז.

18. בהוצאה באוניברסיטת בר-אילן, וע"ע מאמרו "פרפינון - כרתינון", סידרא, ג (תשמ"ז).

19. ועיין רמיזותיו ב"מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", עמ' 41 הערה 128; "ושוב לירושלמי נזיקין", עמ' 128 תחילת הערה 52.

הרושם העולה הוא, שלא נעשה נסיון שיטתי למצות את הענין, ודומה שהמגמה של מלקטי החסרונות היא להראות עד כמה הירושלמי חסר ופגום. ממילא, לא התמקד המחקר בספרי הראשונים לגופם, אלא בליקוטים אקראיים, המראים ומדגישים עד כמה הפרוץ מרובה על העומד בתלמוד הירושלמי.

הדיון שלהלן אינו ממצה את הבעיה של מקור אותן הוספות המצויות גם אצל חכמי אשכנז האחרים, ומקורן ככל הנראה ב"ספר הירושלמי".

לגבי כל הדוגמאות, צויינו אזכוריהם המרכזיים בספרות המחקר של בעיה זו.²⁰ הדוגמאות סודרו על סדר ה"אור זרוע" והן חולקו לשני חלקים: ציטוטים של המחבר עצמו וציטוטים מכלי שני.

20. מראה המקום סודרו לפי סדר פרסום המאמרים, על מנת לתת רושם של התפתחות הענין. משום כך הפרדתי בין מאמרים שונים של אותו חוקר.
[בכל מקום שמוזכר להלן רבינוביץ' או בובר סתם, הכוונה למאמריהם בירושלים של לונץ, ז.]

ציטוטי ירושלמי שאינם מצויים לפנינו - שמצטט המחבר

א. בהלכות צדקה, סי' יד, ח ע"ג. הציטוט מירושלמי "פרק בתרא פאה" (כא ע"א?): "ירושלמי א"ר חנינא כלי רגל וכלי שבת אין מחייבין אותו למכור". המשפט חסר לפנינו בירושלמי, בכ"י ליידין ובדפוסים. משפט זה - כמו כל הפיסקא - מועתק מפירוש הר"ש על אתר (פ"ח מ"ח, הדבר אינו מצוין במפורש על ידי המחבר). משפט זה היה גם לפני המחבר בירושלמי, כפי שעולה מהל' ב"ק, סי' תטז, לב ע"ב, שם מצוטט הירושלמי על ידי המחבר עצמו. המימרא היא מקורית, ונשמטה בכי"ל מחמת הדומות ('א"ר חנינא'). היא מצויה בירושלמי בכ"י ותיקון, בנוסח הירושלמי של הר"ש סירליו, וכן היתה מצויה בירושלמי לפני עוד ראשונים, עי' אהצו"י, פאה, עמ' 77. [והוסף: ריבמ"ץ על אתר, מהד' הרב נ' זקש, ירושלים תשל"ה, עמ' מג.]

ב. בהל' טהרת ק"ש, סי' קכח, כג ע"א, ישנו ציטוט מן הירושלמי בתוך פיסקא המצויה רק בכיב"מ:

"ופ' הרואה בירושלמ' [=ברכות, יג ע"ג] ר' ירמיה בעי היה יושב בתוך ביתו ערום... היה יושב במגדל ערום מהו שיעשה לו מגדל כמין מלבוש ויוציא ראשו חוץ לחלון ויברך הדא בעיא לא איתפשיטה ועבדי לחומרא ואינו מברך ע"כ ירושלמי מיהו אי' א' [כנראה צ"ל: יו'] אם זה הסיוס הוא בתוך הענין שמא אחר כתבו על הגליון והסופר הכניסו לפנים".

המילים "הדא בעיא..." אינן מצויות לפנינו בירושלמי. מן הלשון והאופי של המימרא מסתבר ספיקו של המחבר, המפקפק במקוריותו של המשפט.¹ מסתבר שהיא גליון הלכי שחדר לפנים הירושלמי, ואולי

מקורה של פסיקה זו ב"ספר ירושלמי". ואי' / י"ז, א"א' 108.

סי' ב

1. ההוספה המצוטטת אינה מצויה בראשונים, ואף לא בתוספות ר"י שירליאון, נח ע"ב ד"ה על הברקים, מהד' זקש, עמ' תכב.

ייתכן שהוספה זו היתה אף בראבי"ה. בחלק א, סי' עח, עמ' 54 מובא הירושלמי, ובסופו "חוץ לחלון ויברך וכו' והכי מסקנא". אפטוביצר, שהעניין לא היה לפניו באו"ז, מציין שם (הע' 7): "לפנינו בירוש' הבעיא לא נפשטה. ונראה שגם לפני ר' ירוחם בתא"ו נתיב י"ג ח"ב היה בירוש' פשיטות הבעיא" [השוה אהצו"י, ברכות, 201]. אבל בהמשך הוא מציע: "...ולפי"ז יש לפרש גם כאן שזו היא המסקנה שהבעיה לא נפשטה. ותיבת כו' צריכה להמחק". אם נניח שאף בראבי"ה היתה הוספה כעין זו שבאור זרוע, הרי שאף אחת מן ההשערות של אפטוביצר איננה נכונה. הבעיה אמנם לא נפשטה אצלו, אך גם אין צורך להגיה ולמחוק את "וכו'", שם נרמזת פסיקת הלכה, בדומה למצויה ב"אור זרוע". לדברי אפטוביצר, קצת קשה מה עניין "והכי מסקנא" על בעיה שלא נפשטה. כמצויין לעיל, ההוספה בדברי האור זרוע מצויה רק בכתב יד, שאותו לא הכיר אפטוביצר. [לנטיה לפסוק לחומרא במקרים שכאלה, עיין בהערות אפטוביצר בראבי"ה.]

ג. בהלכות ברכת המוציא, סי' קלט, כד ע"ד, ובהלכות ר"ה, סי' רעא, סג ע"א: "...דאמר פ"ג דר"ה בירושלמי והתוקע שופר צריך לברך בא"י אמ"ה אשר קב"ו לשמוע בקול שופר ושהחיינו ואח"כ תוקע ע"כ ירושלמי"1. כל העניין חסר לפנינו, אבל הוא מצוי גם בראבי"ה (סימן תקלד, ח"ב עמ' 216). וכבר העיר הרא"ש, בתוספותיו לר"ה לב ע"ב ד"ה בשעת השמד "זה הירושלמי הביא באב"י העזר"י ולא מצאתיו בירושלמי שלי". ועיין בהערות אפטוביצר לראבי"ה, שהאריך לברר את מקורו של "ירושלמי" זה. ותורף דבריו: "אין ספק שהירושלמי הזה הוא 'ספר ירושלמי'... ומסדרע"ג הוסיף העניין בעל 'ספר ירושלמי' בירוש'".2

סי' ג

1. הציטוט מהל' ברהמ"צ. בהל' ר"ה מצויין: ס"פ ראוהו ב"ד.

2. רצ"ה חיות, אמרי בינה סי' ב, עמ' תתצז, דן בירושלמי זה על פי דברי הראבי"ה שברא"ש, וממנו הסיק שסוג מסוים של "חסרונות הירושלמי" הוא "מלשון ירושלמי מסודר על סדר המשנה", ומכאן,

ד. בהל' סעודה, סי' קסב, כז ע"ד, מתאמץ המחבר להוכיח שברכת יין מבושל היא 'בורא פרי הגפן'. דעה זו היא בניגוד לדעת רב האי גאון. על מנת להוכיח את דעתו מסתייע המחבר בכמה וכמה מקורות, חלק מהם הוא ממקומות שונים בירושלמי. ההוכחות אינן חד משמעיות. בסיום דבריו הוא מצטט (תחילת הציטוט בברכות, י ע"ג):

"ובירושלמי¹ פ' כיצד מברכין מצאתי (כי"א: מצא') ברך על היין שלפני המזון פטר את היין של אחר המזון ר' הונא וריב"ל חד אמר דשתי קונדיטון וחד אמר דשתי חמרא בלני פי' לפי דעל גבי קונדיטון ועל גבי חמרא בלני דהוא חמר מבושל מברך שהנ"ב ע"כ ירוש'".

בכיב"מ יש משפט נוסף, שאין סיבה לפקפק במקורותיו: "אבל איני יודע אם זה הסיום מלשון ירושל' משום דמסיק פי'".

סוף הציטוט (פי'...) אינו בירושלמי לפנינו, לא היה בפני הראשונים הדנים בענין, ואף מן הלשון מוכח שזו הוספה לא מקורית (כנראה מדברי גאונים) בירושלמי², וכבר המחבר פקפק בכך.³ "ירושלמי" זה או כעי"ז היה המקור להלכה המובאת בראבי"ה (ח"א, 106; ח"ב, 54): "ירושלמי יין מבושל מברך עליו שהכל נהיה בדברו".

שהירושלמי שלפנינו לוקה בחסר; אהצו"י, ר"ה, עמ' 57, תיקונים לתענית, 116; י' רייפמן, הכרמל א, 350, 397; בובר, "אמרי בינה", שם, עמ' 3-562 (ואין ספק אצלי שהיה כן בירושלמי ונשמט בדפוס כמו שתראה באו"ז..."); רבינוביץ, עמ' 168, אף ציין שירושלמי זה הוא מן ה"הוספות בנוסחאות ירושלמיות" של חכמי אשכנז "מה שלא היה נמצא אצל חכמי ספרד וצרפת". וע"ע בובר, סימן מח. [ההלכה עצמה, ללא זכר לירושלמי - רוקח, סי' רד]

סי' ד

1. כיב"מ: "ובירושל' דכיצד מברכין מצ' דאסיק והא תנינן בירך על היין... חד אמ' כדהוא דשתי קונדיטון וחד אמ' כהו' דשתי חמר כלני פי' לפום דעל גבי... חמר כלני...".
2. זו אחת משלש ההוכחות הראשונות של אפטוביצר לקיומו של 'ספר ירושלמי'. ר' MGW.J, 55 (1911), עמ' 422-423. הוא חזר וביסס את דבריו בהערותיו לראבי"ה ח"א עמ' 106, הע' 13, ובעיקר בח"ב, עמ' 54 הע' 22. [רטנר (אהצו"י, ברכות, 152), מתיחס להוספה כאל "גירסת האו"ז בירושלמי". ועי' תגובתו לדברי אפטוביצר, בתיקונים שבסוף תענית, 117]; ל' גינצבורג, תשובה בדבר יינות, עמ' 6-55.
3. עוד לפני שבדקתי את הנוסח בכיב"מ, כתבתי: "גם ההתייחסות של המחבר לירושלמי זה - הכנסתו בסוף הסימן ללא דיון - מורה על פקפוק באמינותו". ובא הנוסח בכתה"י לאשר את הדברים. ומכאן יש להקיש, לכאורה, גם על מקרים אחרים, בהם אפשר לעמוד על יחסו של המחבר להוספות בירושלמי מתוך אופן שימושו. עי' להלן עמ' 163.

ה. בהל' סעודה, (סי' קצ, כט ע"ד), לאחר ציטוט של ירושלמי "סוף פרק אין עומדין" בענין עניית אמן אחר עצמו כותב המחבר:

"ואני כתבתי בליקוטיי [כיב"מ נוסף: שיש] ס"פ א"ע בירוש' אמר רב [כיב"מ: רב אמ'] כגון אליו תלתא אדם עונה אמן אחר עצמו בהבוח' בעמו ישראל באהבה ובאוהב עמו ישראל ובבונה ירושלים בין בתפלה בין בברהמ"ז ולא מצאתי אותו בירושלמי שלפני".

גם לפנינו חסר הענין בירושלמי. אבל הוא מצוי בראבי"ה (ח"א, קכד, עמ' 109), ברוקח (סי' שלז) ובערוגת הבשם (ח"א, 236). הרוקח מציין בסוף הציטוט: "ויש ירושל' שאין שם כי אם בונה ירושלם...". אפטוביצר (בראבי"ה הנ"ל, הע' 5) דן בענין ומסיק: "ונראה שהראב"ן ורבינו והרוקח העתיקו מאמר זה מפר"ח או מן ה'ספר ירושלמי'... והאו"ז העתיקו מכאן... ולפיכך לא מצא אותו אח"כ בירוש'. ובעל "ספר הירושלמי" לקח את דינו מרב נחשון...".¹

ו. בהלכות סעודה, סי' קצט, לא ע"א מצטט המחבר:

"כהיא דירושלמי פר' אלו קשרים [= שבת, טו ע"ב] תני אסור לאדם לתבוע צרכיו בשבת, ר' (יעקב) [זעירא] שאיל לר' חייא בר בא... והיא... דתני אסור לאדם לתבוע צרכיו בשבת, משום הכי מצלינן שבע ולא שמנה עשרה, ההיא 'משום הכי' ל"ג לי' ותלמיד טועה כתבו על הגליון והכתיבו הסופר בפנים". המשפט הנוסף אינו בירושלמי, ולא מצאתיו מצוטט בראשונים.¹ אפטוביצר, (ראבי"ה, ח"א 41 הע' 1) כותב עליו: נמצא בתנחומא וירא אות א' באריכות ושינוי לשון, ומקורו בילמדנו שהובא במחז"ו עמ' 110".

סימן ה 1. וע"ע אהצו"י, ברכות, 132. תיקונים שבסוף תענית, 117; רבינוביץ, עמ' 161; בובר, סי' כד [הוא מצטט דברי דמביצר: "ואולי בקצת ספרי הירושלמי היה כתוב נוסחא זו ולא בכל הספרים"].

סימן ו 1. הירושלמי מצוטט גם בח"א סי' צה (יח ע"ג) וגם בח"ב, סי' פט (כג ע"ד) והמשפט הנוסף אינו מצוי שם. וע"ע אהצו"י, שבת, 142-141.

ז. בהלכות סעודה, סי' ר, לא ע"ב-ע"ג מצטט המחבר את דברי ר"י שירליאון, שמתחבט לגבי מי שטעה ולא הזכיר של ר"ח בברכת המזון. על כך מגיב המחבר:

"... ואישתיטיה למורי רבינו יהודה ההיא דירוש' דחתיים בה בפירוש בדראש חודש... ולהכי אמר בירושלמי דפרקין חנון בר בא... טעה ולא הזכיר של שבת אומר ברוך שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל (באהבה לאות ולברית בא"י מקדש השבת. טעה ולא הזכיר יו"ט כו' טעה ולא הזכיר בראש חודש אומר ברוך שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל בא"י מקדש ישראל וראשי חדשים)".
הקטע שהוסגר - בדפוס - חסר לפנינו בירושלמי (ברכות, יא ע"ג). קטע זה הוזכר בקיצור באו"ז שם בעמוד ב, לפני ציטוט דברי הר"י שירליאון. הוא מוזכר בפני עצמו גם בהל' ראש חודש, סי' תסא, צב ע"ב.

ההוספה בירושלמי, רמוזה גם בראבי"ה, ח"א, סימ' קלא, 119. בהע' 11, מציין אפטוביצר לראשונים בהם מצוי ירושלמי זה, ולמקורו בפסיקתא רבתי (ולרוקח המצטט אותו משם). הוא מסיק שההוספה ב"ספר ירושלמי... שהוסיפו בירוש' מהפסיקתא, או מהבבלי או מה"ג... או ממקור אחר לא נודע לנו".¹

ח. בשני מקומות מצטט המחבר את נוסח הברכה על הפרשת חלה מן הירושלמי בברכות בפרק הרואה, בהל' חלה (סי' רכה, לד ע"ג), ובהל' שחיטה, (סי' שסז, נא ע"א): המפריש חלה לעצמו אומר להפריש חלה, המפריש לאחר אומר להפריש חלה לשמו, מאימתי מברך משעה ש(הוא) מפריש חלה...".

סי' ז
1. ע"ע אהצו"י, ברכות, 176. [ועי' גם ראבי"ה, ח"ב, 284 הע' 4. הציון של אפטוביצר (ח"א, 119) להגה"מ שייך לירושלמי זה (וע"ע מרדכי, שבת, סימן רעט). ועי' לעיל עמ' 108.]

ציטוט זה אינו מצוי לפנינו בירושלמי. בירושלמי, ברכות יד ע"א, שקרוב לוודאי ששם היתה הברכה לפני המחבר, מצינו: "התורם והמעשר אומר... להפריש תרומה ומעשר, לאחר להפריש תרומה ומעשר לשמו". גם הראבי"ה (ח"ב, עמ' 113) מזכיר את נוסח הברכה "להפריש חלה" מירושלמי דברכות. לדברי אפטוביצר (שם, הערה 11): "נראה כי הירושלמי שהביאו רבינו והאו"ז הוא 'ספר ירושלמי' שהוסיף הברכה בירוש' ברכות... מהלכות גדולות"¹. [אפטוביצר, בהוספות לכאן, מציין שהברכה מצויה גם בספר מקצועות].

ט. בהל' חלה, סי' רכה, לד ע"ג: "והכי קתני התם טובא דהיכא דעבדינהו לאחרים שצריך לברך בשעת עי' לשמו, גבי סוכה וגבי לולב וגבי מזוזה וגבי תפלין וגבי ציצית וגבי מעקה וגבי תרומה ומעשר".

הברכה לגבי מעקה אינה מוזכרת בירושלמי. עיין אהצו"י, ברכות סוף עמ' 210. רטנר מציין לברכה על עשיית מעקה בשאילתות ובה"ג. וייתכן שנוספה משם בירושלמי של המחבר. [ומ"מ הקשר הדברים שונה, שכן הדגש בדברי המחבר הוא דוקא על המילה "לשמו" בברכה ולא דוקא על עצם הברכה].

י. בהלכות חלה סי' רכו, לד ע"ד-לה ע"א ובהלכות ע"ז, סי' רעד, לו ע"ג: מצטט המחבר מ"ירושלמי בפרק ערבי פסחים". תחילת הציטוט שבהלכות חלה מצוי לפנינו בירושלמי, ורק ההמשך - הכולל את דרך המדידה של "לוג" - חסר. בהלכות ע"ז, הציטוט הוא רק של חלק מדרך מדידה זו, והוא חסר. דרך המדידה, מוזכרת בשם הירושלמי פרק ערבי פסחים גם בראבי"ה, סי' תצב, עמ' 611. ועליה כותב אפטוביצר (שם,

סי' ח 1. הירושלמי מוזכר גם בכמה ראשונים שנראה שלקחו מן האו"ז או מן הראבי"ה. עי' אהצו"י, ברכות, 210. [ושו"ת או"ז ומהר"ם, מהד' י"ז כהנא, סי' קי"ג]. וע"ע בובר, צח. הברכה ללא זכר לירושלמי - ברוקח סי' שנט.

הע' 6): "... וגם לא ראיתי שנזכר ירושלמי זה במקום אחר, חוץ מאו"ז הנ"ל, שקרוב שהוא העתיק מכאן, ואף שהלשון באו"ז משונה קצת, אפשר שהיה כן בראבי"ה שלפניו... והנה ראינו שמדידה זו היתה נהוגה במקום ממשלת הגאונים... לכן נראה שהירוש' שהביא הוא "ספר ירושלמי" שהוסיף הענין והדין בירוש' מדברי הגאונים או עפ"י מנהגים".

על הצעת אפטוביצר, שהאו"ז העתיק הירושלמי מן הראבי"ה, יש שני קשיים: א. שהלשון באו"ז "משונה קצת" מלשון הראבי"ה, ואף כוללת יותר ממה שמצוי כאן בראבי"ה. ב. בהל' ע"ז הציטוט אינו קשור כלל לדברי הראבי"ה. מכאן, שכנראה האו"ז עצמו העתיק ממקור כעין כעין זה שעמד בפני הראבי"ה.¹

יא. בהל' ערלה, סי' שי, מ"ע"א: "ירושלמי כי תבואו ונטעתם פרט לנטעו עכו"ם עד שלא באו לארץ (או יכול שאני מוציא את שנטעו משבאו לארץ ת"ל כל עץ, מיכן אמרו נטעו עכו"ם אע"פ שלא כבשו ישראל חייבין) ר' הונא בשם ר' אבא הדה אמרה שורש פטור פוטר".
המשפט שהוסגר - בדפוס - בסוגריים חסר לפנינו בירושלמי (ערלה, ס"ע"ד). אבל הוא מצוי בראשונים (עי' אהצו"ג, ערלה, 206), ומסתבר שזהו מאמר מקורי בירושלמי שנשמט בטעות.¹

סי' י
1. רי"ן אפשטיין, "מעשים לבני ארץ ישראל", תרביץ א, ספר א (תרץ), עמ' 37, מדגיש את לשון ארץ ישראל שבקטע. הוא משער שאולי מקור קטעים שכאלה הוא ב"מעשים".
יש להעיר שברוקח מוזכרת דרך מדידה שונה מזו שכאן, עי' ראבי"ה שם, עמ' 511, הע' 41.

יא
1. מבואות לספרות אמוראים, ירושלים-ת"א תשכג, 488 הע' 7. ועי' רד"ל, מאמר קדמות ספר הזוהר, ענף ב:ג (ורשה 1887, עמ' 36).

יב. בהל' נדה, סי' שנו, מח ע"א: וגרסי' בירוש' סוף נדה ותבדוק עצמה בבעל שני, ומשני לפי שאין כל האצבעות שוות, משמע שאפי' בבדיקה אסורה לשני".

ירושלמי זה אינו מצוי לפנינו, אך הוא מצוטט גם בתוספות ד"ה ותיבדוק, בנדה סו ע"א, ושם הציון הוא "בירושלמי בפ' דם הנדה".
הזהות הלשונית שבין האו"ז והתוספות יכולה ללמד על קשר ביניהם.
כידוע, ירושלמי למסכת נדה מצוי לפנינו רק לשלשת הפרקים הראשונים (וחלק מן הפרק הרביעי). מן הציטוט בתוספות ("בפ' דם הנדה" = פרק ז) והשוואתו לאו"ז ("סוף נדה"), הסיק רי"ן אפשטיין: "א"כ נראה שגם לפניהם חסרו כבר בנדה פ"ח-פ"י וחשבו פ"ז לסוף נדה".¹

יש לציין, שבשני כתבי היד (כי"א, כיב"מ) כתוב: בסוף נדה, שלא כדפוס: סוף נדה. כהצעה רחוקה, אולי כוונת המחבר היא להוספות שבסוף המסכת, שאחרי' ירושלמי נדה. ואין הכוונה דווקא למימרת התלמוד הירושלמית,² וצ"ע.

יג. בהלכות נדה, סי' שסג [יב], נ ע"ב, לגבי "שלשה דברים נאמרו בצפרניים הקוברן צדיק שורפן חסיד...". (מו"ק יח ע"א, נדה יז ע"א), מצטט המחבר: "מפרש רשב"ם שורפן עדיף מקוברן דאיכא למיחש דהדרי ומגלו, ובירוש' מפרש דשורפן¹ עדיף משום דמכחיש גופו בכך ששורף צפורניו".

סי' יב

1. מבואות לספרות אמוראים, 331-332. וע"ע רבינוביץ, 173.

2. בדרך כלל לציון ירושלמי בסוף מסכת או פרק, מציין המחבר: 'סוף...'. אבל כמה פעמים הציון הוא 'בסוף...'. (א"ב, לז, ה ע"ב: בירושלמי בסוף בכורים; פסחים, רלד, נה ע"ג: בירושלמי... ואיתא נמי בסוף מסכת כלאים; נשיאת כפיים, תיא, פג ע"ג: בירושלמי בס"פ אין עומדין. (ב"ק, תס, לז ע"ד: בתלמוד ארץ ישראל בפ' החובל בסוף, הוא מדברי ר"ח).

סי' יג

1. כך בשני כתבי היד. בדפוס: דשורפו.

ירושלמי זה אינו מצוי לפנינו, ולא מצאתיו מצוטט אצל אחד הראשונים. לעומת זאת, עניינו הוא פירוש המצוי בערוך², ומשם הוא מצוטט בתוספות (נדה יז ע"א, ד"ה ושורפן).

אפשר לשער שפירוש הערוך היה מצוי בפנים הירושלמי של המחבר. יתכן גם שכל הציטוט הוא מדברי הרשב"ם, ואף יתכן שאין כאן אלא טעות.³ וצ"ע.

יד. בהלכות כיסוי הדם, סי' שפז, נד ע"ב: "ואמ' בירושלמי פ' הרואה בברכות ובפ' לולב הגזול גבי לולב כשהוא נוטלו אומר אקבו"צ על נטילת לולב וא"צ לברך שהחיינו, ועל כרחך משום דיוצא בדכסא או בסוכה...".

לפנינו בירושלמי הענין שונה. בברכות (פ"ט ה"ד, יד ע"א) ובסוכה (פ"ג ה"ד, נג ע"ד) מוזכרת ברכת שהחיינו: "...כשהוא נוטלו מהו אומר ברוך אקבו"ו על נטילת לולב. נתפלל בו אומר ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה...". (כך בסוכה. והשוה בברכות).

שינוי כעין זה מלשון הירושלמי, מצוי גם בראבי"ה, סי' תקלד, ח"ב עמ' 219. אפטוביצר (שם הע' 15) רואה את מקור השינוי ב"ספר הירושלמי", והאריך לבאר את מקורו.

מעניין שבמקום אחר, בו מתאמץ המחבר להוכיח מן הגאונים ומן הראשונים שאין מברכים "זמן" על לולב, אין הוא מזכיר כלל "ירושלמי" זה, עי' ח"ב, סי' שטז, סט ע"ג. וכך אף ברוקח סי רכ, עמ' קכ. וצ"ע.

2. ערך 'שלש', ערוך השלם, כרך ח, עמ' 90.
3. אולי הציון בערוך: "בפ' כל היד בגמ' לבירוש' [הצעה כעין זו מפי ינון לייטר].
בי"ש, שובש מבי"ש

טו. בסוף הל' כיסוי הדם (סי' תד, נה ע"ד), מצטט המחבר מברכות, יד ע"א: "ירושלמי פ' הרואה המכסה את הדם צריך לברך על כיסוי הדם (בעפר נתקלקלה השחיטה פטור מלכסות מן הדא דתנינן השוחט ונתנבלה בידו הנוחר והמעקר פטור מלכסות)". החלק המוסגר (בדפוס) חסר לפנינו בירושלמי.

נוסח הברכה "לכסות את הדם בעפר" מצוי בתוספתא ברכות, בכ"י וינה, ומצוטט מן הירושלמי גם ע"י הרוקח. עי' תוסתא כפשוטה, ח"א, ברכות, 114.

את המשפט הנוסף "נתקלקלה השחיטה..." , לא מצאתי בראשונים, ואין הוא אלא המשנה בחולין פ"ו מ"ב (=תוספתא שם פ"ו, מהד' צוקרמנדל סוף עמ' 507).

יש לציין שבסימן שפז (נד ע"ג) דן המחבר בזמנה של ברכת השחיטה, ומסיק מכך גם לגבי כיסוי הדם: "ונראה בעיני דה"ט דבני נרבו"נא כששוחטים חיה אין מכסין את דמו עד שיבדוק אם טרפה היא אם לאו, שצריך לברך על מצות כיסוי הדם...". בתוך הדיון מצוטט ירושלמי מפרק הרואה לגבי ברכת שחיטה. המחבר היה יכול להוכיח את טענתו מהירושלמי שמצוטט לעיל, והעובדה שאינו עושה כן אומרת דרשני. גם בתחילת הסימן שם, מצוטט הירושלמי, ומצוטטת הברכה, ללא התוספת. גם בסימן שצז (שם מוזכרת המשנה "השוחט ונתנבלה בידו...") אין זכר לזה הירושלמי.

טז. בהלכות טריפות (תו, נה ע"ד-נו ע"א), בהלכות יו"ט (שלט, עב ע"ב) ובהלכות ע"ז (קד, טז ע"ג) מצוטט ירושלמי "ספ"ק דביצה". מתוך ציטוט זה חסר משפט שלם לפנינו בירושלמי ("יצחק עטושיא שאל לרשב"ל מהו משחק קונדיטין ביומא טבא א"ל שרי והב לי ואנא שתי"). משפט זה מצוי בשרידי הירושלמי ובראשונים, עי' אהצו"י, ביצה, עמ' 12. נראה כדברי רטנר שחלה השמטה מחמת הדומות.¹

יז. בהל' יבוס, סי' תקצה, פ"ע"ד מצויים שני ציטוטי ירושלמי. הראשון: "ירושלמי תני בר קפרא אם אבי אמו ואם אבי אביו - לאיסורא, מותר אדם באלמנת בעל אמו ובבתה". תחילת הציטוט מיבמות פ"ב ה"ד. המילים מותר - ובבתה, אינן מצויות בירושלמי, ולא מצאתין במקור אחר.

ובהמשך: "ירושלמי אחי אמו מותר באשתו - דהיינו אלמנת בן אחותו שמותר', ובבתו - דהיינו בת בן אחותו, נושא אדם אשת בן אחיו ואשת בן אחותו ובת אחיו ובת אחותו". הציטוט, בלשון זו, אינו מצוי לפנינו בירושלמי. הוא מצוי ברי"ף (יבמות, ד"ע"ב, בדפי הרי"ף) וברא"ש (פ"ב ס"י א) בהמשך לציטוט מן הירושלמי.

ההלכה עצמה מצויה במס' דרך ארץ¹. בעל 'קרבן נתנאל' רואה רק את החלק המצוי בירושלמי לפנינו כירושלמי, ואת השאר הוא מייחס לציטוט של הרא"ש ממס' דרך ארץ. ר' יהודה נגאר² מציע בתחילה "ופשיטא שהיו גורסין כן בירושלמי, ודלא כהרב קרבן נתנאל" אך בהמשך הוא משער "וקרוב בעיני לשמוע שזו המסכתא היתה כתובה עם הירושלמי. כי בא"י נתחברה...". את הצעה זו אין רייפמן³ מקבל.

סי' טז

1. המילים "א"ל שרי" שבסוף שני משפטים (אבל עי' רטנר שם). יש לציין שבעיטור, הל' יו"ט, מהד' רמא"י קג"ע"ב, סדר המאמרים שונה. שאילת ר' יצחק דהבא כתובה אחר שאילת ר' יצחק עטושיא.

סי' יז

1. מסכתות זעירות, (מהד' מ' היגר), נ"י תרפ"ט, עמ' 93. [מסכת דרך ארץ, (מהד' מ' היגר), עמ' 270]. וע"ע אוצה"ג, יבמות, חלק התשובות, עמ' 25.

2. שמחת יהודה (פיסא תקסז), על דרך ארץ, סי' יא.

3. הכרמל א, עמ' 355.

בין שהרי"ף והרא"ש ציטטו את ההמשך מ"ירושלמי" (כנראה מכלי שני)⁴, ובין שפתחו בירושלמי והמשיכו לצטט ממסכת דרך ארץ - נראה, שהציטוט באו"ז הוא מתוך הרי"ף עצמו. לעיל שם העתיק את דברי הרי"ף, המשיך בציטוט הירושלמי,⁵ קטעו על מנת לבארו וחזר אליו בהמשך, בחלק שחסר לפנינו.

יח. שו"ת, סי' תשמז, קז ע"ב:

"כדתנן שתי נשים שנשבו זאת אומרת נשביתי וטהורה אני וזאת אומרת נשביתי וטהורה אני אינם נאמנות ובזמן שמעידות זו את זו הרי אלו נאמנות ואמרינן בגמ' דקמ"ל דלא היישינן לגומלין ומוקי לה בפי' בירושלמי ואפי' יש עדים שנשבית...".

בירושלמי על אתר אין זכר לפירוש זה של המשנה.

הנוסח צריך בירור. בכי"א: "ומוקי לה בפירושי (ספק: בפירושו) בירושל' ואפי'...". ובכי"ס: "ומוקי לה בירושלמי בפי' ואפי' יש עדים שנשבית". אבל גם הענין משונה מאוד. מסוגית הבבלי כתובות כג ע"ב [ועיי' ש תוד"ה שתי], ומכאן גם ברש"י ובמפרשי הירושלמי על המשנה מוכח שהמקרה הנידון הוא כאשר יש עדים. ודוקא מן הירושלמי אין רמז לדבר. וצ"ע.

יט. שו"ת, סי' תשנ"ב, קט ע"ג: "וכמו ז' ברכות דחתן וכלה שתקנו על הכוס כדאיתא בירושלמי דסוטה דפ' כשם אע"ג דאינה באה לצורך אכילה כלל". למרות שלא ברור מדברי המחבר לאיזה מאמר הוא מרמז, אין לברכת היין בברכות חתן וכלה רמז בירושלמי סוטה בפרק הנזכר, פרק ה'.

4. קרוב בעיני שציטוט הרי"ף היה ממקור [ספר מתיבות ?] שבו נסמכו דברי הירושלמי לדברי מסכת דרך ארץ, והיו לאחדים ברי"ף, וממנו ברא"ש [ובאו"ז ?].

5. כעין שראינו לעיל, עמ' 73, שהמחבר מעתיק מקורות מתוך כלי שני, ולא הזכיר את שם בעליהם אלא על חידושיהם, ודעותיהם.

הפירוט של "שבע ברכות" מצוי במימרת רב יהודה בבבלי כתובות ז סע"ב. גם שם ברכת היין אינה נזכרת.¹ אבל בציטוטים של הגאונים ושל חכמים המושפעים מהם מוזכרת במימרתו הברכה. כך בשאילתות [טז, מהד' מירסקי, עמ' קיא], הלכות גדולות [מהד' ירושלים, ח"ב עמ' 222 (ועיי"ש הע' 11)], ועוד.² וכך צוטטה המימרה במדרש לקח טוב [לבראשית כד, נד ע"א] ובמסכת כלה רבתי³ [מהד' היגר, עמ' 170].

יתכן שכל ענין שבע ברכות שבבבלי, נכנס מן המדרשים או מדברי הגאונים אל תוך הירושלמי של המחבר. אם אכן היתה תוספת שכזו בירושלמי של המחבר, מסתבר שמקומה הוא בפ"ה ה"ד, אגב הענין של "רבי מאיר אומר אפילו עוברין ממעי אימותיהן היו אומרים שירה", שהיא פתיחת הסוגיה של 'שבע ברכות' בבבלי כתובות ז ע"ב.

אמנם, ל' גינצבורג⁴ רואה את הציטוט בירושלמי סוטה פ"ח ה"ה "שהיין... מקדשין בו את הכלה" כמקור לרמיזה של המחבר, והוא הציע להגיה: כשם - מש"ם - משוח מלחמה, עיי"ש. [ואולי: פ"ח - פ"ה - פ' כשם?]⁵, אך הענין שם כללי, ואינו מפורש ומבורר כפי ששמע מדברי המחבר. וצ"ע.

סי' יט

1. גם לא בכתבי יד. עיי' במהדורת מכון התלמוד הישראלי השלם, מ.
2. עיי' המקורות במהדורה הנ"ל, הע' 1.
3. שם בשם ר' לוי (ועיי' היגר במבוא, עמ' 63), אבל בעיטור, סוף ברכת חתנים, מהד' רמ"י סה ע"ג: אר"י בפה"ג.
4. תשובה בדבר יינות, עמ' 21.
5. ואם להפליג בהשערות, אולי לכאן צורפה מימרת הירושלמי "יין עסקיו מרובים, ממנו... לארוסין ולחופה...". [ראבי"ה א, 77; רוקח, שנב (ושם גם ברכת בפה"ג בשבע ברכות ללא הזכרת הירושלמי)]

ב. בחלק השו"ת, סי' תשנב, קט ע"ג מצוטט הירושלמי בפ' אילו דברים לענין קידוש בבית הכנסת: "במקום שאין יין ש"צ [עובר] 1 לפני התיבה ואומר ויכולו השמים והארץ גו' ואומר ברכה אחת מעין...". ענין "ויכולו" אינו מצוי לפנינו בירושלמי. אבל גם הראבי"ה [ח"א, קמא, 128; קצו, 242] מצטט את הירושלמי בנוסח זה.

אפטוביצר [128 הע' 15] רואה את מקור הירושלמי ב"ספר הירושלמי" 2.

כא. בהל' ע"ש סי' יא, ד ע"ג מצטט המחבר ברכות על הדלקת נרות שבת ויו"ט מירושלמי בפרק הרואה. מירושלמי פרק המביא יין, הוא מצטט את הברכת על הדלקת נרות ביו"ט. ברכות אלה אינן מצויות לפנינו בירושלמי. הן מצויות בראבי"ה ח"א, 1 עמ' 263, ח"ב עמ' 413. אפטוביצר האריך בענין (בעמ' 263 הע' 10) וסיכומו: "ולפי"ז אין ספק שרבינו והאו"ז, שמהם שאבו גם המרדכי וההגה"מ, העתיקו את המאמר מן 'ספר ירושלמי', שהוסיף הדין בירוש' עפ"י הגאונים".

בהל' יו"ט, סי' שסא, עו ע"ג מצויה ברכת הנר של יו"ט בתוך קטע ארוך יותר: "ירושלמי צריך לטלטלו לנר ממקום למקום מותר לטלטלו ולהוסיף עליו שמן מותר משום שלום ביתו שכל זמן שהנר בבית שלום

סימן כ

1. כי"ס: יורד.
 2. ניסוחו של י' תא שמע [מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנב, עמ' 167] "השינוי שהטיל האו"ז בנוסח הירושלמי...". אינו נראה כקביעה שהאו"ז הוא ששינה את הנוסח.

אפטוביצר, שם, רואה את מקורו של 'ספר הירושלמי' בתשובת רב נטרונאי. אמנם, בשבלי הל' סי' סו, אותו הוא מזכיר כמקור, אינו מרומזת כלל תשובת רב נטרונאי. גם מקורו בספר הפרדס [הגדול], סי' ג', למרות שהוא פותח וחותם בדברי רנ"ג, אינו נראה כתשובה מקורית שלו. בתשובה זו ברור שיש הוספות שונות, וכנראה שזו אחת מהם. ועי' ר' ברודי, תשובות הלכתיות של רב נטרונאי (דיסרטציה), ירושלים תשמא, עמ' 103/ב, המציין שבתשובות של רב נטרונאי מדובר רק על "ויכולו" בקידוש בבית. לענין ע"ע אהצו"י, ברכות, 180-181. [יש לציין, שהרוקח (סי' נ) מצטט את ההלכה של אמירת "ויכולו" ע"י ש"ץ מן הגאונים, אבל לא בהקשר של "אין יין".]

סי' כא

1. ככל הנראה יש תלות בין האו"ז סי' יא לבין הראבי"ה, ח"א 263.

בבית שנאמר וידעת כי שלום אהלך, המדליק לילי יו"ט צריך לברך בא"י אקבו"ץ להדליק נר של יום טוב".²

כב. ע"ש, סי' ל, ז ע"ד: "דאמר בירושלמי כבה ליל ראשון מוסיף עליו שמן בליל שני ומדליקו וכן כל הימים כבה ליל שמיני עושה עליו מדורה ושורפה מפני שהקצהו למצוה". הענין אינו מצוי לפנינו בירושלמי, ולא מצאתי אותו בראשונים בשם הירושלמי.

אמנם, המאמר מצוי בשאילתות [וישלח, כח, מהד' מירסקי עמ' קעד] וכן בפסיקתא רבתי [ריש פ"ג, ע"ב וברמז בתחילת פ"ו], ובתנחומא נשא, סי' כט. מן הפסיקתא ומן השאילתות מצוטט הענין בראשונים. גם המחבר עצמו, מצטט אותו מן הפסיקתא [להלן ח"ב, שכב, ע ע"א]¹ והראבי"ה [ח"ב, תתמג, עמ' 581] מצטט אותו מן השאילתות.

ניתן לשער שמן השאילתות או מן המדרשים נכנס הענין לירושלמי שלפני המחבר, כפי שמצינו כמה פעמים. אבל מהקשר הדברים של המחבר, נראה שדבריו כאן מבוססים על תוספות במסכת שבת, שיתכן שבהם היה מוזכר "ירושלמי".² ויתכן שאין כאן אלא שיבוש ולא היה הענין לפני המחבר בירושלמי.³

(סימן כא - המשך)

2. וע"ע רייפמן, "משלוח מנות", מאמר נר שבת, פראג תרכ, עמ' 72; הנ"ל, הכרמל, א, עמ' 354; בובר, הכרמל, ב עמ' 138; אהצו"י, ברכות, עמ' 209; שם, ביצה 53, ובהוספות שבסוף הכרך לעמ' זה; רבינוביץ, עמ' 159; בובר, יב; ב"מ לוין, "לתולדות נר של שבת", תדפיס מתוך: מסות ומחקרים לזכר ל. ר. מילר (נ"י תרצ"ח), ירושלים תרצט, עמ' 10-11; ר' ערוסי, "ברכת הדלקת נר של יום טוב", סיני, פה (תשל"ט), עמ' סג ואילך; י"ד גילת, "ליל התקדש שבת", סידרא, ג (תשמז), עמ' 32 הע' 75, עמ' 36 [=פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשוב, עמ' 339, 342. לציטוטי הראשונים הוסף: ר"מ הרשור, ה"פ של מהר"ם מרוטנבורג, סיני, נה (תשכד), עמ' שכ (=גנוזות ב, עמ' קלג, סימן כו), ועיין בציטוט מהאו"ז והדיון בלקט יושר ח"א, 49.

סי' כב

1. וע"ע רוקח, סי' רכו [מן הפסיקתא?].
2. בשבת מד ע"א תוד"ה שבנר מצוטט הענין בכותרת: "דתניא". ובתורא"ש: דתניא...ומייתי לה בשאלתות.
3. לעצם ההלכה, עי' דיונו של אפטוביצר בהע' 2 לראבי"ה הנ"ל. בסוף דבריו שם הוא רומז למאמרו [הנזכר אצלו בהוספות ותיקונים לעמוד זה] ב- HUCA כרך ח-ט, [1931-2] עמ' 387-395.

כב*. בהלכות מוצ"ש, פט, כג ע"ד, מצטט המחבר מ"ירושלמי פ' אלו קשרים", ובין השאר:

"ר' ברכיה בשם ר' חייא בר בא לא נתנו ימים טובים ושבתות אלא לעסוק בהם בד"ת ובחול ע"י שהוא טריח ואין פנאי לעסוק בהם בדברי תורה נתנו לו שבתות וי"ט לעסוק בהם בד"ת מתני' מסייעא...".

המילים 'ובחול... בד"ת' חסרות לפנינו בירושלמי, וכנראה שהן נשמטו בו מחמת הדומות. הן מצויות בקטע גניזה שפרסם רי"ן אפשטיין¹ ובעוד ראשונים.

כג. בהל' מוצ"ש, סי' צב, כד ע"ד מחזק המחבר על פי הירושלמי את דעתו של ר"ת - בניגוד לזו של ר' אפרים - שאין להשמיט בהבדלה את המילים: "את יום השביעי מששת ימי המעשה קדשת". וז"ל: "וכן ראיתי אני המחבר בירושלמי כמו שרגילים העולם להבדיל". נוסח ההבדלה כולו אינו מצוי לפנינו בירושלמי.

גם הראבי"ה ח"ב, תקכה, עמ' 155-156, מצטט את נוסח ההבדלה, ומציין: "וכן ההבדלה סדורה בירושלמי דברכות".¹ המשפט עליו דנו ר' אפרים ור"ת מצוי בברכת "תודיענו" שבבבלי ברכות, לג ע"ב. מסתבר, כדברי אפטוביצר (שם, הע' 5), ש"הירושלמי שהביאו ממנו רבינו וא"ז הבדלת יקנה"ז היא 'ספר ירושלמי' שהכניס בירוש' הנוסח הנהוג בבבלי".

סי' כב*
1. "לשרידי הירושלמי", מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, ב, עמ' 283. וע"ר ש"ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 190-191.

סי' כג
1. מן ההקשר בראבי"ה נראה שהוא למד מן הירושלמי את סדר הברכות יקנה"ז. מ"מ הוא מצטט את נוסח זה של הברכה.

כד. בהל' עירובין, סי' קמ, לח ע"ב:

"ובירושלמי דיומא בעון קומי רבנן מהו להזכיר ר"ח בר"ה ואמר אין צריך להזכיר של ר"ח בר"ה זכרון א' הוא עולה לכאן ולכאן, מעתה יבטל ר"ח בתפלה כיון שאמר בסוף שופרות וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם יצא, רב מפקד לתלמידיו לאדכורי במוספין ועולת החודש ומנחתה ושעיר לכפר ושני תמידין כהלכתן".

כל הציטוט אינו מצוי לפנינו בירושלמי. הוא מצוטט גם בראבי"ה (ח"ב, סי' תקלז, עמ' 228-229) כחלק מציטוט גדול יותר, עיי"ש. הראבי"ה רמז ל"ירושלמי" זה, גם בח"א, סי' שפב, עמ' 410-411. בשני המקומות הוא מצטט אותם מירושלמי פרק ד' של ראש השנה.¹ (מלשון האו"ז "...ואמר..."), נראה שדבריו הם פרפרזה בלבד).

חלק מן הציטוט המצוי בראבי"ה מצוי גם ברוקח סי' רג, בשם "ירושלמי ישן".² חלק מן הציטוט המצוי גם באו"ז ("מעתה... יצא") מצוטט גם בערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 125 (עיי"ש הע' 5). מעניין שהמחבר מצטט מ"ירושלמי דיומא". הצעת אפטוביצר³ "דיומא - כלומר המדבר בענין היום, בראש השנה", נראית דחוקה.

לגבי מקורו של ירושלמי זה, ציין אפטוביצר, שחלקו מצוי בסוגית הבבלי עירובין מ"ע"ב, וחלק מדברי רשב"ח גאון. נראה כדבריו: "שמאמר הירושלמי הזה הוא מן 'ספר הירושלמי' שהוסיף הענין בירוש' ר"ה מהבבלי ומדברי ר"ש בן חפני".⁴

סי' כד

1. בסימן שפב במפורש, ובסי' תקלז "ובירושלמי דפירקן".

2. עיי' אפטוביצר, סי' תקלז, עמ' 228 הע' 10. [מן הרוקח (?) גם בכ"י פריס 1408, דף 59].

3. שם. לכל הענין עיי' רצ"ה חיות, אמרי בינה, סס"י ב, עמ' תתצח (מן הרא"ש); אהצו"י, שבת, 156; ר"ה, עמ' 58-59; יומא, 104; רבינוביץ, עמ' 167-168 (מן הרא"ש והרוקח); בובר, מו; רי"ן אפשטיין, "מעשים לבני ארץ ישראל", תרביץ, א, עמ' 8-37.

4. לדעתי, לא כל הציטוט של "הירושלמי" בראבי"ה לקוח ממקורות אלה. נראה שהוא מורכב מן היחידות הבאות:

כה. בהל' פסחים סי' רנב, נז ע"ב:

"בירושלמי בפ' ע"פ תני איזו היא ברכת מצה מניח פרוסה ע"ג שלימה ופורס מן הפרושה ומברך בא"י אמ"ה המוציא לחם מן הארץ, וטמיש במילחא ולא אכיל עד דמברך על ההיא אומצא דהמוציא אקבו"ץ על אכילת מצה".

הציטוט כולו אינו מצוי לפנינו בירושלמי. הוא מצוטט גם הרוקח, סי' רפג (ד"ה מרור) 1 וערוגת הבשם, כרך ג, עמ' 20. הראבי"ה (ח"ב, סי' תקכה, עמ' 159) מצטט את הענין משם "ויש גאונים אמרו...". ומסיים "וכן הוא בירושלמי דפרקין". אותה מסורת גאונים, אותם "גאונים שאמרו", הם ככל הנראה המקור ל"ספר ירושלמי" 2 זה. עיין אפטוביצר, שם, הע' 8, 9. וע"ע להלן סי' מט.

(סי' כד - המשך)

א. השאלה "בעון קומי רבנן מהו להזכיר של ר"ח בר"ה" - אינה אלא שאלת הבבלי בעירובין מ ע"א, בסגנון אחר.
ב. דברי ר' יעקב בר הא (כך בכתבי יד של הראבי"ה) מקורם בירושלמי עירובין ושבועות.
ג. "ותייה (כך בכתבי יד של הראבי"ה) כדאמר רב חסדא...". הם סוף סוגית הבבלי בעירובין, ש"הודבקו" לירושלמי.
[הרוקח מצטט את הענין בשם רבא, ואף רבא בסוגית הבבלי שם. יש להציע שמא נכנסו דברי רב חסדא (ורבא) ל"ירושלמי" לפי ניסוח הדברים אצל ר' חננאל, שאצלו ממשיכים דברי רב חסדא ורבא את הירושלמי].
ד. "מעתי יבטל ראש חדש...". נראה כניסוח שונה של דברי רשב"ח, שחייבים להזכיר את "ר"ח ב"ושעיר לכפר ועולת החודש ומנחתה...".
ה. "רב מפקד לתלמידוי...". משפט זה, כמו זה שלפניו, טוען שיש ענייני ר"ח שחייבים להזכיר בראש השנה. ומכל מקום לשונה משונה. דברי אפטוביצר (הע' 1) "רב - רב ומורה, ר"ש בן חפני... או רב עמרם", קשים בעיני.

סי' כה

1. מהד' ירושלים תרכ, עמ' קנד. לגבי דברי הרוקח "זה אינה בכל ירושלמי דמברך המוציא על הפרושה" - עי' מש"כ אפטוביצר, ראבי"ה ח"ב, עמ' 159 בסוף הע' 8.

2. האפשרות שהרמיזה "ירושלמי" מכוונת למדרש (שכל טוב, ח"ב עמ' 130), מתבטלת מדברי הראבי"ה שמזכיר "ירושלמי דפרקין".
ועי' רייפמן, הכרמל א, עמ' 354; בובר, הכרמל ב, עמ' 138; אהצו"י ברכות, עמ' 210; פסחים, עמ' 124; רבינוביץ, עמ' 136-7; בובר, סי' לב, מב; רי"ן אפשטיין, "מעשים לבני ארץ ישראל", עמ' 37 הע' 4; רמ"מ כשר, הגדה שלמה, ירושלים, תשכז, עמ' 156.
וע"ע הערת ל' גינצבורג, בסוף הראב"ן (מהד' ראשקעס) ח"ג, לסימן תלט (דף ב ע"ד).

כו. ר"ה, סי' רסה, סא ע"ד: "מתני' אם רצה ליתן בתוכו מים או יין יתן. ירושלמי הדא אמרה ששטיפת כלים מותר במועד ומים צונין ויין חריף מצחצחין את השופר". (בהמשך עובר המחבר לציטוט סוגית הבבלי, מבלי לציין זאת).

מן ההקשר משמע שהמחבר מצטט ירושלמי ממסכת ראש השנה, אבל ירושלמי זה אינו מצוי לפנינו כלל. הציטוט מצוי גם בראבי"ה, ח"ב, תקמא, עמ' 235 (ושם: "מצחצחין את הקול").¹

כז. ר"ה, סי' רעד, סג ע"א: "וירושלמי [כי"א: ירושל'] פ' ראוהו ב"ד כמה יהא שופר פי' רשב"ג כדי שיאחזנו בידו ויראה לכאן ולכאן במשהו וכמה תהא אחיזת יד טפח". מימרת "ירושלמי" זו, אינה לפנינו. "ירושלמי" זה אינו אלא סוגית הבבלי בנדה כו ע"א. חלק מסוגיה זו מוזכר גם בסוגית הבבלי בר"ה על אתר (כז ע"ב). הרוקח והראבי"ה מזכירים ירושלמי זה, אך בקיצור.¹

גם מיקומו של "ירושלמי" זה משונה. הוא אינו מופיע בסימן רנט, בדיון על המשנה "שופר שנסדק", ששם מקומו, אלא רק בסימן רעד. סימן זה, כמו כל הסימנים מסימן ערב ועד לסוף הלכות ר"ה, עוסק בבעיות הלכתיות שונות. סימנים אלה הם כעין נספח לדיון המסודר בסוגיות, לפי סדר מסכת ר"ה.

סי' כו 1. וע"ע אהצו"י, ר"ה, 58; רבינוביץ, 168.

סי' כז

1. רוקח ריש סי' רג, מרמז לירושלמי כמקבילה לסוגיה בנדה רק לענין טפח. הראבי"ה, ח"ב, תקלא, עמ' 212 מצטט את הסוגיה כך: "ונסדק לארכו פסול, לרחבו אם נשתייר בו שיעור תקיעה כשר ואם לאו פסול. וכמה שיעור תקיעה פירש רבן שמעון בן גמליאל כדי שיאחזנו בידו ויראה לכאן ולכאן, ומפורש בפרק המפלת ובירושלמי דפירקין דשיעורו אחיזת טפח ויראה לכאן ולכאן משהו". עיקר הציטוט מסוגית הבבלי בר"ה, ורק לענין טפח יש הקבלה בין בבלי נדה לבין הירושלמי. וע"ע אהצו"י, ר"ה, עמ' 58.

כח. בהל' יוה"כ רפא, סד ע"ד מצוטט ירושלמי, לאחריו דברי ר' חננאל המתייחס לירושלמי, ואחר כך:

"ובירושלמי שלפני כתב כך וקיימא כמתני' ולא כמתני' דלגבי ר' דמר במתני' בתרויהון הוא אומר אנא השם ולא משגחינן בר' חגי דאמר במתני' בראשונה הוא אומר אנא השם ובשנייה אנא בשם דקאמרי' רבי לא שנאה במשנתינו ר' חגיא מנא לו ועוד י"ל כיון שאין בתוספתא אנא השם בתחילה כלל בא ר' חגי לומר בראשון ובשניה מזכיר ובשניה' הוא אומר אנא השם עכ"ל ירושלמי שלפני וא"י אם הוא לשון ירושלמי או לשון פר"ח שנכתב בו".

הענין כולו אינו מצוי לפנינו בירושלמי (יומא פ"ג ה"ז, מ ע"ד), למעט מימרת ר' חגי המצויה שם. הלשון כולה היא כעין לשון ר"ח ליומא לו ע"ב. ועיין ראבי"ה, ח"ב סי' תקל, עמ' 195. בהע' 31 שם כתב אפטוביצר על דברי האו"ז: "ופשוט שהירושלמי הזה הוא 'ספר ירושלמי'".¹

כט. סוכה, סי' רצט, סו ע"ב, מצטט המחבר ברייתא מן הבבלי לגבי הולכי דרכים הפטורים מן הסוכה, ובסופה: "הולכי לדבר מצוה פטורין בין ביום בין בלילה, ומשמע אע"פ שאין הולכין אלא ביום, דאי בדאזיל ביממא ובלילא אפי' לדבר הרשות נמי פטירי כדקתני (בירושלמי)¹ [בברייתא]". ענין הולכי דרכים אינו מוזכר כלל בירושלמי (סוכה, נג ע"א), אך היא ברייתא בבבלי סוכה, כו ע"א, שאת תחילתה ציטט המחבר לעיל.² יתכן שהציון לירושלמי אינו אלא

סי' כח

1. ועי' אהצו"י, יומא עמ' 35-36 [אופיינית לשיטתו של רטנר - שלא קיבל את ההצעה בעניין 'ספר ירושלמי' - היא ההגהה שלו, המחליפה ר"ח בירושלמי, וירושלמי בר"ח. בדוגמא זו, שבה המחבר עצמו מעיד על החשד שמא גוף זר נכנס לירושלמי, נאלץ היה להגיה]; י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", עמ' 131 (סוף הע' 52). לירושלמי שהושפע מר"ח, עי' אפטוביצר, הוספות ותיקונים לח"א עמ' 20 שו' 4.

סי' כט

1. כי"א: בירושל'.
2. נראה שהציון "ירושלמי" מתייחס למסקנה מן הברייתא "הולכי דרכים ביום ובליילה פטורין מן הסוכה בין ביום ובין בלילה", ומהקשר ברור שם שהוא לדבר הרשות. ומ"מ יתכן שהכוונה להמשך: "כי הא דר"ח ורבה בר רב הונא... אמרי שלוחי מצוה אנן ופטרינן...".

טעות סופר, וכך הבינוהו המדפיסים. אם נקבל את הציון ללא הגהה, יש להניח שהברייתא שבבבלי היתה לפני המחבר בירושלמי. ומ"מ לא ברור מה התחדש למחבר בירושלמי, שלא היה לפניו בבבלי, וצ"ע.

ל. בהל' סוכה, סי' שט, סח ע"ב מצטט המחבר:

"ירושלמי אנן תנינן כאגוז ואית תניי תני עד כאגוז מ"ד
כאגוז כאגוז עצמו כשר מ"ד עד כאגוז כאגוז עצמו פסול, לא
מצא כביצה כדיי הוא לסמוך עליו על ר"מ בשעת הדחק ומביא
כאגוז כשר".

המילים "לא מצא...כשר" אינן מצויות לפנינו בירושלמי (סוכה פ"ג
ה"ז, נג ע"ד).

אפשר היה להבין שאלה דברי המחבר ולא חלק מציטוט הירושלמי.¹
אבל בראבי"ה (ח"ב, סי' תרנג, עמ' 372; סי' תרעט, עמ' 382)
העניין מצוטט מהירושלמי, ולפי"ז מסתבר שכך היה בירושלמי שבפני
בעל האו"ז. אפטוביצר (373 סוף הע' 4) מוצא את מקור "ספר
הירושלמי" בדברי הגאונים.

לא. בהל' סוכה, שיד, סח ע"ד, מצטט המחבר ירושלמי (סוכה, ספ"ג,
נד ע"א), ובתחילתו משפט החסר לפנינו בירושלמי: "הגיע לשלש עשרה
ויום אחד חייב בכל מצות האמורות בתורה...".

המשפט הנוסף, מצוטט מן הירושלמי גם בראבי"ה, ח"ב, סי' תקסט,
עמ' 295. לדברי אפטוביצר, שם הע' 13, מקורו של הציטוט באו"ז הוא
בראבי"ה.

ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה, חגיגה, עמ' 4-1273), מתייחס
לירושלמי שבראבי"ה ומסכם: "ואין ספק שהיתה לפניו הוספה עתיקה
בירושלמי ע"פ גאוני א"י".

סי' ל 1. אם ניתן ללמוד מן השתיקה, הרי שכך הבין רטנר את דברי
האו"ז, עיין אהצו"י, סוכה עמ' 109.
ברוקח, סי' רי"ט ההלכה מצויה, ואינה מצוטטת מן הירושלמי.

[ושמא עניינו של משפט זה הוא סיכום הלכתי של דברי הירושלמי, על פי התפיסה המקובלת שבן שלש עשרה למצוות, למרות שהוא סותר, לכאורה, את דברי הירושלמי שם: "יודע לנענע חייב בלולב, יודע להתעטף אביו מלמדו לשון תורה...".¹ וצ"ע]

לב. סוכה, סי' שטו, סט ע"ב:

בירושלמי בשמעתין כיצד סדר הקפה כל ישראל גדולים וקטנים נוטלים את לולביהן בידיהן ימנית ואתרוגיהן בידיהן השמאלית ומקיפין הקפה אחת, ואותו היום מקיפין שבע פעמים, הרי ראייה וסמך למנהגנו... ומה שנהגו... מנהג זה מפורש בירושלמי דשמעתין דמסיק ניחא בזמן שיש מזבח ובזמן הזה חזן הכנסת עומד כמלאך האלקים וס"ת בזרועו והעם מקיפין אותו דוגמת מזבח".

ירושלמי זה, שאינו לפנינו, מצוי בעוד ראשונים (ראבי"ה, רוקח, שבה"ל. וכן בילקוט שמעוני [מהירושלמי ??]). עיין אצל אפטוביצר, בהערותו לראבי"ה, ח"ב, 397, הע' 9. וסיכומו: "...ובעל ספר הירושלמי הרכיב שני המאמרים שבשו"ט ועשה מהם הוספה בירוש'".¹

לג. בסוף הל' חנוכה (סי' שכח, ע ע"ד) מוכיח המחבר שאין לעשות הבדלה במוצ"ש על נר חנוכה: "בירושלמי דברכות פ' אלו דברים ר' אבוב בשם ר' יוחנן ר' יוסי ב"ר חנינא אין מברכין על הנר ולא על הבשמים של מצוה מאי מצוה אר"י בשם שמואל נר כגון נר של חנוכה במוצ"ש אין מבדילין עליו בשמים כגון אסא דהושענא בסוכות במוצ"ש אין מברכין עליהן דאמר רבא הדס של מצוה אסור להריח בו".

סי' לא 1. הוה י"ד גילת, "בן שלש עשרה למצוות", מחקרי תלמוד, א, עמ' 39 ואילך.

סי' לב 1. וע"ע רבינוביץ, 169; בובר, נ; אהצו"י סוכה, 141. ובקיצור מצוטט הענין במנהגי ר' חיים פלטיאל, בתוך: ד' גולדשמיט, מחקרי תפלה ופיוט, ירושלים תשמ, עמ' 47, ועיי"ש בהע' 54.

הענין כולו אינו בירושלמי. הוא מצוטט גם בראבי"ה, ח"א, סי' קמא, עמ' 132. שם ההקשר הוא ענייני מסכת ברכות, והציטוט הוא אחד מכמה ציטוטים מן הפרק בירושלמי ברכות. ברוקח, סימן שנו, מצוטט ירושלמי זה לגבי ענייני הבדלה. יש לציין שגם ברוקח הוא מצוטט בשם "ירושלמי" ולא בשם "ירושלמי ישן". אפטוביצר (בהערותיו לראבי"ה שם) מתחבט: "וסגנון המאמר הוא תלמודי, ואפשר שהיה בירוש' האמתי. או שהועתק מן "ספר ירושלמי"... שהוסיפו בירוש' ממקור קדמון לא נודע לנו".¹

לד. בהל' יו"ט, סי' שמז, עג ע"ג-ע"ד: "בירושלמי שלפני כתוב עירובי תבשילין כך הוא נטל פת כביצה ותבשיל כזית ואומר באקבו"ץ על מצות עירוב ומתנה ואומר בדין יהא שרא לנא לאפווי ולבשולי מיומא טבא לחבריה ומיו"ט לשבת ולמי שסומכין על עירוב זה עד מוצאי יו"ט האחרון ובלבד שיהא שמור העירוב עד מוצאי יו"ט האחרון, אכלו או שאבד צריך לערב בעיו"ט האחרון, ר' חייא בשם ריב"נ צריך לומר עירוב זה עלי ועל מי שלא עירב - ופליג אגמרא דידן...".

לפנינו אין בירושלמי אלא את מימרת ר' חייא. הירושלמי מצוטט גם בראבי"ה (ח"ב, תשמ"ח, עמ' 449) וברוקח (סי' שא). אפטוביצר, בהערותיו לראבי"ה מסכם: "לכן נראה לי ודאי שהירושלמי שהביאו רבינו ובעל הרוקח והאו"ז הוא "ספר ירושלמי", שהוסיף המאמר בירוש'... ובעל ספר הירושלמי לקח את דבריו מן הגאונים".

לגבי הציטוט באו"ז יש להדגיש שתי נקודות. כל הדיון בירושלמי זה אינו במקומו. מן הראוי היה לדון בו בתחילת הפרק, העוסק בענייני עירובי תבשילין, ולא אגב המשנה החמישית שבפרק. גם

סי' לג

1. הירושלמי מובא גם בראשונים מאוחרים יותר. וע"ע רבינוביץ, עמ' 158; בובר, סי' ט; אהצו"י ברכות, 186.

מימרת ר' חייא, היא בהלכה א'. אכן, הראבי"ה והרוקח מצטטים ירושלמי זה סמוך לתחילת הדיון בענייני עירובי תבשילין. גם יחס המחבר לפיסקא זו הוא ביקורתי: "אבל מה שכתוב... כמדומה אני דשיבוש הוא וט"ס הוא... אבל מה שכתוב... אבל מה שכתוב... קצת תימהון הוא בעיני...". עם זאת, אין הוא מפקפק (במפורש) במהימנות הפיסקא ובמקורותיה.¹

לה. בהל' יו"ט, סי' שנב, עד ע"ב: "ובירושלמי דשמעתין מיתניא כרב דתני עכו"ם שהבי' דגים מפולמין לישראל ופירות בני יומן מותרין לקבל ואסורים באכילה עד הערב בכדי שיעשו".

הענין אינו מצוי בירושלמי, ולא מצאתיו בעוד ראשונים. הראבי"ה ח"ב, תשסג, עמ' 467, מצטט עניין דומה לזה, אך הלשון שונה (ואף ההלכה שונה במקצת) עיי"ש.

נראה, שמקור הדברים ב"ספר ירושלמי". ה"ברייתא" היא עיבוד (?) של ברייתא שבבבלי לפי הסוגיה שעליה (ביצה כד ע"ב): "מיתיבי נכרי שהביא דורון לישראל אפילו דגים המפולמין ופירות בני יומן מותרין. בשלמא למ"ד מותרין לקבל שפיר, אלא למ"ד מותרין באכילה...". ה"ברייתא" מנוסחת לפי דעת רב (לפני"כ בסוגיה), לפיה "מותרין" לקבל ואסורין באכילה.

[פסיקת הלכה כרב מצויה בדברי הגאונים: תשובת גאון (ארץ ישראל) - אוצה"ג, יו"ט, התשובות, עמ' 30 (נוסח הסוגיה שונה משלנו!); הלכות קצובות דרב יהודאי, בתוך: תורתן של ראשונים, עמ' 21.]

סי' לד
1. רייפמן, הכרמל א, 354; בובר, הכרמל ב, 138; אהצו"ג, ביצה, 51; בובר, "ירושלים הבנויה", עה.

לז. הל' יו"ט, סי' שנח, עה ע"ג: "ובירושלמי גרסי' ובלבד שלא יזכיר סכום מקח רשב"א אומר ובלבד שלא יאמר לו סכום מנין". ציטוט זה הוא חלק מברייתא המצויה אף בתוספתא (יו"ט פ"ג ה"ז, מהד' ליברמן, עמ' 294) ובבבלי (ביצה כט ע"ב). בירושלמי הברייתא אינה מצויה. המחבר מסתייע מן הירושלמי להוכיח את הנוסח, שלפי דעתו הוא הנכון בברייתא ("סכום מקח"). הוא מביא סיוע נוסף לנוסח זה מנוסחם של הרי"ף והר"ח (של הברייתא בבבלי).

מסתבר, שלפני המחבר היתה הוספה של ברייתת הבבלי בירושלמי. ר"ש ליברמן (תוספתא כפשוטה ח"ה, יו"ט, עמ' 970, הע' 13) מציין שהמובא משם הירושלמי כאן, הוא המשך של המובא משם הירושלמי בראבי"ה, ח"א, עמ' 408 (=או"ז, עירובין, סי' קמ, לח ע"א. להלן סימן מח).

עם זאת, יש לציין שהמובא כאן משם הירושלמי אינו מצוי בדברי הראבי"ה, ח"ב, תשעא, 471). זאת, למרות שדברי הראבי"ה שם הם מקור דברי האו"ז בפיסקא זו (עיי"ש, 470, הע' 12). אף הראבי"ה היה יכול להסתייע בירושלמי לבירור נוסח הברייתא. ושמא קטע זה של הברייתא לא היה לפניו בירושלמי? וצ"ע.

לז. בהל' קריאת התורה, סי' שפא, עט ע"א, מצוטט ירושלמי ובו טעמים למספר הקוראים במועדים השונים:

"ירושלמי בחוש"מ קורין ד' כנגד כהנים לויים וישראלים וגיירי צדק, ביו"ט ה' כנגד חמשה חומשי תורה, ביום הכפורים ו' כנגד שיתא סדרי משנה, בשבת ז' כנגד התלמוד שהוא מוסף עליהם".

מן ההקשר בסימן, מסתבר שהציטוט הוא מירושלמי מגילה פ"ד, אך הענין אינו מצוי לפנינו בירושלמי, וחלק מן הטעמים (לגבי יוה"כ ושבת) אף סותרים טעמים שנמצאים בירושלמי.¹ הציטוט מצוי בשם הירושלמי גם בראבי"ה, ח"ב, תקעט, עמ' 306.

סי' לז 1. וע"ע אהצו"י, מגילה, 105; רבינוביץ, 169-170.

לח. בסוף הלכות תשעה באב, סי' תטז, פד ע"ד, חותם המחבר את ענייני תענית בהלכה לגבי קריאת התורה:

"ירושלמי שלהי פ"ב [=תענית, סו ע"א] במה קורין ר' יוסי אומר ברכות וקללות שבמשנה תורה, ועכשיו אין אנו קורין אלא ויחל משה ומדלג מעשה העגל ומתחיל ויאמר ה' אל משה פסל לך עד אשר אני עושה עמך עכ"ל הירושלמי".
הלשון: "ועכשיו...". אינה מצויה לפנינו בירושלמי, וכבר כתב עליה הראבי"ה: "ומן הלשון משמע דמעכשיו לשון גאון הוא".¹ לגבי מקורו של האו"ז, אין להכריע האם ציטוט הירושלמי מועתק מן הראבי"ה או מן הירושלמי של המחבר גופו.²

לט. בהל' אבילות, סי' תל, פח ע"ד: "ואמר בירושלמי דמ"ק ובאיכה רבתי כשמברין אותו אין האבל בוצע המוציא אלא המברה את האבל הוא בוצע משום שנ' פרשה ציון בידיה אין מנחם לה הא יש לה מנחם מנחם בוצע". הענין אינו מצוי לפנינו בירושלמי.
ביתר אריכות מצוטטת ההלכה בשם "ירושלמי דאלו מגלחין" בילקוט שמעוני, משלי, רמז תקמז, וכן בסמ"ג,¹ אבילות, רמז ע"א [וממנו (?) בעץ חיים, ח"א, סי' כא, עמ' שפב]. ההלכה עצמה מצויה בהלכות גדולות,² מהד' ירושלים, ח"א עמ' 447.

סי' לח

1. ראבי"ה ח"ב, עמ' 331. הירושלמי מצוטט גם שם, עמ' 631.
2. אפטוביצר, עמ' 331 קובע שהאו"ז העתיק מן הראבי"ה. גם קביעתו (שם, הע' 10) שהרוקח סי' ריא [וע"ע סי' רכז] "ודאי שאב" מן הראבי"ה אינה הכרחית.
[המקבילה של ירושלמי זה, בברכות, מצוטטת בהל' ר"ח, סי' תסו, צב ע"ד - ואין בה ההוספה שכאן].

סי' לט

1. וע"ע בובר, הכרמל א, עמ' 569; רבינוביץ, 170 (ולא הזכיר האו"ז); אהצו"י משקין, 136. הרוקח (סי' שיג) מזכיר את ההלכה מבלי לציין את מקורה.
2. רייפמן, הכרמל א, עמ' 281, מוצא את המקור של הלכות גדולות בירושלמי שאינו לפנינו, אך מצוטט בראשונים (סמ"ג וב"י).

מ. בהל' ראש חודש, סי' תנג, צא ע"ג:

"דאמרי' פר' יו"ט שחל... כל מזונותיו של אדם קצובין לו מראש השנה ועד יוה"כ חוץ מהוצאות שבתות וימים טובים ומוסיף עלה בירושלמי ור"ח וחוש"מ ובפסיקתא דיום ראשון של סוכות תני מר"ה נקצבין כל מזונותיו של אדם חוץ מה שמוציא בשבתות ובימים טובים ובר"ח וחוש"מ...".
הענין כולו אינו מצוי לפנינו בירושלמי. הציטוט מן הפסיקתא, מצוי בפסיקתא דר"כ [מהד' מנדלבוים, עמ' 402], ובויקר"ר, ל:א [מהד' מרגליות, עמ' תרפח]. מן הפסיקתא מצטט גם הרוקח בסוף סימן רכח.

רצ"ה חיות (אמרי בינה, ב, עמ' תתצא), מתייחס לדברי האור זרוע, על פי ציטוטיו באחרונים¹, כדוגמא לדרך "הקדמונים... לכנות כל המדרשים ופסיקות וילמדנו אשר נתחברו בארץ ישראל בכינוי ירושלמי". אבל מדברי האו"ז עצמו, נראה שהבחין בין ירושלמי לפסיקתא כאן, ויתכן שהמימרא כולה, עם הוספת ר"ח וחוש"מ נכנסה לירושלמי של המחבר, על פי המדרשים. וצ"ע.

מא. בהל' ב"מ סי' שלט, מז ע"א, (הציטוט מכיב"מ):

"ירושל' אמר ר' יצחק הדא אמרה המבטל כיסו של חבירו אין לו עליו אלא תרעומת המבטל שדה של חבירו חייב לשפות לו המבטל ספינתו של חבירו [מהו, המבטל חנותו של חבירו]¹ מהו. בירושל' שלפניי² אינו מסיים גבי ספינה וחנות אם פטור אם לאו, אבל לעיל באיזהו נשך בירושלמ' אמ' הנותן מעות לחבירו ליקח בהן פירות... המבטל שדה של חבירו חייב לשפות לו המבטל ספינתו של חבירו המבטל חנותו של חבירו א"ל פטור, בכולהו³ בעי למימר דפטור לבד מן השדה...".

סי' מ
1. דרכי משה או"ח, סי' רמב ס"ק ב, עטרת זקנים, ה' ר"ח סי' תטז (יגעתי ולא מצאתיו שם). ההתייחסות של רצ"ה חיות היא לקטע שאינו מצוי לפנינו באו"ז "חוץ ממה שתינוקות מוליכן לבית רבן". מ"מ הדרכי משה מתייחס רק לענין של ר"ח וחוש"מ, שאכן מצוי באו"ז.

סי' מא
1. המוסגר מצוי בכיב"מ. בדפוס נשמט מחמה"ד.

המילים "א"ל פטור" חסרות לפנינו בשני המקומות ומצוטטות רק באו"ז. עי' י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", סוף הע' 52, עמ' 131. הוא מעמיד על הקשיים שבציטוט זה ומסיק: "ולכאורה היה נראה שאין כאן הבאה ישירה מ'ירושלמי שלפני'...אלא מכלי שני...וסיכומו של מחבר כלשהו", ומותיר הצעה זו בצ"ע.

איני רואה סיבה לפקפק בכך שנוסח זה היה בירושלמי של המחבר גופו. דבר זה אינו סותר את העובדה שאולי זוהי הוספה או סיכום "של מחבר כלשהו" שחדרה לנוסחו. ועדיין צ"ע.

2. המינוח של המחבר כאן חריג: "שלפני" לעומת ציטוט ירושלמי למקום אחר. בדרך כלל מציין "ירושלמי שלפני" את נוסח המחבר לעומת נוסחים אחרים על אתר. עי' לעיל עמ' 109-110. אכן, ר"ש אברמסון (סיני כג, עמ' ס, הע' 12. מוזכר אצל זוסמן שם) הגיה: "שלפני" (=שלפנינו). ואין זו הגהה הכרחית.

3. בכיב"מ מתחילה כאן שורה חדשה, כנראה בכדי לציין שאלה דברי המחבר עצמו.

ציטוטי ירושלמי שאינם מצויים לפנינו - מצוטטים מכלי שני

מב. בהל' יבוס, סי' תרטו, פג ע"ד: "...בפ' המדיר בירושלמי, וזה לשון הירושלמי תמן תנינן נשים שאמרו חכמים יוצאות בלא כתובה צריכה התראה אם לא התרה בהן יוציא ויתן כתובה".
ירושלמי זה לקוח מתוך תשובת ראבי"ה.¹ מתוך הציטוטים המרובים של ירושלמי זה בראשונים, ברור שזהו מאמר מקורי בירושלמי שנשמט בכ"י ליידן ובדפוסים מחמת הדומות. הר"ש ליברמן כבר העמיד על כך, ושיחזר את המשפטים החסרים.²

מג. בהל' יבוס, סי' תריט, פה ע"ד: "...וכן סוטה דרבנן שאמר ר"ש בהאשה רבה ביאתה או חליצתה מאחיו של ראשון פוטרת צרתה וקרי ליה בירושלמי חליצה פסולה...".

בלשון זו הענין אינו מצוי בירושלמי. על דברי ר' שמעון במשנה (יבמות פ"י מ"א), שנינו בירושלמי (יבמות פ"י ה"ב, י ע"ד): "הד' אמרה על דר"ש ביאה פסולה פוטרת...". אבל גם עוד ראשונים כותבים, שהירושלמי קורא ל ח ל י צ ה שבמשנה חליצה פסולה אליבא דר"ש. למשל, תוד"ה רבי שמעון, ביבמות יא ע"א,¹ ובלשון קרובה מאוד ללשון האו"ז, תוד"ה וחליצה, ביבמות כו ע"ב.² וכנראה שממקורות אלה שאבו אף הרשב"א (יבמות יא ע"א, ד"ה אמר) והריטב"א (ליבמות, עמ' קעג).

סי' מב

1. ראבי"ה, תשובות, מהד' דבליציקי, סי' תתקכ, עמ' יד.
2. תוספתא כפשוטה, ח"ו, כתובות, עמ' 292.

סי' מג

1. "ועוד בירושלמי קורא לההיא דרבי שמעון חליצה פסולה ואם היתה מותרת להתייבם חליצה כשרה היא...".
2. "וכן סוטה דרבנן דקרי ליה בירושלמי חליצה פסולה גבי הא דא"ר שמעון ביאת כו' דדמיא נמי לסוטה דאורייתא דאין בה זיקה דטומאה...".

בשני התוספות הנ"ל, מקור הדברים הוא ר"י. נראה, שהמחבר העתיק את הענין כולו מן התוספות של מורו, הר"י שירליאון, ומקורם הוא מדברי ר"י הזקן.

לעצם הענין, לא ברור לי אם יש כאן חילוף נוסח בירושלמי, או שדברי הר"י הם פרפרזה של הירושלמי, שהפכה את "ביאה פסולה" ל"חליצה פסולה". שינוי זה יכול היה להגרם משום עניינה של הסוגיה בדף כו ע"א, שהיא חליצה, ומימרת הירושלמי "הותאמה" לה. אם הצעת הדברים בלשון השניה היא נכונה, הרי שר"י הבין, שלפי הירושלמי נפטרות הצרות גם על ידי ביאה פסולה בייבום וגם על ידי חליצה פסולה, ואין "ביאה פסולה" אלא דוגמא בלבד.

[אבל בסוגיה בדף יא ע"א הענין הוא היתר ייבום, ואעפ"כ התוספות שם מצטטים את הירושלמי "קרי ליה חליצה", ולכאורה ההצעה שיש בדברי הר"י פרפרזה לפי ההקשר נופלת. ומ"מ השוה לדברי ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ו, יבמות, עמ' 111, שמעתיק (מתוך התוספות!) כפי שמצוי בירושלמי לפנינו "ביאה פסולה" אך הדגש בדבריו הוא על הפסול, ודין ייבום נלמד מדין חליצה ולהיפך. ואף הוא מצטט את הירושלמי מתוך התוספות בהדגשת הדין ולא בהדגשת הדוגמא.

לדברינו יש לשער עוד שדברי הר"י נאמרו במקורם על הסוגיה בדף כו, והכל צע"ג].

מד. בחלק השו"ת, סי' תשנב, קט ע"ג: ועוד שמעתי [כי"א: אומ'; כי"ס: אומרים] שיש בירושלמי לשמואל למה לי לקדושי בבי כנישתא כדי לזכות את התינוקת פי' שירצו לשמוע ברכה ויענו אמן ויטעמו מן הברכה". וכעי"ז בהל' ע"ש, סי' כ, ו ע"א: "משום דאמר בירוש' פ' ולמאן דאמ' אין קידוש אלא במקום סעודה אמאי מקדשים בבהכ"נ כדי לזכות בהם התינוקות פי' שירוצו זה לפני זה כדי לשתות ולשמוע הקידוש כך שמעתי מפרשים". (הציטוט מכי"א).

ציטוטים אלה אינם מצויים לפנינו בירושלמי, לא מצאתים
בראשונים, ואף מלשון המחבר משמע שלא היו לפניו בירושלמי, אלא
שציטטם מכלי שני, ומפי השמועה.¹

מה. בהל' מוצ"ש, סי' פט, כג ע"ג:

"כתב ה"ר משה מיימון זצ"ל מנהג צדיקים שמתפללים מנחה
ואח"כ אוכלים, וכבר היו מקומות שהיו נוהגים כן וגער בהם
ר"ת ואסר עליהם דאמרי' בירושלמי מעשה באחד ששתה מים בין
מנחה למעריב ובא מלאך המות והרגו מפני שמתים שותים ונמצא
גוזל מתים...".

הענין אינו מצוי בירושלמי. מעשה זה, מצוטט מן הירושלמי, מצוי
בתשובת ר"ת המצוטטת אף בשו"ת מהר"ם (ד' פראג, סי' י, ב ע"ב)
ובשו"ת הרשב"א (ח"א, אלף קיט).¹ ונראה שר"ת כינה מדרש כלשהו
בשם "ירושלמי".²

מו. בהל' מילה, סי' קז, כז ע"ב, מצוטטת הברכה לתינוק הנימול
("תשלח אסותא דחיי ודרחמי..."), מן הירושלמי, בשמו של רבי'
שמואל בר נטרונאי. דבריו, ובכללם הירושלמי, לקוחים מתוך
תוספותיו או מתוך ספר הראבי"ה.¹ ומקורם, כנראה, מתוך "ספר
הירושלמי".²

סי' מד

1. וע"ע אהצו"ג, ברכות 181; רבינוביץ, עמ' 166; בובר, צה.

סי' מה

1. הלשון במקורות אלה כמעט זהה, ויתכן שאינם אלא אותו מקור.
2. הרעיון המובא בהמשך בשם ר"ת מ"מדרש", שהשותה מים בין השמשות
גוזל את המתים, מובא משמו בעוד כמה וכמה מקורות. כך בספר הישר,
שו"ת, מהד' רוזנטל, עמ' 84; פסחים קה ע"א, תוד"ה והנ"מ; ועוד.
הוא מצוי במדרש תהילים, יא ו. [וע"ע י' תא שמע, מנהג אשכנז
הקדמון, עמ' 201 ואילך]. לכל הענין ע"ע רייפמן, הכרמל, א, 355;
בובר, הכרמל, ב, עמ' 139; רבינוביץ, 5-164; בובר, "ירושלים
הבנויה", סי' לד.

סי' מו

1. עי' ראבי"ה, ח"א עמ' 412 - 413 (והע' 17), שם עמ' 360, ובחלק
ב' עמ' 680. זה מן המקומות בהם מצוטטים בראשונים דברים המוכרים
לנו מן הגאונים בשם הירושלמי, עיי"ש עמ' 360 הע' 12. (המשך)

מז. בהל' מילה, סי' קז, כז ע"א-ע"ב: "והיכא שהאב מל...מברך נמי שהחיינו כמו שפסק מורי אב"י העזר"י על פי הירושלמי". (דברי הראבי"ה הם בח"א, עמ' 359).

ברכת שהחיינו על המילה אינה נזכרת בירושלמי.¹ יתכן שהברכה אכן נזכרה (= נוספה) בירושלמי של הראבי"ה. אבל, יתכן שאין הציטוט אלא היקש מן הירושלמי, והראבי"ה הקיש ממצוות בהם מפורשת ברכת שהחיינו (לולב, ציצית), למצוות מילה שלא מפורשת בה ברכה זו.

מח. בעירובין, סי' קמ, לח ע"א, מצטט המחבר מדברי ר' שב"ט ובהם ברייתא

"מירושלמי שלהי פ' אין צדין דתני אומר אדם לחנוני ישראל תן לי כלה של תבלין, אצל טבח ישראל הרגיל אצלו תן לי ירד, אצל פטם ישראל הרגיל אצלו תן לי תור או גוזל, אצל נחתום ישראל הרגיל אצלו תן לי ככר, אצל חנוני ישראל הרגיל אצלו תן לי ג' אגוזים ועשרה בצים".

הברייתא אינה מצויה לפנינו בירושלמי. ביסודה היא ברייתת התוספתא בביצה.¹ מהקשר הדברים נראה שמקור הדברים הוא ספר הראבי"ה (ח"א עמ' 408 - 409, ועיין שם הע' 27, 28).

(סימן מו - המשך)
[ואינו רחוק בעיני, שהוספה זו נכנסה בתחילה כגליון בירושלמי, בסוף הפרק במסכת שבת, עיי"ש עמ' 413: "כדמוכח בירושלמי בפרק רבי אליעזר אומר (בסופו) אם לא הביא כלי [בסופו]".]
2. על הוספה זו בירושלמי העירו רייפמן, הכרמל א, 9-398; בובר, הכרמל ב 142, ובהערותיו למדרש שכל טוב, עמ' 19; אהצו"י, ברכות עמ' 209; רבינוביץ, עמ' 166; בובר, "ירושלים הבנויה", צב.

סי' מז
1. ועיי' בהע' 15 בראבי"ה שם; אהצו"י, ברכות, 211; בובר, צב.

סי' מח
1. העיר על כך רבינוביץ, עמ' 170. בובר, כדרכו, מציע בסימן נד: "באמת יש לתקן באו"ז בתוספתא במקום בירושלמי". ועיי' תוספתא כפשוטה, ח"ה, יו"ט, עמ' 970.

מט. בפירוש ר"ש מפלייזא, לקרובה "אלהי הרוחות" (פסחים, סי' רנו, נט ע"ד): "ובירושלמי איתא דטיבול הראשון מטבל במלח" [בכ"י וטיקן 266 של הפירוש: מטבל במים ובמלח].

הטיבול במלח אינו נזכר בירושלמי. אבל אצל חכמי אשכנז (וביניהם האו"ז עצמו) יש ציטוט של ירושלמי שאינו מצוי לפנינו, ובו "וטמיש במלחא"¹, עי' לעיל סי' כה.

ג. בפירוש ר"ש מפלייזא לקרובה "אלהי הרוחות" (פסחים, סי' רנו, ס ע"ב):

"ופליאה למה... ואימר שרי (כ"י וטיקן 266 הנ"ל: ואמר מורי) משום דאמרי' בירושלמי חרוסת [חד אמר צריך] לעשותו צלול זכר לטיט וחד אמר עב זכר לתפוח אמר ר' (כך בכי"א) מנא צריכחם אנו למיחש לתרויהון ולכך נהגו...".

בירושלמי בפסחים פ"י, לז ע"ד מצוי רק: ר' יהושע בן לוי אמר צריכה שתהא עבה מילתיה אמר זכר לטיט, אית תניי תני צריכה (כך בכי"ל) שתהא רכה מילתיה אמר זכר לדם". זכר לתפוח ולטיט מצוי בבבלי פסחים קטז ע"א. אצל הראשונים יש ציטוטי ירושלמי שאינם לפנינו ובהם מסורות שונות ביחס לחרוסת. עי' ראבי"ה 166, ובהערה 21 [והגה"מ חמץ ומצה פ"ז סק"ט].

נא. בהל' ר"ה, סי' רסט, סב ע"ד, מצטט המחבר ירושלמי מן הערוך ערך 'ערב' (=ערוה"ש, ח"ו עמ' 259):

"בירושלמי כתיב בלע המות לנצח... כד שמע שטן קול שיפורה זימנא חדא בהיל ולא בהיל וחד תנו ליה אמר הא ודאי הוא שופרא דתקע בשופר גדול... ומרתיע ומתערבב ולית ליה פנאי למיעבד קטגוריה. ומיכן אנו למדין דבעינן למעבד שלשים בעמידה כמו שלשים בישיבה והלין דמחמרן ועבדן... עכ"ל".

סי' מט 1. טיבול במלח כדרך אכילה, ללא קשר לערב פסח מצוי במשנה מעשרות ד, ג; שבת יד, ב.

"ירושלמי" זה מצוטט בעוד ראשונים, ומן הערוך הוא גם בראבי"ה, ח"ב עמ' 8-237, ותורף דברי אפטוביצר, שם הע' 10: "ואין ספק שהירושלמי הזה הוא מדרש אגדה ירושלמי".¹

נב. בהל' סוכה, סי' שיא, סח ע"ג, מצטט המחבר בשם הראבי"ה ירושלמי: "ר"ע הוה ממטי ליה ומייתי ליה ומנענע ליה בשעת גמר הלל". המשפט - המצוי בראבי"ה ח"ב סי' תרפג עמ' 385 - אינו נמצא לפנינו בירושלמי.¹

יתכן ש"ירושלמי" זה הוא חלק מן הירושלמי (כלומר: "ספר הירושלמי") המובא להלן שם בראבי"ה (עמ' 386): "רב אחא בר יעקב ממטי ליה ומנענע כד מברך עליה ואמר גירא בעיני דסיטנא...".

נג. בתשובה, המצוטטת בהל' ב"ק (סי' תטו, לב ע"א),¹ כותב ר"ת: "דהא מנה שוה מאתים² טעות הוה ומוקי לה תלמוד ירושלמי כגון שקיבל עליו הלוקח". אוקימתא זו של הירושלמי אינה מצוי לפנינו שם, לפחות לא בצורה ברורה וחד משמעית.³

סי' נא

1. "ירושלמי" זה נדון כבר על ידי מהר"ץ חיות, אמרי בינה, סי' ב (עמ' תתצא), לגבי הציטוט מן התוספות; רד"ל, מאמר קדמות ספר הזוהר, יט; י' רייפמן, הכרמל, א, עמ' 353; בובר, שם, עמ' 570; אהצו"י, ר"ה עמ' 6-55; א' עפשטיין, "מעות לתקן", עמ' 150; רבינוביץ, עמ' 167; בובר, ו, עמ' 231.

סי' נב

1. הענין גם מצוי במרדכי השלם (ירושלים תשמט), סי' תשנג, עמ' קמג. וע"ע רבינוביץ, עמ' 169; אהצו"י סוכה, 3-142.

סי' נג

1. התשובה מצויה גם בספר הישר, חלק השו"ת, מהד' רוזנטל, סי' נד עמ' 118; כתובות צח ע"ב, תוד"ה א"ר פפא.
2. במהד' רוזנטל: "דהא אלמנה שמכרה שוה מנה במאתים".
3. ועי' הע' ג' במהד' רוזנטל.

נד. בהל' ב"מ (סי' שכו, מה ע"ב), מעתיק המחבר ירושלמי בשם הרי"ף (הציטוט מכיב"מ): "ירוש' תני ללינה אין פחות מיום אחד, לשביתה אין פחות מיום אחד משני ימים, לנישואים...ועיינתי בירושלמי שלפניי ולא מצאתי אך בתוספ' בפ' השוכר...".

ירושלמי זה מצוטט מן הרי"ף בהרבה ראשונים, אך אינו מצוי לפנינו. עיין המקורות וסיכום הדברים בהערת מורי, פרופ' י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", עמ' 129. ועיין לעיל עמ' 109.

[לציטוטים ממקבילות, לטעויות שונות, ולבעיות במראה מקום בציטוט הירושלמי, עיין להלן בנספחים לפרק זה, עמ' 167 ואילך.]

סיכום

ב-59 מקומות¹ בספר צוטטו בשם הירושלמי 51 עניינים² החסרים בו. מתוך 51 ציטוטים אלה, 13 הם ודאי ציטוט של המחבר מכלי שני. קרוב לוודאי, שרוב רובם של 38 הציטוטים הנוותרים, הם ציטוטים מקוריים, מדברי המחבר עצמו.³ סביר להניח, ש-5 ציטוטים הם ציטוטים של מאמרי ירושלמי מקוריים שנשמטו בטעות ממנו⁴ ההתפלגות למסכתות היא כדלהלן:

מדברי המחבר	מכלי שני	הציטוט כולו חסר	חלק מהציטוט חסר
10		4	6
1		1	
1			1
1		1	
2	2	2	2
3		3	
1		1	
2		2	
5	1	4	2
1			1
-			1
1		1	
1	1	1	
1	2	3	
1		1	
1	1		1
1		1	

1. סימנים א ג ז ח טז כא מד, כוללים ציטוט אחד המצוי בשני מקומות בספר.
2. אם נכליל את סימן מט כחלק מסימן כה הרי שיש רק 50 מקומות מצוטטים.
3. לגבי סימנים ה יג יז כה - אני מסופק מאוד. לגבי השאר אין להכריע לכאן ולכאן, ולעיל הסתפקתי לגבי כמה מהם.
4. סימנים: א יא טז כב* מב (יש להסתפק לגבי סימן לג).
5. יתכן שיש להוסיף לכאן את סימן כג. למרות שהוא מצוטט סתם "בירושלמי", מן הראבי"ה משמע שהוא בברכות.

לשנים עשר ציטוטים אין מראה מקום מדויק¹² (ששה מדברי המחבר¹³ וששה השאובים מכלי שני).

המטרה המרכזית של הצגת הדברים בצורת טבלה, היא להראות את התפלגות מימרות מסוג זה במסכתות השונות. אך בנקודה זו יש מקום לטעות. הטבלה יוצרת רושם של מציאות "חסרונות הירושלמי" בכל סדרי התלמוד. למעשה, שני החסרונות מסדר זרעים (למעט ברכות) הם כנראה מאמרים מקוריים בירושלמי. מחמשת החסרונות בסדר נשים, אחד מן המאמרים [סי' מג (יבמות) - מדברי ר"י ?], אינו חסרון אלא שינוי נוסח בירושלמי. ציטוט נוסף של המחבר עצמו [סי' יי (כתובות)] כל עניינו תמוה, עיי"ש. ציטוט אחד [סי' מב - מהראבי"ה] הוא כנראה מאמר מקורי בירושלמי. ושני המאמרים הנותרים [סי' נג (כתובות) - משו"ת ר"ת; סי' יט (סוטה)] אינם חד משמעיים, וצריכים בירור. הציטוט האחד מסדר נזיקין [סי' מא, (ב"מ)] הוא מדברי הרי"ף והמחבר מפקפק בו. הציטוט מסוף נדה [סימן יב] צ"ע.

מאמרים בטוחים, שסביר להניח שלא היו בירושלמי מצויים במסכת ברכות ובסדר מועד. אמנם, ייתכן שאחדים מן הציטוטים משאר הסדרים אף הם הוספות ממשיות בירושלמי (סוטה, נדה ??), וצ"ע.

6. ציטוט יחיד זה - סימן א - מצוטט פעם על ידי המחבר ופעם מדברי הר"ש.

7. סימן כד, אבל עיי"ש סמוך להערה 3.

8. לגבי סימן כט, רק לפי ההקשר נראה שהציטוט מסוכה.

9. לגבי סימן לד, רק לפי ההקשר אני למד שהציטוט מביצה. סימן זה צוין כמי שחלקו נמצא לפנינו, אך הכוונה לחלק קטן מאוד, עיי"ש.

10. מסתבר שהציטוט בסימן לז הוא ממגילה, למרות שלא צוין כך.

11. נראה שאין כאן חסרון אלא שינוי נוסח.

12. מכל מקום יתכן שחלקם היו שייכים ל"ספר ירושלמי" מסודר למסכת מסוימת. [כב - ברכות; לג - מגילה; מב - שבת; מג - ברכות; מו - סוכה. וכולם מסופקים].

13. לגבי שלשה מהם (סימנים יג, טז, כא) יש ספק רב האם הם אכן מדברי המחבר.

*

יש להפנות את תשומת הלב אל הנספחים המצויינים להלן. מצויים בהם גם מאמרים שהוזכרו בעבר כ"חסרונות" בירושלמי, ולענ"ד אינם כאלה; מאמרים המצוטטים מירושלמי מכות ובכורות וכנראה שאינם אלא טעות; ויש ציטוטים פרפזיים שיש מקום לחשוב שהם מאמרים החסרים לפנינו בירושלמי.

*

מבדיקת ציטוטי הירושלמי החסרים לפנינו עולה, כי בפני המחבר עמד ככל הנראה טופס של "ספר ירושלמי", ואין הוא מצטט רק מתוך המצוי הראבי"ה. ייתכן שחלק מציטוטי ה"ירושלמי" אכן צוטטו מן הראבי"ה אך יש כאלה שאין הוא תלוי בהם.¹⁴

*

בחלק מהמקומות נראה שהמחבר מפקפק במקוריות הירושלמי ("ספר ירושלמי") מדרך הדיון (או אי הדיון) שלו בעניין. עי' מ"ש לעיל בדוגמא ד' (והע' 3!) [ועיין גם בדוגמאות יד, טו, כז, לד].

*

ולבסוף כמה שורות על טיבו של "ספר ירושלמי". פריצת הדרך של אפטוביצר, עליה עמדנו לעיל במבוא לפרק, פריצת דרך שהסיטה את המחקר מחיפוש ליקויים בירושלמי להגדרת אותו 'ספר ירושלמי', עדיין לא מיצתה את הבעיה. מהותו, מטרתו והיקפו של 'ספר ירושלמי' זה לא הובררו כל צרכם. אפטוביצר עצמו נראה כמתחבט

14. עיין לעיל בהערות. יש מקומות בהם העניין אינו מופיע כלל בראבי"ה ויש כאלה בהם העניין רק נרמז בראבי"ה אך באו"ז הציטוט שלם.

[י"ד גילת, "ליל התקדש שבת", סידרא ג (תשמ"ז), עמ' 32 הע' 75 כותב על ציטוט של ירושלמי שאינו לפנינו: "...ירושלמי זה מובא, בעקבות הראבי"ה, גם על ידי ראשונים אחרים...". לפי דברינו, האו"ז עצמאי היה בציטוטי ירושלמי שכאלה.

אפטוביצר בהערותיו לראבי"ה, ח"ב, תשמח, 449 הע' 12 כותב: "ובאו"ז... אבל אין להכריע אם העתיק מכאן...". - נראה שבמקרה הנדון שם (או"ז: ובירוש' של פני כתוב) קרוב לוודאי שהאו"ז עצמאי, עי' לעיל דוגמא לד].

במקומות שונים לגבי הגדרת הספר, ולגבי עצם קיומו. רי"ן אפשטיין ניסה לראות קטעי ליקוטים מן הגניזה כמאפיינים "ספר ירושלמי" זה. ר"ל גינצבורג ניסה להגדיר את מטרת הספר כהתאמה בין הירושלמי לבבלי. 15

לאחרונה, במחקר על הנוסחים השונים של ירושלמי שקלים, 16 העמיד מורי, פרופ' י' זוסמן, על "הגהה" שיטתית של מקורות תלמודיים שונים לאורו של התלמוד הבבלי. "הגהה" שכזו נעשתה, לדבריו, בקרב ראשונים איטלקים, פרובנסליים, ובעיקר אצל חסידי אשכנז.

אחריו, הכליל מורי, פרופ' י' תא-שמע: 17 "שימושם [=של חכמי אשכנז] לא היה פאסיווי-מתבון גרידא, אלא בעל אופי אקטיווי, ואולי נכון יותר לומר: אגריסיבי, וכלל אדפטציות מרובות של נוסח הספרים (כל הספרים!) כדי להתאימם על-ידי הגהתם ביד חזקה, אל המסורת האשכנזית שהיתה רווחת ביניהם, בעל פה או בכתב, בכל התחומים...".

דברים אלה מפיצים אור גם על דרך הווצרותו של "ספר הירושלמי" האשכנזי. 18

*

מבלי להכנס לשאלות המרכזיות הקשורות ל"ספר הירושלמי", ברצוני להציע השערה לגביו, השערה שעלתה תוך כדי העיסוק באור זרוע. בכמה מקומות, מצטט חכם מאמר מסויים מן ה"ירושלמי", וחכם אחר מצטטו ממקור אחר. הרושם העולה מכך הוא, שאין לדבר על טופס אחד של "ספר ירושלמי" המצוי גם בידי הראבי"ה, גם בידי הרוקח, גם

15. עיין לעיל, עמ' 124.

16. "מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", בעיקר בהערה 130.

17. "ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א-הי"ב", קרית ספר ס, (תשמה), עמ' 299.

18. רמז לכך זוסמן, שם, עמ' 41 הע' 128.

בידי בעל ערוגות הבושם, וגם בידי האור זרוע. ההבדלים ביניהם נותנים מקום לרעיון הפשוט, לכאורה, שמא "ספר הירושלמי" לא היה נוסח מסוים אלא "ז'אנר", ענף נוסח כללי בו השתמשו חכמים שונים. בתוך ענף כללי זה, היה הרבה מן המשותף, אך גם היה שוני בין הנוסחים. ואולי, בלשון זהירה יותר, יש להציע שעל גבי נוסח מסוים וקבוע של "ספר הירושלמי" נוצרו שינויים, כמקובל לגבי כל מסורת של ספר. [ולשון אחרון נראה לי עיקר]. המקומות המרכזיים המרמזים על כך הם:

1. הל' סעודה, סי' קסב, כז ע"ד [לעיל סי' ד] מוזכר "ירושלמי" בענין יין מבושל שמברכים עליו שהנ"ב. "ירושלמי" זה מוזכר גם בראבי"ה (ח"א, סי' קכג, עמ' 106; ח"ב, סי' תכג, עמ' 54). הרוקח, סי' שסח, דן בברכת יין מבושל, מצטט כמה סוגיות ירושלמי ומהם מוכיח שברכתו בפה"ג, ואינו מזכיר כלל ירושלמי זה. סביר להניח שאילו היה לפניו היה מזכירו.

2. ברכת "לשמוע בקול שופר", המצוטטת בראבי"ה ובאו"ז [לעיל סי' ג] מן הירושלמי, מוזכרת בסתם ברוקח, סי' רד, ללא זכר למקור בירושלמי.

3. הל' סעודה, סי' קצ, כט ע"ד [לעיל סי' ה, עיי"ש], מעתיק המחבר מליקוטיו קטע של "ירושלמי ס"פ אין עומדין", והוא מציינ "ולא מצאתי אותו בירושלמי שלפני". קטע זה היה מצוי בפני הראבי"ה, הרוקח, וערוגת הבשם.

אפטוביצר, אף שיער שהמחבר העתיק את הקטע מתוך הירושלמי של הראבי"ה, ולכן לא מצא אותו אח"כ בירושלמי שלו. מכל מקום, יש כאן ציטוט "ספר ירושלמי", שלא היה מצוי בירושלמי שבפני האו"ז.

4. ברכות סי' קצט, לא ע"א [לעיל סי' ו] - יש באו"ז הוספה בירושלמי, שאינה מצויה בראבי"ה, ח"א, סי' סה, עמ' 41-40; סי' קל, עמ' 117.

אבל גם בשני מקומות אחרים באו"ז חסרה הוספה זו [ח"א, סי' צה, יח ע"ג; ח"ב, סי' פט, כג ע"ד], ואולי בגלל שהמחבר מסתייג ממקוריותה, וצ"ע.

[בעיה דומה קיימת בהל' כיסוי הדם, סי' תד, נה ע"ד (לעיל דוגמא טו). ההוספה המצויה שם חסירה בשני מקומות אחרים בספר. וצ"ע].

5. הל' ברכות, סי' ר, לא ע"ב-ע"ג [לעיל סי' ז], המצוטט באו"ז ובראבי"ה מן הירושלמי, מצוטט ברוקח סי' רכח, מן הפסיקתא רבתי.

6. בראבי"ה (ח"א, עמ' 117) מצוטט מאמר מן הירושלמי, מאמר החסר לפנינו, והוא מובא באו"ז, סי' קצט, לא ע"א, מן הפסיקתא. ברוקח סי' שלח הוא מובא מויקרא רבה.

7. שינוי של נוסח הירושלמי, המצוי בראבי"ה ובאו"ז [לעיל סי' יד], אינו מצוי במקום אחר באו"ז וברוקח.

8. דרך מדידת לוג, המצוטטת מ"ירושלמי בפרק ערבי פסחים" בראבי"ה ובשינוי מסוים באו"ז, אינה מצויה ברוקח, ובמקומה מוזכרת דרך מדידה שונה, עי' לעיל סי' י'.

9. שו"ת, סי' תשנב, קט ע"ג [לעיל סי' יט] הירושלמי המצוטט מצוי רק באו"ז. [ההלכה בענין, מצויה ברוקח שנב]

10. שו"ת, סי' תשנב, קט ע"ג [לעיל, סי' כ], וכן בראבי"ה, ח"א, סי' קמא, עמ' 128, מצוטט מאמר בשם הירושלמי. הענין מובא ברוקח סי' נ בשם הגאונים.

11. סביר להניח, שאילו היתה ברכת נר של שבת ושל יו"ט לפני הרוקח, היה מצטטה בסימן מו ובסוף סימן שב, כפי שציטטה הראבי"ה והאו"ז [לעיל סי' כא]. באותה מידה, סביר להניח, שאילו היתה ברכת הפרשת חלה לפני הרוקח בירושלמי היה מצטט בסי' שנט, כפי שציטטה הראבי"ה והאו"ז [לעיל סי' ח].

12. הל' ע"ש, סי' ל, ז ע"ד [לעיל סי' כא], המצוטט בשם הירושלמי מצוטט במקום אחר בספר משם הפסיקתא. ועיין מש"כ שם.

13. ראבי"ה, ח"א, סי' קמ, עמ' 130 (עי' הע' 13), מצטט ירושלמי שאינו לפנינו. הרוקח ס"י שנו, והאור זרוע, הל' מוצ"ש, סי' צג, כד ע"ד מצטטים את הענין [לא באותו נוסח] מתוך פרקי דר' אליעזר. את פרקי דר' אליעזר, ציטט אף הראבי"ה, בהמשך שם עמ' 131.

14. הראבי"ה [סי' תקלד, ח"ב עמ' 5-214] מצטט ירושלמי ברכות ובו משפט שלם שאינו מצוי לפנינו בירושלמי. על משפט זה כתב אפטוביצר (שם הע' 1): "אין ספק שהירוש' שהביא רבנו הוא מן 'ספר ירושלמי', שהוסיף הדין עפ"י הבבלי מתוך פר"ח". המשפט אינו מצוטט בראשונים. בין השאר אינו מוזכר באו"ז, ח"ב סי' רסב, סא ע"ב, למרות שציטט שם את כל סוגית הירושלמי.

15. ר"ה, סי' רעד, סג ע"א [לעיל סי' כז] נראה שיש הבדל בין ציטוט "הירושלמי" של המחבר לזה של הרוקח והראבי"ה. 19

מובן, שמגדר השערה איני יוצא. "לא ראיתי" בדרך כלל אינה ראייה. יתכן שהספר לא היה בשימוש של החכמים השונים כל הזמן ובאותה מידה, והדבר מסביר חסרונות ושינויים בו. מכל מקום, יבואו שרידי הספר, לכשיתפרסמו, ילמדונו על אופיו של "ספר ירושלמי" ויאשרו או יבטלו הדברים.

19. הראבי"ה [סי' תקכט, ח"ב עמ' 192] מזכיר את ה"ירושלמי מגילה" כמקור להפטרות "סולו סולו" ביום הכיפורים. מכך שהרוקח סי' ריח, אינו מזכיר את הירושלמי כמקור להפטרות, נראה שאין ללמוד דבר. בכל הפיסקא העוסקת בתפילות יום הכיפורים, אין מקורות, והיא כוללת רק רשימת תפילות.

אגב, אפטוביצר, בהערותיו לראבי"ה ח"ב, עמ' 372 הע' 4 מרמז לכך שלראבי"ה ולא"ז עצמם היה גם תלמוד ירושלמי (רגיל) וגם "ספר ירושלמי" [בדומה לרוקח המבחין בין "ירושלמי" לבין "ירושלמי ישן"]. ראיותיו אינן חד משמעיות שם.

נספח א - ציטוט ממקבילות

בסוף המאה שעברה ובתחילת המאה הנוכחית, נתפסה העובדה שיש מצוטטים ירושלמי ממקום מסוים והוא אינו נמצא שם אלא במקום אחר כחלק מן השיבושים והחסרונות של הירושלמי.

כיום ברור, שבתלמוד הירושלמי, כמו בשאר הספרות התלמודית, הועברו מימרות וסוגיות שונות ממקום למקום, בין בתהליך הלימוד ובין בתהליך המסירה וההעתקה. הדים לתופעה זו אנו מוצאים בכתבי יד, גרשים וציטוטי הראשונים.

להלן רשימת המקומות ב'אור זרוע' בהם מצוטטים קטעי ירושלמי, המצויים לפנינו, אך במקום אחר מן המצוטט על ידי המחבר. לגבי חלק מן הדוגמאות הדעת נוטה לכך שיש טעות, ולא ציטוט ממקבילה.

1. בהל' צדקה, סי' יא, ח ע"ב: "ואמר שלהי מס' בכורים ושלהי מס' פאה ר' יעקב בר אידי הוּוּ פרנסין... והוא הוה יהיב לחורנא". המימרא מצויה לפנינו במס' פאה (כא ע"ב) אך אינה מצויה במסכת בכורים. לעומת זאת, היא מצויה גם בשקלים, מט ע"א. [לא ברור האם הציטוט הוא מדברי ר' דוד ממינצבורק או מדברי המחבר עצמו.]

2. בהל' המוציא, סי' קמח, כה ע"ד: "בירושלמי דפסחים (כך גם כיב"מ) כל שהאור מהלך תחתיו...". הציטוט מצוי לפנינו בירושלמי חלה, נז ע"ד.

מקור הדברים בתוס' ר"י שירליאון, עמ' תטו, מצוטט הענין: "...ובירוש' נמי קאמר במילתא דר' יוחנן בפסחי'...". ואפשר לדחוק ולפרש שכוונתו "מילתא דר' יוחנן בפסחי'" שבתלמוד הבבלי, לז ע"א, וכך מובן מציון מהדיר תוס' רי"ש. [רטנר, הנזכר להלן ציין "הגי' משונה".] וצ"ע.

מכל מקום להלן ס"י ריז מצוטט ירושלמי זה ממסכת חלה. [וכן בעוד ראשונים, למשל תוד"ה דכולי בפסחים לז ע"ב; סמ"ג עשין קמא. ובאהצו"י חלה, 109, אינו מציין לעוד ראשונים המצוטטים הירושלמי מפסחים].

הענין כולו מצוי בספר הישר [חלק החידושים, מהד' שלזינגר, סי' שמד] והירושלמי מצוטט שם ללא ציון המסכת.

3. הל' סעודה, סי' רח, לב ע"ב. המחבר מצטט קטע ארוך מדברי הראבי"ה [ח"ב, עמ' 143] ובתוכו ציטוט מ"ירושלמי זרעים" (כך גם כיב"מ). על כך כתב אפטוביצר (שם, הע' 10): "ולא נמצא בירוש' זרעים. והוא בשבת פ"ח ה"א ופסחים פ"י ה"א ושקלים פ"ג ה"א".

4. בהל' כלאיים, סי' רנג, לז ע"א: "פ"ב דתרומות תנן... והכי מפרש לה התם בירושלמי הקישות והאבטיח...". לכאורה מכוונים הדברים לכך שהציטוט הוא מירושלמי תרומות סוף פ"ב. לפנינו הוא מצוי בירושלמי כלאיים, על אתר.

[ייתכן שכך פתרונו: כל הסימן עד לסוף הדיון במשנה בתרומות "...רבי יהודה לטעמיה ורבנן לטעמייהו", מצוטט מפ"ה הר"ש על אתר. ייתכן שדברי המחבר מוסבים רק על כך: "והכי מפרש לה התם בירושלמי". כלומר שיש קשר בין מחלוקת ר' יהודה וחכמים בענין תרומה ובענין כלאיים, וכך אכן מפורש שם בירושלמי תרומות. לפי זה, ההמשך הוא התחלה חדשה, חזרה לירושלמי כלאיים, וסימני הפיסוק שבספר מטעים].

5. בהל' עירובין, סי' קמ, לח ע"ב מצטט המחבר מעירובין סוף פ"ג (כא ע"ג): "ובירושלמי דפרקין גרסי' ר' יעקב בן אחא העובר לפני התיבה ביו"ט של ר"ה א"צ להזכיר של ר"ה (עד¹ עבר קומי תיבותא ולא אדכר דירחא וקלסוניה).

המוסגר (בדפוס) חסר לפנינו בעירובין, אבל מצוי בשבועות, פ"א ה"ה (לג ע"א-ע"ב), ושם מצוי הציטוט כולו.²

6. בהל' עירובין, סי' קסב, מב ע"ד: "וה"ג בירושלמי דסוכה". כנראה צ"ל: "דסוטה" [כב ע"ד].

1. "עד...". ייתכן שיש כאן סימן לקיצור, ויתכן שזהו שיבוש מ: "חד בר אביי עבר...".

2. רוקח סי' רג, מעתיק הענין כולו משבועות; הגה"מ סדר תפלות כל השנה, ס"ק ד, מצטט את הסיפא ("חד בר אביי...") מירושלמי שבועות. וע"ע ראבי"ה ח"ב, תקלז, עמ' 228, ולעיל סימן כד.

7. בהל' חנוכה, סי' שכב, ע"ע"א: מצטט המחבר מימרא מ"ירושלמי סוף מכות". המימרא מצויה בתרומות מח ע"ב. ליברמן [בכרססת המצוינת לעיל עמ' 78] כתב: "ירוש' סוף מכות ליתא עכשיו לפנינו ואולי צ"ל סוף תרומות". וכך הגיה גם רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות אמוראים, עמ' 331, הע' 251.

8. בהל' ב"ק, סי' תנא, לו ע"ב: "ירושלמי [=ב"ק פ"י, ז ע"ב]... ואיתא נמי בירוש' שלהי פ"ב". כנראה יש להוסיף: "דכתובות" [כז ע"א].

9. בהל' ב"מ, סי' שסז, נא ע"ב, מצטט המחבר מירושלמי קידושין פ"ג, סד ע"א, בציטוט הסתמי "ירושלמי" ללא מראה מקום. וכבר עולה על הדעת, שמא ציטוט זה היה מצוי אף בב"מ. אבל ציטוט זה אינו אלא המשך של ציטוט דברי הרי"ף (ב"מ, מהד' וילנא סח ע"ב), למרות שחתם את הציטוט ב'עכ"ל', המשיך לצטט ממנו את הירושלמי. (על כעין זה עיין לעיל, עמ' 73 ואילך).

10. בהל' סנהדרין, סי' פט, יד ע"ד, מצטט המחבר מאמר אחד של הירושלמי משלשה מקומות: "וגרס' בירושלמי דפרקין ושילהי פ"ק דמסכת תענית וריש פ"ק דכתובות". בכתובות (כד ע"ד) ובסנהדרין (כב ע"ב) [וכן בביצה, פ"ד, סג ע"א] המאמר מצוי, אך אינו בתענית. עי' אהצו"י, תענית, 86. ביצה, 44. הראבי"ה (ח"ב, תשצו, 684) ⁴⁸⁶ מצטט את המאמר מירושלמי, כנראה בביצה, ומוסיף "ובירושלמי פרק אחד דיני ממונות ובסוף פרק קמא דתענית איתא נמי הכי". [בקטע כ"י אשכנזי של ירושלמי תענית מצויה המימרא]

11. בהל' סנהדרין, סי' פט, יד ע"ד: "...דהא בירוש' פרק קמא דיומא ופ"ק דבכורות גבי כהן גדול...". על כך העיר המהדיר בהע' טז: "אולי היה לפניו ירושלמי סדר קדשים, אבל לענ"ד צ"ל פ"ק דכתובות ה"א אם שאינו מביא שם מן כה"ג ביום הכפורים אבל מובא שם דברי ר' מנא, ועיין ביצה לו ע"ב תוס' ד"ה והא". הירושלמי מצוטט במלואו הוא ביומא, לח ע"ד. וחלקו מצוי בכתובות פ"א, כד ע"ד.

נספח ב - הבדל בפרקים

בכמה מקומות מצויינים בספר מראי מקום לפרק מסוים, אך לפנינו מקור הציטוט הוא בפרק אחר מאותה מסכת. להלן דוגמאות אלה. חלקן אינן אלא שיבושים.

1. א"ב, סי' מד, ה ע"ד: "ירושלמי פ"ק [גליון: בתרא] דברכות. הציטוט מצוי לפנינו בפ"ט, יד ע"ב. [? פרק בתרא - פ"ב - פ"ק ?]

2. בהל' ק"ש, סי' מג, יג ע"ד: "בירושלמי דפרק קמא". בכיב"מ: "דפירקי' קאמ'... ", והן הן הדברים. הציטוט מברכות פ"א, ג ע"ד.]

3. בהל' ק"ש, סי' מט, יד ע"ב: "ובירושלמי משמע בפ' שני... " (כך גם כיב"מ). לפנינו מצוי הענין בפרק רביעי. אבל טעות יש כאן, וצ"ל: כפי' שני, כלומר כפירוש השני של רש"י, המוזכר שם. וכך ("כלשון שני") כתוב בתוספות ר"י שירליאון, עמ' שלו, והוא מקור דברי המחבר.

4. בהל' תפלה, סי' פח, יז ע"ד מצטט ירושלמי [=ברכות] פ"ג (כך גם בכיב"מ), אבל אצלנו הוא בפ"ד, ז ע"ב. מקור הציטוט הוא בתורי"ש, עמ' שכז-שכח, ושם: "בירושלמי דפירקין" המתייחס לפרק ד.

5. בהל' סעודה, סי' קס, כז ע"ג: "בירושלמי דפרקין... " [כך גם כיב"מ. לכאורה הכוונה לפרק ו]. הציטוט מצוי לפנינו בפרק ז הל' ג, יא ע"ג [ולא כמצוין בגליון הספר: ה"א].

6. בהל' שחיטה, סי' שסז, נא ע"ב, מצוטט ירושלמי גם מ"פרק החולץ". וכנראה צ"ל מ"מצות חליצה", כפי שתוקן על ידי מהדירי הספר, והוא ביבמות פי"ב, יב ע"ד.

7. בהל' תפילין, סי' תקלב, עה ע"א, מצוטט ירושלמי מברכות "פרק קמא", לפנינו מצוי הירושלמי בפרק ב, כפי שתוקן על ידי מהדירי הספר. מפרק ב' מצוטט הירושלמי להלן בספר בסימן תקעח.

8. אבילות, סי' תיז, פד ע"ג: "וכן משמע מירושלמי בפרקין" [=ברכות פ"ג, ה ע"ד]. למרות שלפני כן נזכרה סוגית הבבלי ריש פ"ג בברכות, אין דיון שיטתי בפרק זה, ולכן הכינוי "ירושלמי בפרקין" משונה.

אבל, מקור כל הפיסקא הוא בדברי ר"י שירליאון, בתוספותיו לברכות, יז ע"ב [עמ' רב, ועיי"ש עמ' ר' הע' 12]. בתוספות לברכות הכינוי מתאים. ועי' לעיל עמ' 3-72].

9. בהלכות של מסכת ב"ב (קג, טז ע"ד) מצטט המחבר: ובירוש' פ"ק דע"ז גרסי' להלין כותאי דקסרי מותר להלוותן בריבית מפני שקלקלו מעשיהם". וע"ז כתב המו"ל (הע' כט): "לא מצאתי שם בדפוס זיטאמיר". אבל בפ"ה של המסכת (מד ע"ד): "כתאי דקסרין מותר להלוותן בריבית". המימרא כפי שצוטטה באו"ז נראית כהרכבה של מימרת הירושלמי עם מה שקודם לכן שם: "...כותיא דקסרין אבותיכם לא קילקלו מעשיהם אתם קילקלתם מעשיכם".

מקור הדברים הוא בדברי הראבי"ה, ח"א סי' קנא, עמ' 9-158. שם מצוטטת המימרא כ"ירושלמי דעבודה זרה" ללא מראה מקום מדויק. על ציטוט הירושלמי כתב אפטוביצר (שם הע' 17): "ובירוש' נאמר טעם זה שם לענין אחר, ומשם למד רבינו לכאן". נראה שהמחבר השתמש בדברי הראבי"ה, ואת פרשנות הראבי"ה ראה כחלק מנוסח הירושלמי. הציון 'פ"ק', למרות שהוא מצוי אף בכיב"מ, נראה כשיבוש: פ"ק - פ"ה. וצ"ע.

10. בהל' ע"ז, סי' קלט, כ ע"ג: "ועוד אומר רבי [ר"י שירליאון]... דקאמר התם בפ' בתרא דתני...". והוא בירושלמי שבת פ"א, ד ע"א.

נספח ג - ציטוט ללא מראה מקום

1. הל' סעודה, קנה, כו ע"ג: "ואמרי' בירוש' [כיב"מ נוסף: פ' בתרא] דתענית...".
2. הל' סעודה, קס, כז ע"ג: "כדאי' בירוש' [כיב"מ נוסף: דפרקין] ר' אבא...".
3. הל' חלה, סי' רכו, לה ע"א: "ירושלמי [כיב"מ נוסף: פרק אלו עוברין] כיצד...".
4. בהל' עירובין, סי' קלב, לה ע"א, מצוטט ירושלמי במסכת מעשר שני. [ייתכן שזהו ציטוט מן הזיכרון, של פירוש המלה "דמאי"].
5. בהל' ר"ח, סי' תסב, צב ע"ב [= ירושלמי מגילה פ"ד, עה ע"א].
6. הל' ב"ב, סי' קד, יז ע"א [= ירושלמי קידושין פ"א, נט ע"ב], ייתכן שהדברים לקוחים מדברי ר' שמחה.
7. הל' ע"ז, סי' קג, טז ע"ב [= ירושלמי שבת פי"ט, טז ע"ד].
8. הל' ע"ז, סי' רצז, לט ע"ב [= ירושלמי ערלה, סא ע"ב; נזיר נה ע"ג].
9. שו"ת תשע"ב, קיד ע"ג; ב"מ, רמו, לה ע"ב: ציטוט ירושלמי דמאי כ"ירושלמי זרעים". הציטוט הוא פרפרזה. עיין לעיל עמ' 28 הע' 92.

נספח ד - עניינים שונים הקשורים ל"חסרונות הירושלמי"

1. בהל' חליצה; סי' תרעב, צה ע"א: "ובירושלמי דקדושין דאיש ואשה שעומדים בבית אחד ל' יום בחזקת שהיא אשתו הויא חזקה". בשולי הספר צוין מקור לירושלמי זה בפרק ד' הלכה י'. אבל לפנינו לשון זו אינה. בירושלמי הלשון היא: "תני איש ואשה שבאו ממדינת הים הוא אומר אשתי היא, והיא אומרת בעלי הוא אין הורגין עליהן... הוחזקו הורגין עליהן משום אשת איש. עד כמה היא חזקה, ר' יונה ר' בא רבי חייה בשם רבי יוחנן עד שלשים יום".

הציטוט של המחבר, נראה כפרפרזה של הירושלמי. דומה, שציטוט זה לקוח מתוך תוספות (ר"י שירליאון? ליבמות?), וכנראה מתוך דברי הר"י. טענה זו מתבססת על ההקשר הדומה בסמ"ג, עשין נב (לז ע"א), ובעיקר מתוך ספר התרומה, הל' חליצה, קלג (ורשה, לז ע"א). בספר התרומה מצוטט הענין כולו מדברי "מורי רבינו יצחק בר"ש". [הריטב"א לנדה מט ע"א (עמ' שמ) מצטט כנזכר כמו האו"ז, ומסיימים: 'ע"כ דברי רבותי' הצרפתיים ז"ל.].

דבר זה מסתבר גם לפי מ"ש לעיל, עמ' 71 ואילך, שלעתים ציטוט מתוך מקור הוא רחב יותר ולא נזכר שם החכם המצוטט אלא על חלק מן הדברים. בהקשר של עניין זה, נזכר הר"י לפני כן.

2. בהל' סנהדרין, סי' נט, ח ע"ד, מצטט ר' שמחה בתשובתו ברייתא: "תוספתא... ותניא נמי התם...". בהערה יא ציינו המדפיסים: ליתא בגמ' דידן ולא בתוספתא אבל הוא ירו' שם [= שניים או חזין, ע"פ] ה"ז". ועי' ר"ש ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 19: לפעמים מביאים הראשונים פסקאות ואינן בתוספתא אלא הן מימרות של אמוראים בירושלמי...".

3. רצ"ה חיות, אמרי בינה ב, תתצז; רבינוביץ, 168; בובר, סי' מט,

מציינים למרדכי ספ"ג של סוכה שמצטט ירושלמי החסר לפנינו:

"קטן היודע לנענע חייב בלולב, תני בירושלמי דפירקין יודע לנענע חייב בלולב, לא סוף דבר לנענע אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד כשורה ומנענע. יודע להתעטף בציצית אביו לוקח לו טלית, לא סוף דבר להתעטף אלא להשליך שתי כנפות לאחוריו ושתי כנפות לפניו ואוחז בציצית כשורה בשעת ק"ש".

ציטוט כעין זה מצוי בראבי"ה, ח"ב, עמ' 388 ועמ' 406, ובקיצור ברוקח סס"י רכ, ובהגה"מ פ"ז מהל' לולב סי' ר.

הענין בלי הציון 'ירושלמי' מופיע באו"ז, ח"ב סי' שיד, סח ע"ד.

4. בהל' פסחים, סי' רנו, נט ע"ב: "קונדיטון, פי' מבושם¹ והוא לשון ירושלמי בשקלים² מכאן שמברכין על יין מבושל כך פירש התם והטעם משום דאשתני...".

לא ברור עד היכן ציטוט הירושלמי.³ לפנינו בשקלים מצוי: "מהו לצאת בקונדיטון מדתני בר קפרא קונדיטון כיון הדא אמרה יוצאין ביין קונדיטון". ובהמשך שם: "מבושל כמטובל, מהו לצאת ביין מבושל א"ר יונה יוצאין ביין מבושל". (שקלים, מז ע"ב-ג. וכ"ה בפסחים, לז ע"ג, שבת יא ע"א). ככל הנראה ישנה טעות בנוסח הספר. בכ"י וטיקן 266: "...מבושל כך פר"ת שפי' התם ח(?) ה והטעם...". ובכ"א של האו"ז: "...מבושל כך פי הת והטעם", (פי הת - ללא גרש לסמן קיצור), ואולי צ"ל: "כך פי' ר"ת והטעם...".

1. כך גם בכ"א של האו"ז, וגם בכ"י אחר של פי' ר"ש מפלייזא ל"אלהי הרוחות" (וטיקן 266), בדפוס: מבושל, והיא אשגרה מן ההמשך.

2. כ"י וטיקן 266: "דשקלים".

3. הציטוט נזכר, אך לא נידון, באהצו"י, שקלים עמ' 17.

לפי זה הציון לירושלמי מתייחס רק למלה "קונדיטון". דברי ר"ת מתייחסים להלכה לגבי ברכת יין מבושל. והשוה ס' הישר, החידושים, סי' תכח, מהד' שלזינגר עמ' 252, ותוד"ה אילימא בב"ב צז ע"א. וברא"ש ב"ב פ"ו ס"י מוזכרים דברי ר"ת, ולהלן שם ההוכחה מירושלמי פסחים ושקלים. 4.

[אמנם, עצם ההלכה שיוצאים בקונדיטון ובמבושל ניתנת להלמד מן הירושלמי בשקלים. והשוה רוקח, סי' רפג (סד"ה סדר הפסח)].

5. רבינוביץ, עמ' 109, מציין לאו"ז ס"י רנו (והוא פירוש ר"ש מפלייזא "אלהי הרוחות"). ציון זה הוא במסגרת רשימתו הגדולה של "חסרונות הירושלמי", אך אין זה חסרון אלא שינוי נוסח של מאמר קשה בירושלמי סוכה (ומגילה, עב ע"א), עיי"ש ובאהצו"י לסוכה, עמ' 113.

4. מן הראוי לציין שהמסורת של הראבי"ה ושל האו"ז היא שעל יין מבושל מברכים שהנ"ב, והוכחתם מ"ספר ירושלמי". עי' מקורות לעיל סי' ד, עמ' 128.

קיצורים

כי"א - כתב יד אמסטרדם (לעיל עמ' 43).
כיב"מ - כתב יד בריטיש מוזיאום (לעיל עמ' 47).
כי"ס - כתב יד סינסינטי (לעיל עמ' 61).
תורי"ש - תוספות ר' יהודה שירליאון, מהדורת הרב נ' זק"ש.

JJLG - Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft.
MGWJ - Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des
Judentums.

ביבליוגרפיה

- אורבך א"א, ערוגת הבשם, ד (מבוא), ירושלים תשכג.
הנ"ל, בעלג התוספות, ירושלים תשמו⁵.
אפטוביצר א', מבוא הראבי"ה, ירושלים תרצ"ו.
אפשטיין י"נ, מבואות לספרות אמוראים, ירושלים-תל אביב 1962.
הנ"ל, "מעשים לבני ארץ ישראל", תרביץ, א, ספר ב (תרץ), עמ' 33-42 [= מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, ב, ירושלים תשמח, עמ' 326-335].
הנ"ל, "תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות", תרביץ, יב (תשא), עמ' 190-204. [= מחקרים, ב, עמ' 663-677].
בובר ש', "אמרי בינה", הכרמל, א (1872) עמ' 558-570; הכרמל, ב (1873), 138-143.
הנ"ל, "בנין ירושלים", ירושלים, ז (תרסז), עמ' 228-278.
גילת י"ד, פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב.

גינצברג ל', פרושים וחדושים בירושלמי, חלק א, נויארק תש"א.

הנ"ל, תשובה בדבר יינות הכשרים והפסולים למצוה, נ"י תרפב.

דמביצער ח"נ (מהדיר), ספר ראבי"ה, קראקא תרמב.

הרכבי א"א, היהודים ושפת הסלאוונים, ווילנא תרכז.

ויינר מ"י, קובץ ראשונים להלכות נדה ומסכת מקוואות, ירושלים תשל"ג.

זוסמן י', "ושוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א (תש"ן), עמ' 133-55.

הנ"ל, "כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות - מחקרים בתלמוד הלכה ומדרש, ירושלים תשמא, עמ' 215-250.

הנ"ל, "מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי", מחקרים בספרות התלמוד (ספר היובל לליברמן), ירושלים תשמ"ג, עמ' 76-12.

זק"ש נ' (מהדיר), תוספות רבינו יהודה שירליאון על מסכת ברכות, חלק א - ירושלים תשכ"ט, חלק ב - ירושלים תשל"ב.

חיות צ', אמרי בינה, בתוך: כל כתבי מהר"ץ חיות, ירושלמי תשי"ח.

הנ"ל, "בענין הירושלמי אשר היה לפני הקדמונים באריכות בשלימות יותר מכפי אשר הוא אצלנו היום בדפוסים", בכורי העתים החדשים, וינה 1845, עמ' 17-13.

כהנא ק', "השלמת אור זרוע להלכות חלה וכלאיים", מפרי הארץ, ג (תשמד), עמ' ט-יד.

ליברמן ש', על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט.

הנ"ל, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.

לנגה י"ש, פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח),
ירושלים תשלג.

ס' י', חידושי בעלי התוספות למסכת גיטין, טורנטו תשמט.

עפשטיין א', "מעוות לתקן", המגיד, חוברות, לב לד תרסב
] = ירושלים, ז (תרסז), עמ' 148-157.

פריימאן א', "ס' אור זרוע למסכת שבועות", תפארת ישראל, ספר
היובל לכבוד ישראל לוי, ברעסלוי תרעא, עמ' 10-32,
חלק גרמני עמ' 400-402.

פרנקל ז', מבוא הירושלמי, ברסלוי תרל.

רטנר ב', אהבת ציון וירושלים, (אחד עשר כרכים) וילנא תרס"א -
תרעז.

רבינוביץ ז"ו, "קונטרס חסרונות הירושלמי", ירושלים ז (תרסז),
עמ' 158-179.

רייפמן י', "עזר לא מעט לתולדות התלמוד הירושלמי", הכרמל א
(1872), עמ' 353-355; 396-399.

שפרבר ד', "פרפינון - כרתינון", סידרא, ג (תשמז), עמ' 81-84.

תא שמע י', מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב.

הנ"ל, "קצת ענייני רבי יצחק אור זרוע מכ"י", ספר זכרון
למרן הגר"י פרנקל זצ"ל, ירושלים תשנב, עמ' רעב-רפ.

הנ"ל, "תשובה למהר"ח או"ז, מכ"י בדין 'חדש'", סיני סו
(תשל), עמ' שלט-שמו.

- Aptowizer A., "Unechte Jeruschalmizitate", MGWJ 55 (1911), pp. 425-419.
- Gross H., "R. Isaak b. Mose Or Sarua aus Wien", MGWJ, 20 (1871), pp. 248-264.
- Markon I., "Die slavischen Glossen bei Isaak ben Mose Or Sarua", MGWJ, 49 (1905), pp. 707-721.
- Tykocinski H., "Lebenzeit und Heimat des Isaak Or Sarua", MGWJ, 55 (1911), pp. 478-500.
- Voglstein H., "Zu Wellesz' Isaak b. Mose Or Sarua", MGWJ, 49 (1905), pp. 701-706.
- Wellesz J., "Isaak b. Mose Or Sarua", MGWJ 48, (1904).
- idem, "Uber R. Isaak b. Mose's "Or Sarua", JJLG, IV (1906), pp. 75-124.
- Zunz L., "or Sarua", Hebraische Bibliographie, VIII (1865), pp. 1-3.